

TBILISI IVANE JAVAKHISHVILI STATE UNIVERSITY
INSTITUTE OF CLASSICAL PHILOLOGY, BYZANTINE AND
MODERN GREEK STUDIES

PHASIS

Greek and Roman Studies

VOLUME 4 2001

LOGOS

Editorial Board:

Rismag Gordeziani – Editor-in-Chief

Valeri Asatiani

Lasha Beraia

Tina Dolidze

Levan Gordeziani

Sophie Shamanidi

Nana Tonia

Tamara Janashia – Executive Secretary

ფასისი 4, 2001

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა
და ნეოგრეციისტიკის ინსტიტუტის
ბერძნული და რომაული შტუდიები

© პროგრამა „ლოგოსი“, 2001

ACKNOWLEDGEMENTS

Phasis – Greek and Roman Studies of the Institute of Classical Philology, Byzantine and Modern Greek Studies of the Tbilisi Ivane Javakhishvili State University publishes papers in English, French and German. Among other materials volume 4 publishes the rest of the papers of participants of the International Conference *Hellenic Studies on the Verge of Centuries* (Tbilisi, September 21-25, 2000) organized by the Institute in collaboration with Greek Rectors Council and the National Foundation for Reception and Resettlement of Repatriated Greeks.

*

Authors who wish to further cooperate with Phasis are requested to send their papers on a floppy disk or by E-mail (on *Microsoft Word for Windows* format using font *Times New Roman*, with no more than 60 000 characters) and a laser-printed copy. If a paper requires any specific signs, please give them on the left margin next to the respective line.

Remarks should be numbered all from 1... till the last one and given in the footnotes (at the bottom of the respective text).

We suggest the following mode of giving bibliography:

In case of a periodical or of a collection of papers: author (initials and surname fully given), the title of the paper, the title of the periodical, number, year, pages (without p.);

In case of monographs: author (initials and surname fully given), the title of the work, publisher (name and city), year, pages (without p.).

The papers will be appreciated in the following languages: English, French, German.

Materials approved by reviewers will be published in the subsequent issue without any editorial, stylistic or orthographic corrections to the original text. Authors will be duly informed on the date of publishing the

work. After the publication, author will receive one copy of the volume. Please send us your exact whereabouts: address, telephone number, fax number, E-mail.

Our address:

Phasis

Institute of Classical Philology, Byzantine and Modern Greek Studies
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

13 Chavchavadze ave.

380079 Tbilisi, Georgia

Tel.: (+995 32) 22 11 81 / 25 02 58

Fax: (+995 32) 22 11 81

E-mail: logos@caucasus.net

<http://greek.gol.ge>

CONTENTS

Acknowledgements	3
Αλέξανδρος Αργυρίου (Αθήνα) Η ανατρεπτική ποίηση του Σεφέρη και το ζύγωμα παράδοση πρωτοπορία	7
Tina Dolidze (Tbilisi) The Logic of Language in Gregory of Nyssa's Treatise "Against Eunomius"	15
Tedo Dundua (Tbilisi) Bagrat, Son of Bivrat	26
Hans Günther (Freiburg) Pindar, Kallimachos und Horaz (Hor. C. IV 2)	31
Hans Günther (Freiburg) Vecchiaia e Morte nell'Elegia Latina	49
Ιωάννης Ν. Καζάζης (Θεσσαλονίκη) Η μελέτη των ελληνικών γραμμάτων στο σύγχρονο ανατολικοευρωπαϊκό τριτοβάθμιο & δευτεροβάθμιο εκπαιδευτικό σύστημα και το πρόγραμμα "ΙΑΣΩΝ" του ΑΠΘ	63
Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή (Ξάνθη) Γλωσσική αποκατάσταση παιδιών επαναπατριζομένων από την πρώην ΕΣΣΔ: μία ψυχολογική προσέγγιση	71
Manfred Korfmann (Tübingen) TROIJA and the Beginnings of Relations between East and West	82
Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης (Θεσσαλονίκη) Σήματα ενδοποιητικής στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη	102
Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού (Θεσσαλονίκη) Η ελληνική διασπορά στη Γεωργία: ιστοριογραφική προσέγγιση	107
Volker Riedel (Jena) Die Antikestücke von Stefan Schütz	117

Frank X. Ryan (Göttingen) Das Neronis Quinquennium Trajans	125
Frank X. Ryan (Göttingen) Zum Einwand des Titus gegen die Harnsteuer des Vespasian	127
Jürgen Werner (Leipzig-Berlin) "Die Übersetzungen des Aristophanes geben keine Vorstellung von dem Werte des Originals"	132
Ernst Günther Schmidt †	145
Tamara Janashia (Tbilisi) Publications of Program Logos	149

Αλέξανδρος Αργυρίου (Αθήνα)

Η ΑΝΑΤΡΕΠΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΕΦΕΡΗ ΚΑΙ ΤΟ ΖΥΓΩΜΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ*

Ο Σεφέρης γεννημένος και εγκατεστημένος στη Σμύρνη της Μικράς Ασίας, έρχεται οικογενειακώς στην Αθήνα, μόλις αρχίζει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος το 1914, όπου περατώνει τις γυμνασιακές του σπουδές. Από την Αθήνα μετοικεί στη γαλλική πρωτεύουσα για να σπουδάσει Νομικά. Χωρίς να παραμελεί τις σπουδές του, μελετά με αφοσίωση και συστηματικά τα γαλλικά γράμματα. Το 1924 θα πάρει το πτυχίο του από τη Νομική και θα μεταβεί στο Λονδίνο για ένα χρόνο. Τέλος του 1925 επιστρέφει στην Αθήνα και το 1926, διορίζεται 'ακόλουθος' στο Υπουργείο Εξωτερικών. Στη θέση αυτή θα διατρέξει όλα τα στάδια της ιεραρχίας και θα περατώσει την δημοσιουπάλληλική του ζωή το 1962, ως πρέσβης στο Λονδίνο. Το 1963 του απονέμεται το βραβείο Νόμπελ.

Η συνοπτική αυτή αναφορά στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή του Σεφέρη δεν μπορεί να μας δώσει κλειδιά για να δούμε τον ποιητή και πολίτη, αν δεν τα συνδυάσουμε με τον ελληνικό εθνικό και πολιτικό βίο στα ίδια χρόνια, ο οποίος υπήρξε ιδιαίτερα ανώμαλος. Περιορίζομαι, για τις δικές μας ανάγκες, να δώσω μερικά από τα κύρια συμβάντα, στα οποία ο Σεφέρης βρέθηκε στο επίκεντρο τους. Την Μικρασιατική Καταστροφή, την έζησε βέβαια έμμεσα στο Παρίσι, παρά ταύτα όμως λειτούργησε ως ξεριζωμός από τη γενέθλια γη* τραυματική σχέση. Μια δικτατορία το 1926 και μια ατυχής διακυβέρνηση από το Βενιζέλο (1928-1932), θα οδηγήσει στην επικράτηση το 1933 της συντηρητικής παράταξης, που συνδεδεμένη με τον Βασιλιά, θα καταλύσει τη συνταγματική τάξη, και θα επαναφέρει, με νόθο δημοψήφισμα, την καταργημένη Μοναρχία. Το 1936, επιβάλεται μια φασιστικού χαρακτήρα δικτατορία, με την οποία ο Σεφέρης βρίσκεται σε διάσταση. Το αίσθημα

* The paper of the conference.

ασφυξίας που αναδύεται από τα ποιήματα της συλλογής του *Ημερολόγιο καταστρώματος* το πιστοποιεί. Όταν τέλος στα πρόθυρα του πολέμου, από το Υπουργείο Εξωτερικών μετατίθεται στο Υφυπουργείο Τύπου ως υπεύθυνος της διεύθυνσης "Εξωτερικού τύπου", θα δράσει τόσο εθνικά αδιάβλητα, ώστε να επισύρει την μήνη του γνωστού χιτλερικού δήμιου Χάϊντριχ, ο οποίος θα στείλει απόρρητο έγγραφο στον γερμανό πρέσβη της Αθήνας καταγγέλλοντάς τον "για εχθρική στάση" και για την κατάσχεση γερμανικών εφημερίδων.

Η δικτατορία, θα συντηρηθεί με βίαια μέσα, έως τον πόλεμο του 1940. Η επιτυχής αμυντική απάντηση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, στους Ιταλούς εισβολείς και οι στρατιωτικές αποτυχίες τους, θα προκαλέσουν μοιραία την εισβολή των χιτλερικών στην Ελλάδα το 1941. Η Κατοχή της χώρας από τα γερμανικά στρατεύματα – που είχαν επιβληθεί σε όλη την Ευρώπη – κράτησε έως τον Οκτώβριο του 1944 που αποχώρησαν, κινδυνεύοντας να κυκλωθούν από το σοβιετικά στρατεύματα. Στο μεταξύ, στο κρίσιμο διάστημα 1941 έως 1944, μεγάλες δυνάμεις μιας 'ανοιχτής', αρχικά, Αριστεράς είχαν αναπτύξει στην ύπαιθρο ισχυρό αντάρτικο, και στις πόλεις υπολογίσιμη αντιστασιακή δράση, που είχε προκαλέσει την ιδιαίτερα βίαιη απάντηση των γερμανών. Ωστόσο μια δράση προερχόμενη από την Αριστερά, αναπτυγμένη με τον συνωμοτικό μηχανισμό του Κ.Κ.Ε., δεν καλλιεργούσε αυταπάτες στους αστικούς πολιτικούς κύκλους, για τις απώτερες βλέψεις της κομμουνιστικής αριστεράς και με τα διαθέσιμα μέσα τους επιχείρησαν να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις τους, συνεργαζόμενοι με τις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες. Επακόλουθο των συγκρούσεων υπήρξε ο εμφύλιος που επακολούθησε, αναπτυγμένος σε δύο δόσεις: η πρώτη, ήδη επί γερμανών και η δεύτερη επί άγγλων, στους οποίους τώρα πια έχει παραχωρηθεί, με συμφωνία Τσώρτσιλ και Στάλιν, η Ελλάς ως ζώνη επιρροής τους. Η ήττα της, καθαρά πια, κομμουνιστικής αριστεράς στον δεύτερο εμφύλιο, το 1949, και η σκληρή πολιτική της Αμερικής, διαδόχου των άγγλων, η οποία ασκούσε την "πολιτική ψυχρού του πολέμου", ενίσχυσαν οικονομικά με το δόγμα Τρούμαν) και επέβαλε δυναμικά μια ανανεωμένη δεξιά, η οποία, με την υπεροψία της νικήτριας του εμφυλίου, συμπεριφέρθηκε εξοντωτικά απέναντι των αντιπάλων της, ενώ διακρίθηκε για την ενδοτικότητα της απέναντι των Αμερικάνων. Μια συναφής υπόθεση αποτελεί και το κυπριακό που οδηγεί σε διαδοχικά αδιέξοδα, καθώς η Ουάσινγκτον υποστήριζε την Τουρκία, λόγω της γεωπολιτικής της θέσεως. Ο Σ. την πρώτη κρίσιμη περίοδο του κυπριακού, ως τεχνικός βοηθός της ελλαδικής κυβέρνησης, προσπάθησε να διασώσει ό,τι ήταν δυνατό. Η δικτατορία των στρατιωτικών το 1967, με σιωπηρή ανοχή των Αμερικάνων, καταλύεται ύστερα από 7 χρόνια αρνητικής λειτουργίας του καθεστώτος, όταν ο Σεφέρης έχει πεθάνει, ενώ είχε προλάβει να δηλώσει την καταδίκη

της, επεμβαίνοντας στην πολιτική ζωή, για μοναδική φορά στον δημόσιο και ιδιωτικό του βίο.

Ενώ η εθνική και πολιτική ζωή στην Ελλάδα παρουσιάζει τις ιδιομορφίες της – που εξέθεσα προηγουμένως συνοπτικά – έχει όμως κοινούς στόχους με την Ευρώπη στο πρόβλημα της αντιμετώπισης του κομμουνισμού – όπως διαμορφωνόταν αμέσως μετά την επανάσταση του 1917 – καθώς στέλνει και εκστρατευτικό σώμα για την αντιμετώπιση των Μπολσεβίκων. Σταθμός στον αντικομμουνιστικό αγώνα υπήρξε ένας ιδιώνυμος νόμος, το 1929, ψηφισμένος από την φιλελεύθερη παράταξη του Βενιζέλου, που καθιστούσε παράνομη την προπαγάνδα των επαναστατικών αριστερών ιδεών, δημιουργώντας στρατόπεδα εξορίστων.

Αλλά αν κοιτάξουμε τα πράγματα στην ηθική και όχι στην πολιτική τους διάσταση, και εάν δεχόμαστε ότι η ευαισθησία των ανθρώπων του πνεύματος για την "ανθρώπινη μοίρα" είναι αυξημένη, η εξέταση της κατηγορίας των καλλιτεχνών και επιστημόνων, μας αποδίδει καλούς και αξιόπιστους μάρτυρες για να κρίνουμε το κλίμα της εποχής. Το "κοινωνικό πρόβλημα", αν μιλάμε για τα χρόνια του Μεσοπολέμου, αποτελούσε τη λυδία λίθο για τη μέτρηση των συμπεριφορών των πολιτών – επώνυμων και ανώνυμων – στις κρατούσες συνθήκες ζωής. Κανείς δεν μπορούσε να αδιαφορήσει για την ελαττωματική πραγματικότητα των αστικών κοινωνιών, ένσταση που οδηγούσε στο δίλημμα για το νόημα της επιβίωσής τους.

Στη διάσταση *καπιταλισμού μπολσεβικισμού*, υπέβασκε η πρόταση του Μαρξ "να αλλάξουμε τον κόσμο" – ίσως πλαστογραφημένη στη συγκεκριμένη στυφή μορφή του Λένιν – μια πρόταση άλλωστε που την είχε θέσει, από αλλού ξεκινώντας, ο ποιητής Ρεμπώ (Arthur Rimbaud) αρνούμενος την αυτοτέλεια της τέχνης, ιδέα μήτρα, την οποία και υιοθέτησαν οι γάλλοι υπερρεαλιστές [surrealistes] "ποιητική αδεία", ενισχυμένοι όμως και από την Φρουδική θεωρία αξιόπιστο εφαλτήριο. Το ότι κάποιοι διανοητές του Μεσοπολέμου είδαν ως πείραμα τον κομμουνισμό, όπως εφαρμοζόταν στη Σοβιετική Ένωση, και διατηρώντας τις επιφυλάξεις τους, κυρίως για τη δικτατορική μορφή και το διάχυτο καταπιεστικό κλίμα – που οι ηγέτες της Σ.Ε. απέδιδαν ρητορικά στη "φασιστική περικύκλωση" – δεν έπαυαν να το βλέπουν – ελπίζοντας σε βελτιώσεις του – ως πιθανή διέξοδο, από τα αδιέξοδα των αστικών καθεστώτων, με τις αλλεπάλληλες οικονομικές κρίσεις, την ανεργία και την εξαθλίωση των χαμηλών οικονομικά στρωμάτων. Οι ολίγοι μεν αλλά εκλεκτοί αυτοί στοχαστές, με αυτή τη στάση τους, εξέφραζαν – "σε έσχατη ανάλυση", που έλεγε και ο Ένγκελς, για να συμμαζέψει τα απόνερα του μαρξισμού – την άρνησή τους για τις ναρκοθετημένες ηθικές και κοινωνικές αξίες των αστικών καθεστώτων, η οποία (στάση) πάντως είχε πολιτική εξαργύρωση που ενοχλούσε την αστική σκέψη και πολιτική, αφαιρώντας της αξιόπιστα επιχειρήματα.

Δεν θα αναφέρω τα ονόματά τους που είναι αρκετά γνωστά παρά μόνο των ελλήνων που ίσως δεν ξέρουν πολλοί. Ήταν οι παιδαγωγοί Δ. Γληνός και Κ. Σωτηρίου, οι ποιητές Κ. Βάρναλης και Γ. Ρίτσος, οι φιλόσοφοι Ιωάν. Ιμβριώτης και Χαρ. Θεοδωρίδης, ο ιστορικός Γ. Κορδάτος.

Η έννοια της "προόδου" που μας ήρθε από την εποχή του Διαφωτισμού, χρησιμοποιήθηκε στα χρόνια του Μεσοπολέμου, ως ιδεολογική διάκριση "προοδευτικοί" ονομάζονταν όσοι έβλεπαν θετικά τον μαρξισμό και τα εξ αυτού εξαγόμενα ή ελπιζόμενα – ωστόσο με ένα πνεύμα που καταγόταν από τον ουτοπικό, μάλλον, παρά τον επιστημονικό σοσιαλισμό – και "συντηρητικοί" ή "αντιδραστικοί" – ήγουν αντίθετοι στην "πρόοδο", πρόθυμοι να αρνηθούν την "πάλη των τάξεων" – οι εμμένοντες στην αστική κοινωνική κατάσταση – την "κεφαλαιοκρατία", κατά τον χαρακτηρισμό των αντιπάλων της. Οίκοθεν νοείται ότι η *θέση αντίθεση* "προοδευτικών" "συντηρητικών" ορθή σε γενικές γραμμές, όμως σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αποδίδει εσφαλμένα συμπεράσματα. Γεγονός που συνεπάγεται ότι δεν υπάρχει μια απάντηση στην απορία, αλλά δύο ισότιμες η πρώτη που ισχύει για εκείνα τα χρόνια και επόμενη για το εκάστοτε παρόν. Ποια από τις δύο δικαιούται να καταχωριστεί στον "ιδεών την πόλη" αποτελεί υπόθεση του καθενός μας.

Περνώντας τώρα στην περιοχή της Τέχνης, και τηρουμένων των αναλογιών, θα συναντήσουμε ανάλογα φαινόμενα.

Μια εποχή που ασπάζεται το ζύγωμα τέχνη και ζωή, σε αντίθεση με το "τέχνη για την τέχνη", διαπιστώνουμε ότι στα ίδια χρόνια συμβιώνουν, και ποιητές – για να περιοριστούμε σε αυτούς για συντομία – που ακολουθούν τις καθιερωμένες *langages* και ποιητές που απορρίπτουν την "συμμετρική τονικότητα" της απόδοσης του ποιητικού λόγου στο όνομα μιας "περισσότερης ελευθερίας", και των αντιλήψεων για το ιδεολογικό πεδίο που αναλαμβάνεται από την τέχνη. Έχουμε ήδη βρεθεί στο στάδιο που η λυρική απόδοση μετακινείται προς τη δραματική έκφραση και κατάσταση. Ωστόσο και οι δύο κατηγορίες ανήκουν στο ίδιο "είδος" αλλά σε άλλη "βαθμίδα", κρίνοντάς τους από τον "φέροντα": ιδεολογικό/ιστορικό οπλισμό. Μολαταύτα, μπορεί οι αισθητικές τους να φαίνονται ασύμβατες, θα βρίσκαμε όμως ότι έχουν αρκετούς "κοινούς τόπους".

Για τις νεωτερικές αυτές αντιλήψεις, που αρχικά κάλυπτε ο όρος "πρωτοπορία", επικράτησε ο όρος "μοντερνισμός", από αγγλόφωνους θεωρητικούς – κυρίως για την γραφή Έλιοτ, Πάουντ – που άφηναν, για άλλη κατάταξη τούς γαλλικής προέλευσης συγγραφείς. Ο μοντερνισμός – αμφοτέρων των πλευρών – επικράτησε πολλές δεκαετίες, που καλύπτουν σχεδόν ολόκληρο τον 20^ο αιώνα.

Ωστόσο το γεγονός που μας διδάσκουν οι στατιστικές είναι ότι ο πληθυσμός των συντηρητικών στην τέχνη αραιώνει αισθητά, όσο παίρνουν τα χρόνια, εκτός αν αρχίσουμε να μιλάμε για μεταμοντέρνους, ήγουν για μια

αντίληψη που επιχειρεί να υπερκεράσει τον μοντερνισμό, στο όνομα, και εδώ, μιας χωρίς όρια αντιδογματικής ελευθερίας. Ο νόμος του εκκρεμούς. Πάει κι έρχεται.

Όμως αν μελετάμε εκείνη την εποχή, τον τίτλο της προόδου έχουν αποσπάσει οι μοντέρνοι ποιητές, ενώ οι άλλοι θεωρούνται και ονομάζονται συντηρητικοί. Οι μοντέρνοι πάντως είναι "υποσύνολο" των συγχρόνων. Όλοι – συντηρητικοί και μοντέρνοι – είναι σύγχρονοι. Όμως λίγοι αρχικά από αυτούς είναι μοντέρνοι – που ξεχωρίζουν από "των στρατιωτών τες τάξεις, τον σωρό" (Καβάφης, Νέοι της Σιδώνας).

Καιρός να προσγειωθώ και να περιοριστώ στο θέμα που υποσχέθηκα, ελπίζοντας ότι όσα γενικά υποστήριξα, επιχειρούν να άρουν παγιωμένες, αλλά όχι επαρκώς διερευνημένες αντιλήψεις.

Ο Σεφέρης λοιπόν απέναντι στα ποικίλλα αλλά καιρία ερωτήματα που τίθενται, όσο εκτιμώ, έδωσε επαρκείς απαντήσεις. Θα τις βρούμε "κοιτάζοντας τι μας λένε τα πράγματα" όπως ο ίδιος έλεγε και έκανε.

Ότι ο ποιητής Σ. εμφανίζεται στα γράμματα το 1931, στα 31 του χρόνια, με τη συλλογή ποιημάτων *Στροφή*, σε αρκετά ώριμη για την ποίηση ηλικία, φανέρωνε μια σύνεση, και όπως έμμεσα τεκμαίρεται: είχε προηγηθεί ένα βαθύ σκάψιμο στο ποιητικό υπέδαφος. Και προσθέτοντας τη *Στέρνα*, το 1932 ο Σ., μπορούμε να ορίσουμε ότι, στην περιοχή της ποίησής του, αναγνωρίζονται και ελληνικές και γαλλικές επιρροές, αισθητά αφομοιωμένες. Αναφέρω ενδεικτικά, τα ξένα: Λαφόργκ, Κλωντέλ, Μαλλαρμέ, Βαλερύ, αλλά ακόμη και φανταζίστι, και τα ελληνικά: κρητική λογοτεχνία του 17^{ου} αιώνα, δημοτική ποίηση, Σικελιανός, ένα πράγματι εκτενές πεδίο αναφοράς. Το γεγονός είναι ότι σε αισθητική μέτρηση ο Σ. βρίσκεται στην πρωτοπορία, όπως την συλλαμβάνει από τη γαλλική του ποιητική παιδεία, απορρίπτει όμως τον υπερρεαλισμό και δεν έχει γνωριστεί ακόμη με τον αγγλικό μοντερνισμό. Διακρίνομε δηλαδή μια επιλογή της ύλης στο ποιητικό φαινόμενο, που ερμηνεύεται ως κριτική στάση, την οποία και θα τη συναντήσομε σε όλο τον ποιητικό του βίο.

Από τον πρώτο αυτόν κύκλο των ποιημάτων, θα παραθέσω ενδεικτικά, τους ακόλουθους στίχους που μας προσανατολίζουν για τις δύο κατηγορίες "παρατήρησης των φαινομένων" με τις οποίες φαίνεται να λειτουργεί.

Καινούργια σπίτια σκονισμένες κλινικές εξανθηματικά
παράθυρα φερετροποιεία

Συλλογίστηκε κανένας τι υποφέρει ένας ευαίσθητος
φαρμακοποιός που διανυκτερεύει;

(Το ύφος μιας μέρας)

Μα η νύχτα δεν πιστεύει στην αυγή
κι η αγάπη ζει το θάνατο να υφαίνει
έτσι, σαν την ελεύθερη ψυχή,
μια στέρνα που διδάσκει τη σιγή
μέσα στην πολιτεία τη φλογισμένη.

(Η στέρνα)

Πόρισμα: Ο Σ. στοχάζεται ποιητικά κομίζοντας ένα κόσμο από σπαράγματα 'ανθρώπων και πραγμάτων' που παραπέμπουν σε καταστάσεις αναγνωρίσιμες' ανταλλάξιμες με σαφείς παραστάσεις, αντλημένες όμως έξω από κοινούς τόπους.

Έως τα χρόνια αυτά, η ποίηση του Σ. λειτουργεί μέσα στα αισθητικά πλαίσια της παράδοσης, ενώ η επιτυχής έκβαση, με την έμμεση αποδοχή της, δηλώνει την υπέρβαση της ποιητικής που γράφεται τότε στην Ελλάδα από τους συνοδοιπόρους του. Που θα την χαρακτηρίσαμε ως "ποίηση δωματίου", με τον Σεφέρη όμως, – χωρίς να μειώνεται η ζοφερή ατμόσφαιρα των συμβολιστών ή του αποστάτη (τελικά του συμβολισμού) Καρυωτάκη, εισάγεται στα κλειδιά η "κριτική και ειρωνική" σύλληψη του κόσμου' αποστασιοποίηση. Διευκρινίζω, με παράδειγμα: Ο στίχος:

"Πεθαίνουμε! Πεθαίνουν οι θεοί μας!.."

προστατευμένος με τα εισαγωγικά, ως λόγος προερχόμενος "από τους έξω", αποστασιοποιείται από το υποκείμενο του ποιήματος, το οποίο [υποκείμενο] ενώ αντιπαρατίθεται, καταλήγει να αποδέχεται όσα φαινόταν ότι απέρριπτε.

Τα μάρμαρα το ξέρουν που κοιτάζουν
σαν άσπρη χαραυγή πάνω το θύμα
ξένα, γεμάτα βλέφαρα, συντρίμια,
καθώς περνούν τα πλήθη του θανάτου.

(Στέρνα)

Αν βρισκόμασταν στην περιοχή της θεωρίας, θα μιλούσαμε για "αντίφαση", αλλά για την ποίηση οι αντιφάσεις αποτυπώνουν βιωματικές καταστάσεις στις οποίες οι ανασφάλειες λειτουργούν απομυθοποιητικά για τις "καρτεσιανές" βεβαιότητες. Άλλωστε είναι γεγονός ότι όλες οι νέες τέχνες δουλεύουν με γνώμονα αν όχι την "καταστροφή του λογικού" – όπως θα το καθιερώσει ο μαρξιστής ούγγρος στοχαστής Γκεόργκε Λούκατς, συμβαδίζοντας συμπτωματικά με τον Τρότσκυ που καταδίκασε φουτουριστές και φορμαλιστές γλωσσολόγους – πάντως τον περιορισμό της κυριαρχίας του, που θριάμβευε τον 19^ο αιώνα.

Η επόμενη ποιητική φάση του Σ. φανερώνει την ευαίσθητη προσχώρησή του στον μοντερνισμό. Το *Μυθιστόρημα*, που ο τίτλος του μοιάζει να αναιρεί τα περιεχόμενα 24 ποιήματα, συγκροτεί μια προσωπική ανάγνωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, κοιταγμένης από νέα οπτική γωνία, αντίθετη προς τις καθιερωμένες ρητορικές εκδοχές. Τα 24 αυτά ποιήματα, συνθέτουν πειστικά μια σύγχρονα κοιταγμένη *Οδύσσεια* κατά την οποία αναγνωρίζεται το διαχρονικό της ανθρώπινης μοίρας.

Το επόμενο έργο του, το *Ημερολόγιο καταστρώματος*, γράφεται κάτω από τη βαριά σκιά του επικείμενου πολέμου, και φέρει τα σαφή ίχνη του, χωρίς να καταφεύγει σε χρονογραφικές αναφορές ή σε ρητορικές αποστροφές που θα έδιναν μια εικόνα εφήμερης διάρκειας, ενώ με αξιόπιστο λόγο επιχειρείται η μνημείωση των ασθενειών μιας ένοχης εποχής.

Το *Μυθιστόρημα* και το *Ημερολόγιο καταστρώματος*, από την αισθητική και ιδεολογική πλευρά δρουν συμπληρωματικά, και συνθέτουν μια ανθρωπογεωγραφία στην οποία περιέχονται παραστάσεις της εποχής με τον θεατή τους να βρίσκεται συγχρόνως ανάμεσα στο παρελθόν, (από όπου πηγάζουν μνήμες αντλημένες από την ιδεολογική σκευή της λόγιας θεώρησης της αρχαίας γραμματείας) και το παρόν, που οι παραστάσεις του μοιάζει να συγκροτούν μια άγραφη μυθολογία, με τα πρόσωπά της αντίγραφα του ομηρικού αντιήρωα Ελπήνορα. Ή, να το πω με τα λόγια του Σ. "Κανείς δεν τους θυμάται! Δικαιοσύνη" (*Μυθιστόρημα*, Δ'), ή, με τα λόγια του Καρυωτάκη, εκείνοι που "έπεσαν θύματα του "περιβάλλοντος", της "εποχής"" [Όλοι μαζί...].

Τώρα επειδή με τα επόμενα έργα του Σ. δεν παρατηρώ μεταβολές στην οπτική γωνία του, η οποία με απασχολεί στην προκείμενη εργασία μου, και της οποίας εντοπίζω τα δακτυλικά αποτυπώματα, νομίζω ότι μπορώ να σταματήσω εδώ την περιδιάβασή μου, αφήνοντας για άλλη περίπτωση το υπόλοιπο εκτενές και άκρως ενδιαφέρον έργο του. Άλλωστε τελειώνει η κλεψύδρα μου, μη προφταίνοντας να συμπληρώσω την επιχειρηματολογία αντλώντας στοιχεία από το δοκιμιακό έργο του, η διαύγεια του οποίου δεν επιτρέπει παρανοήσεις.

Συνοψίζω και συμπεραίνω, μένοντας αποκλειστικά στο ερώτημα/θέμα που κεφαλαιοποίησα.

Στο πεδίο των ιδεών, ο Σ. μένει προσκολλημένος στην παράδοση των καθιερωμένων ήδη από τον ιστορικό του 19^{ου} αιώνα, Κ. Παπαρρηγόπουλο, στα βασικά του κέντρα.

Από την πλευρά αυτή, δεν θα είχα αντίρρηση να τον θεωρήσουμε συντηρητικό. Η επιφύλαξή μου ως προς αυτόν τον χαρακτηρισμό στηρίζεται στο ότι ο Σ. από την παράδοση, επιχειρεί να ανασύρει τα ζωτικά στοιχεία που την εμψυχώνουν και την επαληθεύουν, ενώ οι καθαυτό συντηρητικοί με λόγο ρητορικό αναπόδοτο, τα διατηρούν αμετάβλητα σε υάλινους κώδωνες..

Στο έργο του το διώνυμο "πρωτοπορία παράδοση", περνώντας από τα καβδιανά δίκρανα, με "καιρό και κόπο" που ήθελε ο Σολωμός, υπερέβη το πλαστό δίλημμα της αντιπαράθεσης, ιδρύοντας την διαλεκτική τους σύνθεση.

Ωστόσο δεν θα ήταν δυνατή αυτή καλή και αγαθή έκβαση, παρά μόνο χάριν του ποιητικά και ουσιαστικά, αποτελεσματικού λόγου του Σ., έτσι που τα σχήματα της παράδοσης, ιδέες και ιδεολογήματα, να αναλαμβάνουν σημασίες και να λειτουργούν σε φαντασιακό επίπεδο.

Κατά τούτο οφείλει κανείς να αναγνωρίσει τον ανατρεπτικό χαρακτήρα της ποίησης του Σ., απορρίπτοντας τα μανιχαϊστικά σχήματα που επιβάλλονταν ως 'άρθρα πίστεως' στα χρόνια του Μεσοπολέμου και ταλαιπώρησαν τις επαναστατημένες συνειδήσεις. Ωστόσο αυτές οι επισφαλείς ιδεοληψίες δεν είναι χωρίς λόγο που επικράτησαν στον μεσοπόλεμο, ούτε γιατί επέζησαν ως μετεμψυχώσεις στις μεταπολεμικές δεκαετίες. Ο λόγος όμως περί αυτών εκφεύγει από το θέμα μου που, λυπάμαι, του έδωσα δυσβάστακτη διάρκεια.

Tina Dolidze (Tbilisi)

THE LOGIC OF LANGUAGE IN GREGORY OF NYSSA'S TREATISE "AGAINST EUNOMIUS"

Anyone who has an interest in Gregory of Nyssa's conception of the logic of language must make an in-depth study of his "Contra Eunomium". The logically refined dogmatic discourses, found in this work, contain many significant statements about the nature of language and its functioning. They may be represented as comprehensive theory, although it is not a goal that the author of these books sets for himself: the technical equipment of theory could not serve with profit the main purpose of this work – defence of the divine truth about the Holy Trinity.¹

Since Gregory of Nyssa does not tend to reflect in a systematic way, this causes some difficulties for the modern reader, who is much disposed to

* The paper of the conference.

¹ Cf. *Contra Eunomium* (CE) II, 580: 378, 11. See for the quotations: *Gregorii Nysseni opera, Contra Eunomium libri*, ed. V. Jaeger, pars I (liber I et II) Beroloni 1921; pars II (liber III; *Refutatio confessionis Eunomii*), Beroloni 1921. St. Gregory is ready to leave the formal classification of names and phrases to them, who are scientifically ambitious. In regard to his own aim, he says: "we investigate the thought alone, whether it is within or beyond the circle of pious and appropriate conception (*ὑπόληψις*) of God". That the theory created in this way has a long path of cultural reception, is justified at any rate by the fact that this theory influenced linguistic speculations of the times of humanism. This is well shown in Theo Kobusch's brief, but rich survey with the following treatment of the problem: "Ist Gregor von Nyssa also der erste christliche Aufklärer? Jedenfalls kann nur dann, wenn der Zusammenhang zwischen der Position des Nysseners und der Position der Aufklärung berücksichtigt wird, auch der Grundgedanke moderner Sprachphilosophie in seiner historischen Wahrheit erkannt werden: Er ist die späte Folge einer spezifisch christlichen Idee, nach der die menschliche Vernunft und das, was sie in Freiheit hervorbringt, in ihrer eigenen Würde anerkannt ist und auch als von Gott anerkannt gewußt wird" (Th.Kobusch. *Name und Sein. Zu den sprachphilosophischen Grundlagen in der Schrift Contra Eunomium des Gregor von Nyssa: El "Contra Eunomium I"* En la produccion literaria de Gregorio de Nisa (VI Coloquio Internacional sobre Gregorio de Nisa), ed. L.F.Mateo Seco y J.L.Bastero, Pamplona 1988, 247. 247-268.

schematize; he strives to classify closely interdependent topics in order to make them clear in an analytical mode.

This is also the approach used in the present paper.

1. The common characteristics of discursive language

Recalling the historical situation in which Nyssa's conception of language was created, I would limit myself to a brief comment on the frequently considered problem: St. Gregory's theory as a matter of fact arose from the dogmatic polemic around God's one attribute – ungenerated (ἀγέννητος) and was formed as an alternative to the Neo-arian view on the names given by God.² This fact must be taken into consideration since it explains the specificity of Nyssa's theory – its centrifugal trend to one term.

In the case of the Cappadocians and their Neo-arian opponent two different semiotic models must be distinguished. Eunomius divides all names by their origin and cognitive value into those that are created by human reason and those of Divine origin; the former type of names has no chance to grasp reality, whereas the latter is believed to contain the substance of a thing in utterance.³ To criticize this rather simplified semiotic structure Basil and Gregory of Nyssa apply the three components' structure theory, found in Plato and entirely formed by Aristotle and the Stoics. It distinguishes between a thing, human thought and the significant linguistic expression.⁴ Any significant name for the Cappadocians is a product of man's reasoning. It has no independent existence, but exists through ontological and mental entities, expressing some movement of thought, which is directed to the knowledge or contemplation of some reality.⁵ In the controversy with Eunomius, Basil and Gregory develop the theory of ἐπίνοια (conception), using a term already well known from the Stoic theory of knowledge.⁶ In his dogmatic discourse

² To show the priority of this term for Eunomius and his followers was very important since through it they could assert, that "generated" is not an appropriate name of God; hence all other attributes of the Son would be ascribed only to the Father. Because of that the nomination is one of the main dogmatic topics in Gregory. Mateo Seco rightly calls it "nucleo intimo del suo pensiero". See L. F. Mateo Seco. *Cristologia e linguaggio in Gregorio di Nissa*, in: *Lingua e teologia nel cristianesimo greco (Atti del convegno tenuto a Trento l'11-12 dicembre 1997)*, a cura di C. Moreschini e G. Menestrina, Brescia 1999, 231.

³ Basil., *Adv. Eun.* 520C (MPG 29). Cf. with the view of Cratylus in the dialogue of Plato (*Crat.* 429b), who called name only the correct name and asserted that "whoever knows the names knows the things" (435d).

⁴ Basil., *Adv. Eun.* 520C ff. Gr. Nyss., CE II, 572: 393, 14; CE I, 539: 182, 22.

⁵ Cf. Basil., *Adv. Eun.* 520C-521C; 524 BC; CE II, 125: 251, 14; II, 589: 380, 32; II, 572: 393, 14 ff.; I, 539: 182, 22; II, 150: 257, 23; III, V, 60: 172, 17-18.

⁶ Basil., *Adv. Eun.* 520C-521C. CE II, 44-50: 228, 16-230, 3; II, 179-193: 264, 23-268, 27. Cf. Gr. Naz., *Or.* 29, 13 (Gregor von Nazianz. *Die fünf theologischen Reden*, hrsg. von J. Barbel,

with Basil, Eunomius employs the word to denote the exercise of a groundless imagination. In his opinion ἀγέννητος, which signifies the nature of God, cannot arise in any way from such a low faculty as man's ἐπίνοια.⁷ As a matter of fact Eunomius emphasizes only one aspect of the term's semantics, as it had in the philosophical and theological usage of his time.⁸ The Cappadocians on their part apply to the same ambiguous notion with special intention, for it corresponds well to their doctrine of the sovereignty of human nature and its reasoning. According to Basil's view, shared by Gregory, the conception is such an ability of human reason which follows sensory experience, is able to analyse and abstract its objects, not only invent them as mere fancies. Both Cappadocians attach high cultural significance to human ἐπίνοια. It is the basis of sciences and arts and all other benefits that has been discovered for the service of human life. The object of its inquiry

Düsseldorf 1963, 150). In the Cappadocian theology ἐπίνοια is a parallel term to διάνοια, νόησις, νόημα, κατάληψις, καταλπτική διάνοια, ὑπόληψις. As attests G.C. Stead (Logic and the application of names to God (El "Contra Eunomium I " En la producción literaria de Gregorio de Nisa (VI Coloquio Internacional sobre Gregorio de Nisa), ed. L.F.Mateo Seco y J.L.Bastero, Pamplona 1988, 311) the treating of ἐπίνοια in Philo has prepared the way for the theological application of the term.

About the Stoic origin of the Epinoia – theory in Gregory of Nyssa and the Epicurean interpretation of it by Eunomius see Th.Kobusch, op. cit., 253-254; cf. G.C.Stead, op. cit., 309-311.

⁷ Basil., Adv. Eun. 520 C; Greg. Nyss., CE II, 125ff.: 251, 9 ff. Gregory in general remarks concerning Eunomius that the reason for his incorrect theory of language was his misreading of the "Cratylus" of Plato (cf. CE II, 404: 329, 23). J. Daniélou discerns in Eunomius' mystical interpretation of language the influence of the Neoplatonic commentaries on the "Cratylus"; at the same time he suggests that Origen also must have influenced the Neo-arian's mystical attitude to language as well as his interpretation of ἐπίνοια (see J. Daniélou, Eunome l' arien et l'exégèse néo-platonicienne du Cratyle, in: Revue des Études Grecques, t. LXIX, Paris 1956, 412-432, see 417-418, 422-424, 427). This idea, as important as it is, needs substantial revision on both points, as long as in the case of both Neoplatonists and Origen Eunomius' dipartite semiotic division is compared with the tripartite one. The tripartite semiotic model in the form of definition one can find in the Peripatetic and Neoplatonic commentaries on the "Categories" of Aristotle. See Alex. of Aegae apud. Simpl. 10, 19; Alex. Aphr. apud Simpl. 10, 10; Iambl. apud Simpl. 13, 11 (Simplicii in Aristotelis Categorias commentarium, ed. C.Kalbfleisch, in: Commentaria in Aristotelem Graeca (CAG), v.VIII, Beroloni 1907); Porph. in Cat. 56, 36; 59, 20; 115, 25 (Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias commentarium, ed. Ad. Busse, CAG, v.IV, p. I, Berolini 1887); Dex. 10, 26 (Dexippi in Aristotelis Categorias commentarium, ed. A.Busse, CAG, v. IV, p. II, Berolini 1888). For Origen see – Orig., in Jo. IV, 1 (ex Philoc.), 98, 1-6; I, 28. 36, 25; VI, 41. 151, 3; II, 9. 63, 21ff; II, 12. 67, 30; XIX, 5. 303, 14ff. (Origenes. Werke. B. IV. Der Johanneskommentar, hrsg. v. E. Preuschen: Die griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte (GCS), Leipzig 1903).

⁸ See ἐπίνοια as διάνοια, νόησις, ὑπόνοια in Plot., Enn. II, 9,1, 26; II, 9, 17, 5; VI, 6, 3, 27; Porph., Sent. 46, 13; 48,7; 53, 7-8;21. (ed. E. Lamberz, Lzg. 1975); in Cat. 73, 7; 90, 15; Dex., in Cat. 10, 11; 12, 14. 15. (ed. R. Bentler, W. Theiler, Hamburg 1967).

may also be the transcendent First Principle about whom the conception may reveal the true predicates by a logical sequence of thought.⁹

Gregory considers two realms of the functioning of *ἐπίνοια* according to the dichotomic division of worlds into the sensible and intelligible. The world of senses may be defined as a realm of knowledge (*γνώσις*), because on account of perception the judgement of sensible phenomena creates per se no occasion for a false opinion about the things discussed. As to the intelligible world, human reasoning can find there no obvious ground which could ensure comprehension of the object of study, but the process of discovery develops within the limits of probability, surmising something about the sublime object of thought.¹⁰ Gregory of Nyssa explains the transition of our mind from *γνώσις* to *ὑπόληψις* (also *ὑπόνοια*) in the intelligible realm on the basis of his well known ontological doctrine of the infinity of God, as opposed to the finite creative existence. The cognitive status of language in this ontological structure is quite clear: belonging as it does to the finite order of being, language is unable to express the knowledge of infinite God, since it is impossible to grasp the nature of infinity in the finite words.¹¹ When man's thought turns to the transcendent realm two occurrences may arise: it may happen that the thought hits the object of investigation and the appropriate utterance interprets it, but may be that there are also two-fold hindrances on this path; failure in both – comprehending and interpreting capacity, or in one of them. In this case, Gregory believes, it is more important to reach the true thought even though the word itself may happen to be less appropriate to it.¹² Following Plato's Seventh letter he explains the reason of this theoretical alternative: in the realm which is beyond human knowledge the possibility of enunciation is more removed from truth than human reasoning is.¹³ It seems that St. Gregory considers reasoning and linguistic expression to be of different origin: God is the

⁹ See CE II, 180-190: 265, 2-268, 19; II, 147: 256, 27; Basil., Adv. Eun. 524 D – 525C.

¹⁰ CE I, 365-369: 128, 18-129, 25.

¹¹ CE II, 69: 235, 22; I, 169: 73, 3; I, 619: 196, 1. cf. Basil., Adv. Eun. 533 C, 541 C.

Gregory compares a man, who tries to express in language the Divine nature with one, who believes that he can enclose the whole sea in his own hand. "for as the hollow of one's hand to the whole deep, so is all the power of language in comparison with that Nature which is unspeakable and incomprehensible." Cf. Gregory of Nyssa. Dogmatic Treatises etc., transl. into Engl. with Prolegomena, Notes and Indices by W. Moore and H.A. Wilson, Grand Rapids 1979, 198; cf. CE III, V, 55: 170, 10. Contra the cognitive optimism of Eunomius, the Cappadocians asserted that not only the essence of God is unknowable, but as well the essence of any kind of creature. Cf. e.g. Greg. Nyss., CE II, 71-78: 236, 14-239, 1.

¹² Cf. Orig., in Jo. IV, 1, GCS, 98, 2-6.

¹³ CE II, 572 – 576: 376, 8 – 377, 16; II, 61: 233, 6 – 13.; cf. Plat., Epist. VII, 343 a.

creator of the world and man, but the latter is entirely the creator of language.¹⁴

But what is the objective background of human reasoning? Gregory more concretely answers this question. He mentions the existence in our mind of some ἐπιθεωρούμεναι ἔννοιαι, τῆς ψυχῆς αἰσθητήρια or simply νόησις as intuitive premises of discursive reasoning. It seems right to connect these notions with the first principles of demonstrative science, which belong to the intuitive mind (νοῦς) in Aristotle.¹⁵

While ἐπίνοια and its apriori causes are in potentia present in all men, they assume most diverse phonetical shapes in different languages. This is a strong argument for Gregory to uphold the conventional character of human language.¹⁶ In the framework of conventionality of language he does not exclude a subjective approach to it; language may differ according to men's different conceptions in the same social setting, not only in various people but even in various periods of one and a same man's life. The ambivalence of human conception and the relativity of language in Gregory's semiotic theory is a part of his profoundly dialectical 'Weltgefühl'.¹⁷ It aims to show the manifold variety of our world also on the level of human ἐπίνοια and language as an ability of its enunciation.

Having considered the general features of discursive language in Gregory of Nyssa, let us pass on to an examination of Gregory's views on true linguistic expression.

2. The criteria of truth in discursive language

Nyssa accepts the point of view of the Greek philosophy of language – beginning with Plato – which treats nomination in its close connection with the categories of truth and falsehood. As Gregory shows Eunomius' statement about divine names leads to a number of logical fallacies. He accuses

¹⁴ For Gregory the first inventor of names is Adam, as soon as he gives in Genesis different names to the creature. cf. Philo, Leg. all., 11, 14-15. Eunomius asserted the divine origin of nomination through the literal understanding of the expression "God said" in the same book of the Bible; see CE II, 402: 329, 6; CE II, 205: 272, 20; II, 412: 331, 19.

¹⁵ According to the definition of ἐπίνοια in the CE II, 182: 265, 22 conception is a method, which adopts through the logical consequence the end of the inquiry with the first presumption (νόησις). Cf. Plat., Symp. 209e ff.; Arist., Anal. post., II, 12, 99b 15 ff.; 100b5 ff. See in this reference Th. Kobusch, op.cit., 255, 264 (note 43).

¹⁶ CE II, 404-407: 329, 23-330, 11. II, 545-546: 368, 23-369, 2; CE III, V, 50-53 : 168, 18-169, 18. Cf. Arist., De Interpr. 16a 7; 16a 20ff.

¹⁷ For the topic: T. Dolidze, κίνησις-Begriff der griechischen Philosophie bei Gregor von Nyssa in: Gregory of Nyssa. Homilies on the Beatitudes. Proceedings of the Eighth International Colloquium on Gregory of Nyssa, (Paderborn, 14-18 September 1998), ed. R.Drobner, A.Viciano, Brill:Leiden, Boston, Köln 2000, 221-245.

Eunomius of logical inconsistency, specifically of ignorance of Aristotle's syllogistic. For his part, he demolishes his opponent's "spontaneous course of reasoning"¹⁸ with the same Aristotelian method of proof, and according to the subject's specificity especially with his "Categories",¹⁹ though the terminological aspect of Aristotle's doctrine is largely neglected. The doctrine of so-called antepredicates (homonyms, synonyms, paronyms) and of the category of substance are the important "tools" for the defence of true nomination.²⁰

All of Gregory's numerous amendments in regard to naming are reducible to the following requirement of Platonic-Aristotelian origin, which was further developed in the Stoic theory of language: nomination of things requires to be orientated to things and has to work from the very meaning of words, strictly distinguishing their semantic boundaries.²¹ These criteria are opposed to Eunomius' model of discursive language, in which, as Gregory remarks, no word has its proper signification: Eunomius confuses the terms that express different ideas, and differentiates those that are in natural

¹⁸ See for instance III,V, 6: 153,13. III, VIII, 60: 248, 11.

¹⁹ Arist., Cat. 1a1-4b19. For the influence of the doctrine of substance in the "Categories" of Aristotle on the dogmatic argumentation in *Contra Eunomium* see B. Pottier, *Dieu et le Christ selon Grégoire de Nysse, Étude systématique du "Contre Eunome" avec trad. inédite des extraits d'Eunome*, Bruxelles 1994, 87-95.

²⁰ I see them to be the main, but not the only means of arguing. The influence seems to be of quite complex character. See commentary of J. Dillon on Alcinous' (Albinus') "Handbook of Platonism" (Alcinous. *The Handbook of Platonism*. Translated with an Introduction and Commentary by J.Dillon, Oxford 1993, 72ff.).

²¹ The Platonic, Aristotelian and Stoic views about naming seem much closer to each other, than it is usually assumed. In this regard it is significant what Alcinous (Albinus) says about Plato's view in "Cratylus": "He is enquiring whether names arise from nature or from convention. "His view is that the correctness of names is a matter of convention, but not absolutely nor as a result of chance, but in such a way that conception arises from the nature of a given thing" (Didasc., VI 10; see Alcinous. *The Handbook of Platonism*, 12). Cf. Plato, *Crat.* 387d, 388 bc, 397a-422d, 435c-436c. The interpretation of Plato's doctrine in Alcinous resembles very much the Aristotelian demand that language must be related to Being, as well as the Stoic *κατὰ θεῖον + κατὰ φύσιν* combination in the theory of nomination.

A. Graeser calls Aristoteles the realist in three meanings of this word: he is metaphysic realist because he suggests a reality beyond our thought; he is a realist in the theory of knowledge, because he considers that our mind comprehends objectively external reality and he is a semiotic realist, because he thinks that our language in some way reflects this reality in articulation (See A. Graeser, *Aristoteles*, in: *Klassiker der Sprachphilosophie von Platon bis Chomsky*, hrsg. von T. Borsche, München 1996, 37). Gregory of Nyssa may be called a realist in the same meanings of word, but it is quite difficult to determine the immediate source of his realistic position within the general acknowledgement of the conventionality of language. I would tend to disagree with Daniélou, who distinguishes the conceptions of Basil and Gregory of Nyssa, seeing on the one hand in Basil's view of naming the reception of the Stoic theory and on the other hand tracing in Gregory the Presocratic and Aristotelian ideas (see J. Daniélou, *op.cit.*, 415, 422).

affinity.²² Nyssa's critique results in the formation of his own theory of a true logical-discursive language.

I Topic: The nomination must have reference to a thing

Eunomius issues from the formal contradiction between the names generated/ungenerated and concludes from it the diversity of substances.²³ Gregory sees the opposed terms as *contradictio in adjecto*, hence of the same kind as attributes said of substance: "generated" and "ungenerated" are contradictories in the meaning of the expressions "is seated"/"is not seated".²⁴ Tracing Gregory's way of thinking, we can judge about *contradictio in subjecto* only through names that correspond to the category of substance. In this case, when names signify relation, it means the affinity of the designated subjects (ὑποκείμενα), because the relation of names is to be considered in subjects (for example the related words "Father" and "Son" manifest the natural relation between the subjects).

II Topic: Nomination must be based on the logical division of notions

Gregory criticizes Eunomius for his non-logical mode of thinking in discussing the transcendent reality. This means that we determine something rightly only if we begin from an exact mental classification.²⁵ Gregory argues against Eunomius: it is not right to work from the common significance of the First Cause as simple and assert that because He is simple He must be also ungenerated (i.e. they are not synonyms in the aristotelian sense). Gregory requires to specify the semantics of notions: What we call simple is a derivative (i.e. paronym) of the notion simplicity, and ungenerated – is derived of ungeneracy, and not vice versa.²⁶ Further, in the mental classification of reality a proper attribute (distinguishing difference) must be distinguished from the name denoting substance. E.g. there must be a logical distinction between ungenerated and ungeneracy. Because Father is

²² See for instance CE I, 601 ff: 190, 20 ff. Cf. the critique of the Neo-arians' language in Gr. of Naz., Or. 1-2, 7-8: Barbel 38-40; 48-52.

²³ In such a mode of thinking Eunomius shows himself actually as a nominalist, inasmuch as he begins from the formal interrelationship between terms neglecting the relation of signifying words to things denoted. But we could not call him of course a nominalist in the common sense of this word, so far as Eunomius sees only two members in the process of cognition (name and think). Cf. Th. Kobusch. *Sein und Sprache. Historische Grundlegung einer Ontologie der Sprache*, Leiden, New York, Copenhagen, Köln 1987, 53.

²⁴ CE II, 17-21: 221, 26-222, 24.

²⁵ Cf. Plato, *Crat.* 338c; 339c.

²⁶ CE II, 23-34: 223, 8-13.

ungenerated, it does not mean that his substance is ungeneracy; as the term "ungenerated" is a derivative from the abstract notion "ungeneracy", it is indicative of a difference of conceptions, distinguishing that which is generated from that which is ungenerated.²⁷ The confusion is basic in Eunomius and is the main point in the opposition between him and the Cappadocians. One of the private cases of the confusion of terms is related to the important topic of the functioning of ordinary and special languages.

III Topic: Terminological relation of a special language to ordinary

Nyssa does not apply these technical terms to distinguish two kinds of language, but his judgement obviously implies this difference. As he sees, the terms of a special language, e.g. theological, stem from lexics of ordinary language and correspond to common meanings of words. As a matter of fact, the opposition generated/ungenerated, which Eunomius represents as the metaphysic ideas in men's mind, are analytic terms borrowed from the philosophic language. Gregory states that being alien to the lexical stock of the Bible, these opposed terms cannot be identical with the names "Father" and "Son"; Eunomius errs in believing that the name "Father" in theological usage coincide with the semantic limits of the title "First Cause", hence "ungenerated" (i.e. He, Who cannot be generated from another cause).²⁸ The conception of "Fatherness" in our mind always has natural intimacy with the name "Son"; particularly in theological language it may be connected with the name "ungenerated", as long as it implicitly carries this meaning too.²⁹ Of the two significatives of the first person of the Holy Trinity Gregory of Nyssa gives preference to the term from the Holy Scripture – firstly because it has a connotation with the meaning of the giver of Life, and secondly, because "ungenerated" is an ambiguous term connoting nonexistence, since

²⁷ CE II, 23-41: 223, 8-227, 30; II, 192 ff: 268, 20 ff; II, 506-508: 357, 19-358, 14; III, I 67-72: 24, 21-26, 20; III, V, 60: 172, 5.

²⁸ Eunomius automatically acknowledges here the conventional character of special language.

²⁹ CE I, 552-554: 177, 20-178, 17; 559-560: 179, 20-28. Ordinary language must be taken as a guide also in relationship between subject and predicate. It is not correct to say: "an action follows an actor", as Eunomius says, but the correct expression is: "an actor acts". Eunomius actually aimed with the first expression to build a basis for the hierarchal interpretation of Divine Hypostases. Through its content and terminology Eunomius' judgement stays very near to Plotin's discourse in Enn V 4,2. On his part Gregory aims to show with the reference to the common language, that God's creative energy belongs to him and may not be considered as something apart from it.

nonexisting mythological fantasies, which have been never generated, may be denoted with the same word.³⁰

IV Topic: The interrelationship of a significative word and context

Gregory underlines the significance of context as the criterion of true nomination, thus testifying once more the relationship of his logic of language with Plato and especially Aristotle who systematically investigated the problem on the level of a sentence. The smallest types of a context are definition and description, being at the same time the most important for naming things. Nyssa repeats often that Eunomius while giving a name to a thing neglects its definition, which could have prevented him from the main error – the confusion of special property and substance, as long as they have different definitions. Eunomius could have avoided as well the dogmatic blunder that the Son of God may be created, if he had kept in mind the description of Him; if the Holy Scripture says of the Son that it is God, Word, Life, Light, Image and none of them correspond to the creature, hence he is not created.

The fact of the dependence of simple sign on the context implies also a subjective element in Gregory: the relation of the term "ungenerated" to truth differs according to who mentions it; the term expresses truth if it is applied by him who accepts the orthodox conception of Son-God, that he is not created. However, the objective value of the term is for Gregory above all contexts: although he admits the term "ungenerated" to be in the catalogue of the appropriate attributes of God, he himself does not use it beyond the polemic context.³¹

V Topic: The equivocation of language

In the controversy with Eunomius about the nature of nomination Gregory develops a very productive idea from the treatment of Aristotle's remark

³⁰ The example of course aims not only at showing the priority of the title "Father" in comparison with "ungenerated", but also to transfer Eunomius' eminent term to the despised *ἐπίνοια*, more precisely to its realm of fantasies.

³¹ Cf. Basil, Adv Eun. 516D-517A.

For the lexical relation of the language of Eunomius and Gregory see F. Mann. Das Vokabular des Eunomios im Kontext Gregors: El "Contra Eunomium I" En la produccion literaria de Gregorio de Nisa (VI Coloquio Internacional sobre Gregorio de Nisa), ed. L.F.Mateo-Seco y J.L.Bastero, Pamplona 1988, 173-202, specially 189. One of the reproaches to Eunomius is that he steals Basil's expression from his context;" drags it from its surrounding body into naked isolation." Cf. Basil, Adv Eun. 516D-517A.

about homonyms.³² Along with paronyms and synonyms, Eunomius does not distinguish homonyms in his model of language. To Gregory the latter is the only way of speaking about the intelligible world.³³ This topic concerns the hermeneutics of the Bible. Gregory criticizes his opponent for understanding the words of the Bible in the common sense.³⁴ When we try to describe the divine world of which we are ignorant, because of the limitations of our language we apply the same words to it as we commonly use for things of the sensible world. Thus the cataphatic and apophatic names of God denote in fact human characteristics or other known things;³⁵ through our conceptions of Him, we judge which of these attributes may be appropriate or not to the nature of Deity. Since the distinguishing properties of human and Divine life are entirely different, Gregory states accurately that none of the affirmative expressions of God may be extended in the proper sense to Him.³⁶ However, the equivocation of language concerning the Divine realm has a cognitive faculty in Gregory and hence he gives a concrete method of how to approach the transcendent world through the equivocation of our language. This is an analogy which results through the abstraction of a known image, i.e. its coherent separation from the sensible attributes.³⁷ As an analogy in Platonic tradition it has to do with ascent.³⁸ We can find many such analogies in Gregory, but here I would adduce one of them.

Gregory argues that to be generated does not imply the divergence of the Son from the Father by essence: Adam was made by God and his son Abel came into existence by way of generation, but both are men by substance. The conclusion may be taken as a guide to the apprehension of the Divine Nature; our thought has to shake off all material conceptions from the two mentioned

³² Arist., Cat. 1a1.

³³ All analogies which compare the finite existence with the infinity of God is for Gregory equivocal. Stead seems not to pay an attention to this fact, when he criticizes Gregory of Nyssa for his inconsistency: "he sometimes argues as if there were an exact analogy between human and divine realities, sometimes draws attention to fundamental differences"; see G. C. Stead. *Why Not Three Gods? The Logic of Gregory of Nyssa's Trinitarian Doctrine*, in: *Studien zu Gregor von Nyssa und der christlichen Spätantike* (V. C. Suppl. XII), ed. H.R.Drobner u. C. Klock, Leiden: Brill. 1990., 149-163, see 157.

³⁴ CE II, 199: 270, 30 : Eunomius has to learn that the Christian is a disciple not of the letter but of the spirit.

³⁵ CE II, 577 ff: 377, 17; II 551: 370, 23; II 584-7: 379, 13-380, 16.

³⁶ CE III, II, 9-10: 51, 4-17; cf. Plot., *Enn.* VI, 7, 36.

³⁷ About abstraction (ἀφαίρεσις) in Gregory's theory of language see: A.Th. Böhm, *Theoria. Unendlichkeit. Aufstieg. Philosophische Implikationen zu De Vita Moysis von Gregor von Nyssa*, Leiden /New York/Köln 1996, 215-222.

³⁸ Cf. Plat., *Rep.* VI, 508c. *Alcin.*, *Didasc.*, X, 5.

men and, beholding only the idea of relation between them, we would be led by the remaining conception to the unapproachable metaphysical realm.³⁹

One example that Gregory calls "the sublime speech at its height" is also to be mentioned – the prologue of John's Gospel.⁴⁰ Its language does not involve the analogy of sensible with intelligible. The abstract language of metaphysics here comes to mind as an immediate analogy. And in accordance with this, the question may be raised: could the wording of the prologue be really considered the language of philosophy? In spite of the similarity, we must say with Gregory of Nyssa – No. The simple justification for this is the context – inexplicable, hidden and obscure. According to Gregory it is the language of Divine mystery, which is proclaimed by the efflatus of the Holy Spirit. It is not a speculative quest that is at work in these words, but a simple knowledge of Divine Truth that transcends human utterance. We are already in the realm of inspired language: it might be the subject of the logic of language only so far as it is submitted to hermeneutics.⁴¹

I have attempted here no more than to outline the main topics of the logical interpretation of language in Gregory of Nyssa. Even this brief summary points to a quite wide scope for comparative research in the direction of Greek philosophical theories of language. Here Aristotle, Plato and the Stoics should be emphasized as the main influences, but we can as well presume that in these doctrines accepted by Gregory, intermediaries must have played their significant role – primarily through the school tradition. I think it would not be useless also for a specialist in the modern philosophy of language to search for important archetypes in Nyssa's theory that found their way into the modern analytic and hermeneutic reflexions on language.

³⁹ III, I, 71-79: 26, 6 – 27, 25.

⁴⁰ Specially I, 1-5.

⁴¹ An example of such *translatio* is given briefly in Gregory (CE III, II, 16-23: 52, 29-55, 21; Ref. 91-96: 331, 21-334, 10), in much more detail in his great Alexandrian master (Orig., in Jo. I, 16-28, 20, 1-85, 25).

Tedo Dundua (Tbilisi)

BAGRAT, SON OF BIVRAT

"Now this is Hayk who begat Aramaneak, his son in Babylon. And Aramaneak begat many sons and daughters, of whom the eldest was Aramayis. And Aramayis begat many sons and daughters, of whom the eldest was Amasya... Now these are the names of the earliest men who founded the race in Babylon and who went across the northern regions of the land of Ararat. For Hayk set out from Babylon with his wife and sons and all his retinue...

And there ruled over them Zareh, a son of [one of] Aramaneak's sons, a powerful man and skillful with the bow; then Aramong; then Sarhang; then Shavash; then Parnavas.

This last begat Bagam and Bagarat, and Bagarat begat Biurat, and Biurat begat Aspat. And the sons of Bagarat succeeded to their inheritance in the regions of the west...

At that time Arshak (king of the Parthians) made his son, called Arshak the Less, king over the land of Armenia and the city of Mtsurn. And he assigned to him as borders Aruastan by the land of the Tachiks, and the land of Syria and Cappadocia by Cilicia as far as the shore of the great western sea, and on the northern side to the great Caucasus Mountain...

He sent him from Mtsurn to the west with greatest army... Bagarat P'arazean, one of the descendants of Aramaneak and great noble, went out to meet him with a large army. He offered him gifts of gold and silver, adorned him with the tunic and stole, crowned him with the hereditary crown, sat him on the throne of gold inlaid with precious stones, and gave him his daughter in marriage.

King Arshak made him [Bagarat] aspet of the land of Armenia, that's, prince and chief commander of the entire kingdom, and father and brother of the king, and to him he gave the authority of that power."¹

This is amalgam from Primary History. Using other more detailed accounts, it can be formulated like this: in the early years of the 3rd c. B.C. northern and southern kingdoms of Kartli (Iberia) were united under Pharnavaz from Mtskheta (northern kingdom), the first king of the Pharnavazid dynasty. Azo, the southern sovereign, seems to be killed in skirmish. Pharnavaz, now victorious, gratefully adopted his sons and kept them within the native domains as the dukes (residing somewhere in Klarjeti /now in Turkey/ and possessing some more appanages in Speri/ Ispir district/). Bagrat (Bagadat) Pharnavaziani, Bivrat (Biurat), Sumbat (Smbat) – these are the names of the first men from Bagrationi ruling clan. Sumbat revolted against Mtskheta overlordship, supported by Artaxias; and thus Vitaxate of Gogarene had emerged.²

Some coins provide more arguments for the genealogy. These silver pieces are mistakenly attributed as a produce of Persis.

The currency of Persis (250 B.C. until the rise of the Sassanids) consists of silver. The denominations are the tetradrachm, the drachm and smaller pieces. The inscriptions are in Aramaic, degenerating into Pehlevi. The debased and frequently illegible script, occurring on the coins of which the art is still good, indicates that the coins are the work of the Greeks who did not understand the language.³

This group is thought to be headed by the pieces of certain Bagadat.

Coins with the same head on obv. have the inscriptions as follows:⁴

N1. BaGaDaT FRaTaRaKA ZI ALaHIA⁵ (Pl. I N1)

¹ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*. Translation and Commentary of the Literary Sources by Robert W. Thomson. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England 1978. Appendix A. Primary History, 358-359, 362, 365-366.

² Guram S. Mamoulia, *The Emergence of a Class Society and State in Ancient Kartli /Iberia/*. Tbilisi 1979 (in Georg. with Russ. and Engl. summaries), 121, 134-146; T. Dundua, *Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to the Numismatic Material*. Tbilisi 1993 (in Georg. with Russ. and Engl. summaries), 6-29.

³ *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Arabia, Mesopotamia and Persis*. By G. F. Hill, Bologna 1965, v. clx n. 2 for bibliography, p. clxi; Robert Göbl, *Antike Numismatik*. Band 2. München 1978, Pl. 101-102, NN 2086-2105.

⁴ *Catalogue...*, clxiv-clxvi.

⁵ Bagadat. Tetradrachm. Weight – 16.58 gr. Obv. Head of Bagadat r., bearded, with moustache, and taenia on forehead; wears satrapal head-dress (kyrbasia) with double tie behind, and flaps fastened over top; ear-ring in ear; border of dots. Rev. Bagadat seated l. on throne with back; wears kyrbasia; long overgarment with false sleeves and arm-guards; holds in r. a long sceptre, in l. a flower (?); planted before him, standard with * decoration and hanging tassels – dirēfš-i

N2. BIURaT FRaTaRa ZI...⁶ (Pl. I N2)

N3. BIURAT BaGaDaT...⁷(Pl. I N3)

N4. BaGaDaT FRaTaRaKa BIURat ZI ALaHIA

(Fratakara – "fire-kindler" (?), Frataraka – "Oberer" (in Germ.); ZI ALaHIA – "of the Gods" or "of divine origin").

It is suggested that the coins represent the same man; and if so no.1, on which the inscription is complete, shows that he must have been Bagadat. Then Biurat was his father, and the word Bar, for son, is omitted, as in modern Persian.⁸

The coins are not much earlier than Antiochus III.⁹

Bagadat as a satrap of Persis is not mentioned in records; that is why his Persian identity is still slightly suspected.¹⁰ But fire-temple type¹¹ seems to be very Persian: Polyaeus mentions a satrap of Persis called Ὀβουρζος; he is Vahuberz, and he has a temple on his Rev. Many other rulers of Persis followed him.¹² And the intricacy of the relations between the small groups is too great to allow of their being divided up¹³ (Pl. II). Yet, none of the Persians is seated on throne, that leaves our N1 beyond the group.

The coin evidence and narrative clearly demonstrate that throughout the last half of the 3rd c. B.C. Bagrat Pharnavaziani, duke of Klarjeti, issued the coins with proud legend – BaGaDaT FRaTaRaKa BIURat ZI ALaHIA. N1 is designed originally, while fire-temple type was, perhaps, borrowed from the silver pieces of Vahuberz, who ruled in Persis. Neither satrapal garment, nor

Kaviān; inscr. on r. downwards and on l. upwards, border of dots. Catalogue..., 195 N1 Pl. XXVIII N7.

⁶ Bagadat. Tetradrachm. Weight – 16.89 gr. Obv. As last. Rev. Fire-temple, with double panelled doors, podium, pilasters, and architrave; above, three battlements, each with two horns; on l., Bagadat, in satrapal head-dress and long garment, standing right, r. raised in adoration; on r., standard; inscription, on r. downwards and in exergue, inscription on l., if any, off the flan; border of dots. Catalogue..., 196 N2 Pl. XXVIII N 8.

⁷ Bagadat. Hemidrachm. Weight – 1.68 gr. Obv. As last. Rev. As last; inscrip., on r. between standard and temple, outside, obliterated, in ex., on l.; border of dots. Catalogue..., 196 N3 Pl. XXVIII N9.

⁸ Catalogue..., clxvi.

⁹ Catalogue..., clxx.

¹⁰ Catalogue..., clxvi n.1.

¹¹ Substituted by fire-altar.

¹² David R. Sear, *Greek Coins and Their Values. Volume II. Asia and North Africa*. Printed in England by the Bath Press, Bath. 1998, 572-574, NN6187-6215; David R. Sear, *Greek Imperial Coins and Their Values. The Local Coinages of the Roman Empire*. Printed and Bound by Bookcraft (Bath) LTD. 1997, 588-591, NN5935-5970; Robert Göbl. op. cit. 204-205 pl. 101-102 NN2087-2105; Catalogue..., clxvii.

¹³ Catalogue..., clxi.

fire-temple were alien to Iberians, who worshiped Armazi – Ahurō-Mazdāo,¹⁴ and used to be dressed in Iranian fashion (Strabo XI. 3.3.).

What conclusions are we to draw from all this?

A genealogy of early Bagratids is as follows – Bivrat (Biurat), son of Azo→Bagrat (Bagadat), son of Bivrat→Bivrat, son of Bagrat→Sumbat (Smbat) Bivritiani...

Saurmag, the next king of Iberia, had to deal with a revolt of the dukes (Eristavi).¹⁵ Was ambitious Bagrat among them, did he secure southern principality for himself? Perhaps, we need more records for the full picture. But still, his coins are present, ordered, maybe, to the nearest Greek community. And that could be either Phasis, or – Trapezus.

Plate I

Bagadat

1

¹⁴ Tedo Dundua, *Christianity and Mithraism. The Georgian Story*. Tbilisi 1999, 3.

¹⁵ *Das Leben Kartlis. Eine Chronik aus Georgien 300-1200*. Herausgegeben von Gertrud Pättsch, 77-78.

2

3

Plate II

Vahuberz and Other Rulers

Hans Günther (Freiburg)

PINDAR, KALLIMACHOS UND HORAZ (HOR. C. IV 2)*

Wir sind es gewohnt, oder vielleicht sollte man sagen, wir waren es einmal gewohnt, augusteische Dichtung aus ihrer Abkehr von ihren hellenistisch geprägten Anfängen, aus der Rückbesinnung auf klassische Vorbilder und dem Ringen um eine neue Monumentalität zu definieren, und daran ist auch gewiß soviel Richtiges, wieviel bei derartigen Verallgemeinerungen richtig sein kann. Dabei wurde der bleibende Einfluß der hellenistischen Literatur auf die Dichtung der Augusteer ja auch nie verkannt. Nimmt man etwa das große und bis heute grundlegende Werk zur Odendichtung des Horaz von Giorgio Pasquali¹ zur Hand, so bemerkt man auf einen Blick, wieviel mehr Raum den hellenistischen Vorbildern eingeräumt wird als denjenigen aus der archaischen griechischen Lyrik, und das ist durchaus nicht allein eine Frage des uns erhaltenen Materials. Doch während der 'alexandrinische' Charakter der augusteischen Dichtung in der modernen Forschung eine immer prominentere Stellung einnimmt, wird vielleicht die Frage nicht immer scharf genug ins Auge gefaßt, inwieweit die Rezeption der älteren griechischen Literatur selbst bei den Augusteern noch vom Hellenismus bestimmt ist, und worin sie sich unterscheidet.

Die Bedeutung dieser Fragestellung ist uns erst vor gar nicht allzu langer Zeit durch einen bedeutenden neuen Papyrusfund ins Bewußtsein gedrungen. Ein Liller Papyrus,² der ein pindarisierendes Siegeslied des Kallimachos auf

* Leicht überarbeitete Version eines zuerst 1993/4 an den Universitäten Venedig und Bari gehaltenen Vortrags. Inzwischen sind die wichtigen Arbeiten von Cameron und Asper (s. unten Anm. 6) erschienen. Sie haben Vieles, was ich damals gesagt hatte, in willkommener Weise bestätigt und auf eine solidere Grundlage gestellt, so daß ich meine Bemerkungen zur augusteischen *recusatio* hier auf ein Minimum beschränken kann. Für Rat und Kritik danke ich L. Canfora, M. Cantilena und M. Geymonat.

¹ G. Pasquali, *Oratio Lirico*, Florenz 1920.

² S.P. Parsons in: "ZPE" XXV, 1977, 1-50; *SH* fr. 254-269.

einen Wagensieg seiner königlichen Patronin Berenike enthält, das wahrscheinlich das Prooemium zum dritten Buch der *Aitien* bildete,³ erlaubte uns ein neues Verständnis des Prooemiums zum dritten Buch von Vergils *Georgika*. Die Mischung pindarischer und kallimacheischer Elemente, die die Forschung befremdet und zu einer Kontroverse um die Frage des Vorbilds geführt hat, wird durch den Papyrus schlagend geklärt: Vergils Bezugspunkt ist ein pindarisierendes Gedicht des Kallimachos.⁴

Als eine der wichtigsten programmatischen Aussagen Vergils über sein Dichten führt uns das Prooemium des dritten Georgikabuches mitten in die Problematik des Verhältnisses augusteischer Dichter zu ihren griechischen Vorbildern und ihrer Auseinandersetzung mit dem Kunstideal der alexandrinischen Dichtung. Zugleich führt uns die Forschungsgeschichte auch die Schwierigkeiten vor Augen, die sich uns bei der Beschäftigung mit dieser Frage entgegenstellen. Einmal mehr werden wir hier daran gemahnt, auf wie unsicherem Boden unsere Aussagen zum Verhältnis der Augusteer zum Hellenismus stehen, denn unsere Kenntnis der hellenistischen Dichtung ist äußerst beschränkt.

Dasselbe gilt natürlich auch für die 'klassischen' griechischen Vorbilder der Römer, insbesondere für die der Lyrik des Horaz. Unsere Kenntnis der archaischen griechischen Lyrik ist so jämmerlich, daß es reiner Zufall ist, wenn wir den Einfluß eines Stücks dieser Dichtung auf Horaz direkt nachweisen können, und wenn wir gar vom Einfluß der frühgriechischen Lyrik auf die Dichtung des Hellenismus sprechen, dann reden wir vom Verhältnis zweier Epochen, die wir sehr wenig kennen. Glücklicherweise gibt es jedoch in Horazens Dichtung auch einige direkte Aussagen des Dichters über sein Verhältnis zu seinen griechischen Vorbildern. Insbesondere zu seinem Verhältnis zu Pindar hat sich Horaz in einem berühmten Gedicht, der zweiten Ode des vierten und letzten Odenbuches, am Ende seiner dichterischen Laufbahn geäußert.

Wenn wir Horazens Pindargedicht als Selbstaussage des Horaz über pindarisierendes Dichten verwerten wollen, so stellt sich unmittelbar ein Problem in den Weg. Das Gedicht scheint in den Bereich der *recusatio* – Dichtung zu gehören, wie sie sich bei den Augusteern in pointierter Bezugnahme auf die alexandrinische Dichtungsapologetik entwickelt hat. Zunächst einmal scheint es so, als stehe in Horazens Pindarode pindarisierendes Dichten an der Stelle des erhabenen Stoffs bzw. der großen Form, die der Dichter für sich selbst ablehnt. Dem steht die Tatsache gegenüber, daß Horaz zweifelsohne pindarische Einflüsse an prominenter

³ Vgl. Parsons, *l. cit.* 48ff.

⁴ S. Thomas, "CQ" 33, 1983, 92-113; "PLLS" 5, 1986, 61-73.

Stelle in seiner Odendichtung verarbeitet, daß gerade das vierte Buch einige Gedichte einschließt, die als der Höhepunkt Horazischer Pindarnachfolge gelten dürfen. Dies hat zu einer Reihe von Deutungen der Pindarode geführt, die jeweils auf ihre Art versuchten, die Ablehnung pindarisierenden Dichtens zu relativieren und auf ganz bestimmte Aspekte einzuschränken, bis hin zu dem Versuch, die Pindarode überhaupt nicht mehr als *recusatio* – Dichtung zu verstehen.⁵

Gewiß sind die Beziehungen der Pindarode zu dem, was man gemeinhin als *recusatio* bezeichnet, unübersehbar; die Schwierigkeiten liegen freilich in einem rechten Verständnis des im Grunde genommen wenig glücklichen Begriffes der *recusatio* – Dichtung. Ein besseres Verständnis der augusteischen *recusatio* vor ihrem hellenistischen Hintergrund ist in letzter Zeit insbesondere durch die ausgezeichnete Behandlung Camerons⁶ erreicht worden. Cameron hat überzeugend dargetan, daß die augusteische *recusatio* von Kallimachos' literarischer Polemik viel weiter entfernt ist, als die ältere Forschung im allgemeinen glauben machen wollte. Wie immer man Kallimachos' dichtungskritische Aussagen im einzelnen interpretiert, so ist im Hinblick auf den Vergleich mit ihrer Adaption durch die Augusteer wichtig festzuhalten, daß Kallimachos' Polemik sich nicht gegen einen bestimmten Stoff, noch nicht einmal gegen ein bestimmtes literarisches Genos richtet, sondern wesentlich von bestimmten stilistischen Qualitäten spricht. Kallimachos' Polemik ist keine *recusatio* im Sinne der Ablehnung eines bestimmten Stoffes oder eines literarischen Genos, sondern eine Verteidigung eines bestimmten poetischen Stils. Die Augusteer beziehen sich in ihren *recusationes* gewiß pointiert auf Kallimachos' Polemik und den in ihr angesprochenen Gegensatz zwischen gut gearbeiteter, ausgefeilter Dichtung und schlampig gearbeitetem konventionellen Bombast, im Vordergrund steht bei ihnen jedoch zunächst ein stofflicher Gegensatz "heroisch-panegyrischer Stoff" versus "privater, erotischer Stoff". Er geht einher mit einem Gegensatz zwischen dem heroischen Stoff entsprechenden Genos Epos mit einem der kleineren, eher privaten Dichtung des jeweiligen Dichters entsprechenden

⁵ S.C. Becker, *Das Spätwerk des Horaz*, Göttingen 1963, 121ff., der insgesamt das Gedicht bislang am zutreffendsten interpretiert hat, vgl. auch W. Wimmel, "Philologus" CIX, 1965, 83-103 = *Collectanea*, Stuttgart 1987, 163-183; ferner H.-C. Günther, *Properz und das Selbstzitat in der augusteischen Dichtung*, SBAW phil.-hist. Kl, 1997, Heft 2, München 1997, 51ff.

⁶ S.A. Cameron, *Callimachus and his Critics*, Princeton 1995, 456ff.; zur augusteischen *recusatio* ansonsten G. Hutchinson, *Hellenistic Poetry*, Oxford 1988, 277ff.; Günther, Anm. 5, 67 Anm. 171; Kullmann in: *Candide Iudex*, FS Wimmel, Stuttgart 1998, 163ff.; zu Kallimachos' 'poetischem Programm' vgl. neben Cameron, vor allem 303ff.; zusammenfassend 452f. Hutchinson 77ff. und das wichtige neue Buch von M. Asper, *Onomata allotria: Zur Genese, Struktur und Funktion poetologischer Metaphern bei Kallimachos*, Stuttgart 1997, vor allem 246f.

Genos. Der jeweils verschiedene Stoff bedingt ein verschiedenes Genos und mithin einen anderen Stil. So wird die Bezugnahme auf den von Kallimachos in seiner Polemik angesprochene Stilgegensatz möglich und sinnvoll, doch wird er dabei zugleich gemäß den jeweiligen Bedürfnissen des Dichters umgebogen.

Das Schema der augusteischen *recusatio* wird freilich nicht Kallimachos, sondern eher einer rhetorischen Konvention verdankt, die sich, wie wiederum Cameron gezeigt hat, auch in hellenistischer Dichtung, freilich erst nach Kallimachos findet. Der rhetorische Bescheidenheitstopos, auf den die *recusatio* zurückgeht, ist wesentlich älter. Die *recusatio* ist für den augusteischen Dichter zunächst einmal ein Trick panegyrischer Rhetorik.⁷ Die Aufgabe, den Gegenstand in würdiger Weise zu behandeln, als die eigenen Kräfte überschreitend darzustellen, ist ein aus rhetorischen Handbüchern wohlvertrautes Rezept für das Prooemium einer panegyrischen Rede.⁸ Das hohe Alter dieser Gewohnheit läßt sich etwa aus dem thukydideischen Epitaphios des Perikles belegen.⁹ Ihr Eingang in theoretisch fundierte Schulrhetorik wird etwa aus dem expliziten Hinweis des Isokrates auf diese von ihm abgelehnte Gewohnheit erwiesen.¹⁰ Horazens kleine Kostprobe eines Musters zeitgenössischer Panegyrik in der ersten Satire des zweiten Buches belegt seine Vertrautheit mit derartiger rhetorischer Technik.¹¹ Die Herkunft der *recusatio* aus dieser rhetorischen Tradition des Bescheidenheitstopos bedingt nun den gegenüber der Aggressivität des Kallimachos so verschiedenen Ton der augusteischen *recusatio*. Der in großer Form zu behandelnde erhabene Stoff in wird nicht wie bei Kallimachos der bombastische Stil gegenüber der eigenen Dichtung abgewertet, seine Behandlung wird vielmehr als eine zumindest die gegenwärtigen Kräfte des Dichters überschreitende große Aufgabe in die Zukunft verschoben oder

⁷ S.E. Doblhofer, *Die Augustuspanegyrik des Horaz aus formalhistorischer Sicht*, Heidelberg 1966, besonders 33ff.; M. Puelma-Piwonka, *Lucilius und Kallimachos*, Frankfurt 1949, 147ff.; D.A. Russell, *Criticism in Antiquity*, London 1981, 56.

⁸ Men. Rhet. 368f., 76. Russell-Willson; weiteres bei Doblhofer op. cit. 35f. mit Anm. 30.

⁹ Vgl. Thuc. II 35 (οἱ μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε εἰρηκότων ἤδη ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε... ἐμοὶ δ' ἄρκουσαν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς, οἷα καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσίαι παρασκευασθέντα ὄρατε, καὶ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι πιστευθῆναι. χαλεπὸν γὰρ τὸ μετρίως εἰπεῖν, ἐν ᾧ μόλις καὶ ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας βεβαιοῦται); vgl. auch D.A. Russell-N.G. Wilson, Oxford 1981, zu Men. Rhet. 368. 10f.

¹⁰ Vgl. Isocr. IV 13 (τοὺς μὲν γὰρ ἄλλους ἐν τοῖς προομίῳις ὄρω καταπραΰνοντας τοὺς ἀκροατὰς καὶ προφασίζομένους ὑπὲρ τῶν μελλόντων ῥηθήσεσθαι, καὶ λέγοντας τοὺς μὲν ὡς ἐξ ὑπογυίου γέγονεν αὐτοῖς ἡ παρασκευή, τοὺς δ' ὡς χαλεπὸν ἐστὶν ἴσους τοὺς λόγους τῷ μεγέθει τῶν ἔργων ἐξευρεῖν).

¹¹ Hor., II 1, 10ff.; dazu Doblhofer, Anm. 7, 22ff.

einem kompetenteren Kollegen zugewiesen. In der augusteischen Dichtung kommt es zu einer Verknüpfung von einer sich in höchst subtiler und differenzierter Weise an Kallimachos orientierenden "Literaturkritik" und patriotischer Panegyrik, die anderswo in dieser Form nicht gibt.

Ist bereits die Dichtungsapologetik des Kallimachos stark von literarischen Konventionen geprägt, so gilt dies noch viel mehr von der römischen *recusatio* – Dichtung, und wie es falsch ist, Kallimachos' literarische Polemik biographisch zu deuten,¹² so ist auch für die *recusatio* – Gedichte der Augusteer höchste Vorsicht geboten. Zwar steht eine grundlegende vergleichende Untersuchung der biographischen Tradition lateinischer Dichter, wie Lefkowitz sie für das Griechische geliefert hat, noch aus, ich fürchte jedoch, sie würde recht ähnliche Ergebnisse bringen.¹³ Es ist abzulehnen, Äußerungen des Dichters, die zunächst im Rahmen einer literarisch-rhetorischen Konvention verständlich sind, biographisch auszudeuten, und auf spezifische Anlässe oder auch nur auf einen Druck von offizieller Seite auf augusteische Dichter zu schließen, ein patriotisches Epos oder bestimmte Formen regimekonformer Panegyrik zu verfassen, und gerade auch im Falle unseres Horazgedichtes geht ein großer Teil der Mißverständnisse auf die unbegründete Annahme zurück, dieses Gedicht stelle Horazens Antwort auf eine tatsächliche Aufforderung dar, die kriegerischen Heldentaten des Princeps in einer pindarischen Ode zu verherrlichen.¹⁴ Die *recusatio* ist für den augusteischen Dichter eine Möglichkeit, das panegyrische Thema im Rahmen seiner Dichtung und seines literarischen Programms einzubringen und nichts mehr. Der pointierte Verweis auf die kallimacheische Apologetik erlaubt es den Augusteern, das Thema der Herrscherpanegyrik und der literarischen Selbstdarstellung in bemerkenswerter Weise zu verbinden. Diese Einbindung in die dichterische Selbstaussage verleiht der patriotischen Dichtung der Augusteer einen hohen Grad an Reflektiertheit und Raffinesse und ermöglicht zugleich jene eigentümliche Spannung zwischen Persönlichem und Allgemeinem, die

¹² Vgl. M. Lefkowitz, *The Lives of the Greek Poets*, London 1981; Günther, Anm. 5., 67 mit Anm. 171f. Die lange gepflegte biographisierende Deutung, sollte nach den Arbeiten von Lefkowitz nicht mehr vertreten werden. Eine immerhin wesentlich reflektiertere biographisierende Deutung vertritt in neuester Zeit allerdings Cameron, Anm. 6., 185ff.;

¹³ Zur biographischen Tradition zu Vergil vgl. zuletzt die hervorragende Behandlung durch N. Horsfall, *A Companion to Vergil*, Leiden 1995, 1ff. und H.-C. Günther, *Überlegungen zur Entstehung von Vergils Aeneis*, Göttingen 1996, 63ff.; ferner Naumann in Enc. Virg. V, 571ff. und Brugnoli *ibid.*, 575ff.

¹⁴ So auch noch die immer noch wichtige Interpretation Fraenkels, *Das Pindargedicht des Horaz* in: *SB Heidelberg*, phil-hist. KI. 1932/33, id. *Horace*, Oxford 1957, 432ff.; in diesem Punkt zutreffender Wimmel *l. cit.* Anm. 5, und vor allem Becker, Anm. 51.

augusteische Panegyrik völlig außerhalb des Verdachts billiger offiziöser Pflichtübung stellt.

Wenden wir uns nun wieder Horazens Pindarode zu! Ode IV 2 ist ein Programmgedicht. Man könnte sagen, daß die Oden IV 1-3 einen Zyklus von Programmgedichten darstellen, in dem Horaz in 1 das Thema "Liebesdichtung", in 2 das Thema "patriotische Panegyrik" andeutet; in 3 spricht er von seiner Berufung zum Dichter. Dabei ist der Gang der Pindarode dem Venusgedicht (IV 1) parallel. Hier wie dort scheint der Dichter zunächst das betreffende Thema von sich zu weisen und einem anderen zuzuschieben: "Liebe" dem jüngeren Paullus, "Panegyrik" dem begabteren Iullus. Doch wie in IV 1 Venus ihre Macht auch über den dazu eigentlich schon zu alten Dichter noch nicht verloren hat, so singt Horaz am Ende von IV 2 trotz seiner beschränkten Fähigkeiten doch noch ein Siegeslied; und wenn er sich in IV 2 auch den Anschein bloß des bescheidenen Handwerkers gibt, so spricht er in IV 3 doch voller Stolz von dem Geschenk der Muse, das ihm zuteil geworden ist.

Betrachtet man die in IV 2 herausgestellte Antithese "große pindarische Dichtung versus kleine ausgefeilte Dichtung eines fleißigen Handwerkers" vor dem Hintergrund der kallimacheischen Polemik und der daran anknüpfenden Tradition, so muß zunächst die Tatsache auffallen, daß bei Horaz Pindar an die Stelle der abgelehnten Form und des abgelehnten Stoffs tritt. Für Kallimachos ist der Gegenpol seiner Dichtung die konventionell und mechanisch behandelte Großform. Pindar ist für Kallimachos gerade das Vorbild eben seiner Dichtungsapologetik, in ihrer Metaphorik sowie in ihrer polemischen Spitze und dem selbstbewußten Herausstreichen des eigenen Ichs.¹⁵ Darüber hinaus ist gerade Pindar für Kallimachos das Vorbild für seine nicht-epische Art der Mythenerzählung¹⁶ und nicht nur in der eben erwähnten *victoria Berenices* hat er sich unbefangen auf eine Adaption pindarischer Muster eingelassen.¹⁷ Für Horaz hingegen ergibt sich ein Kontrast zwischen Pindar und seinem eigenen Dichten aus der oben beschriebenen veränderten Perspektive der augusteischen *recusatio*. Bei Horaz geht es zunächst um die Auseinandersetzung mit einem Stoff. In Sachen panegyrische Dichtung, da ist Pindar anerkanntermaßen die große Autorität, zumal für den Lyriker. Dagegen bewegt sich Horaz mit seiner Anlehnung an die Formen der äolischen Lyrik des Alkaios in einem nicht-panegyrischen Genos.

¹⁵ S. unten Anm. 44.

¹⁶ S. Th. Fuhrer, *Die Auseinandersetzung mit den Chorlyrikern in den Epinikien des Kallimachos*, Basel/Kassel 1992, 118ff., 224.

¹⁷ Vgl. das in der vorigen Anm. genannte Werk Fuhrers.

Wie stellt Horaz nun sein Verhältnis als "alter Alcaeus" zu dem größten Exponenten panegyrischer Dichtung dar? Der Text unseres Gedichts sagt zunächst einmal überhaupt nichts davon, daß irgend jemand an Horaz mit dem Vorschlag herangetreten sei, ein pindarisches Lied, gar in pindarischem Maß zu schreiben. Dies gehört nicht einmal zur fiktiven Situation. Wir hören auch nicht, daß Horaz es explizit ablehnt, auf pindarische Art zu dichten. Horaz spricht nur von den Schwierigkeiten, sich in einem Genos zu bewegen, das von einem Dichter vom Schlage Pindars bestimmt ist.¹⁸ Und diese Warnung wird gerechtfertigt mit jener so berühmten Charakterisierung der pindarischen Dichtung (Vv. 5-27). Pindars allzu großer und erhabener Schöpfung steht Horazens eigene Dichtung gegenüber, eine Dichtung mit sehr viel bescheidenerem Anspruch.

Auf die Gegenüberstellung Pindar – Horaz folgt im zweiten Teil der Ode (Vv. 33-56) ein weiterer Vergleich, der den ersten ergänzt und erklärt: die Gegenüberstellung von Horaz mit seinem jungen Dichterkollegen Iullus. Iullus, so versichert uns Horaz, wird den Princeps bei der Siegesfeier in erhabenerem Tone zu preisen vermögen, als dies Horaz selbst vergönnt wäre.¹⁹ In welcher Form Iullus dichten wird, bleibt unausgesprochen und ist für Horazens Gedicht irrelevant. Es wird weder gesagt, daß Iullus eine pindarische Ode schreiben wird, noch daß er Epiker ist. An eine konkrete Situation ist überhaupt nicht gedacht.

Doch nicht nur Iullus wird den Kaiser feiern, auch Horaz will gewiß nicht beiseite stehen. Soweit seine bescheidenen Kräfte neben dem dichterischen Schwung eines Iullus bestehen können, will auch er in Augustus' Preis einstimmen, ein Preis, der überhaupt nicht nur von zwei einzelnen wie Horaz und Iullus kommen wird, sondern ein Preis, in dem sich die gesamte römische Bürgerschaft vereint.²⁰

Der zweite Teil des Gedichts, derjenige über Iullus und Horaz, ergänzt und erklärt den ersten. Horaz wird panegyrisch dichten, d.h. er wird sich in einem Genos bewegen, das von der übermächtigen Gestalt Pindars bestimmt ist. Hinter diesen großen Vorläufer tritt er bescheiden zurück wie hinter seinen jungen Kollegen. Es ist bedeutsam, daß Horaz von seiner Beziehung

¹⁸ *Pindarum quisquis studet aemulari, / Iulle, ceratis ope Daedalea / nititur pinnis, uitreo daturus / nomina ponto*, Vv. 1-4.

¹⁹ *Concines maiore poeta plectro / Caesarem, quandoque trahet ferocis / per sacrum cliuom merita decorus / fronde Sygambros...* Vv. 33-36.

²⁰ *Tum meae, si quid loquar audiedum, / uocis accedet bona pars et 'o sol / pulcer, o laudande' canam recepto Caesare felix. / atque dum procedit, (Meineke: teque dum procedis codd.), io Triumphe, / non semel dicemus, io Triumphe, / ciuitas omnis dabimusque diuis / tura benignis*, Vv. 45-52.

zu Pindar das Wort *aemulari* gebraucht.²¹ Wir begegnen hier nicht dem Terminus technicus der kaiserzeitlichen Rhetorik als solchem, und eine Interpretationen, die nur auf einen terminologischen Unterschied zwischen *imitari* und *aemulari stricto sensu* abhebt, greift ebenso zu kurz²² wie eine, die Horazens vermeintliche Ablehnung einer Pindarnachfolge auf den formalen metrischen Aspekt beschränken wollte.²³ Die agonale Konnotation von *aemulari* weist, jenseits aller literarisch-dichterischen Theorie, zunächst einmal auf das Konzept des Dichterwettstreits, der auch als literarischer Topos eine lange Tradition besitzt.²⁴

Was Pindar anbelangt, so spricht etwa Korinna vom Angriff einer Dichterkollegin auf den großen Thebaner,²⁵ und antike biographische Tradition stellt sie selbst in ein antagonistisches Verhältnis zu Pindar.²⁶ Horaz dagegen will sich nicht auf einen Wettstreit einlassen, weder mit Pindar noch mit seinem jungen Kollegen. Er steigt nicht auf das Niveau der Rezitationspoeten seiner Tage herab, die er in der Florusepistel verächtlich macht,²⁷ Stümper, für die nichts zählt als der Erfolg bei der breiten Masse. Horaz ist nicht wie die Streithähne des alexandrinischen Museums, denen Kallimachos im ersten Iambus den Spiegel vorhält, nicht einer der neidischen Kollegen, deren (φθόρος) Kallimachos im Apollhymnus verwünscht.²⁸ Horaz wird gewiß Apoll keine Bösartigkeiten über einen Kollegen ins Ohr flüstern. Nein, wenn es um Wettbewerb geht, dann zieht sich Horaz von Anfang an vornehm zurück wie etwa ein Sophokles im Dichterwettstreit der *Frösche* des Aristophanes.²⁹

Insbesondere gleicht die Haltung, die sich Horaz in unserem Gedicht zu eigen macht, derjenigen, die Theokrit gegenüber Homer in seiner von Kallimachos' Ton so verschiedenen *'recusatio'* in den *Thalysien* einnimmt.³⁰ Doch für den römischen Dichter muß das durch *aemulari* evozierte Konzept

²¹ Dazu vgl. A. Reiff, *Interpretatio, imitatio, aemulatio*, Diss. Köln 1959, zu Hor. C. IV 2, 54ff.; vgl. auch Pasquali, Anm. 1, 120ff.

²² Vgl. Fraenkel, *Pindargedicht*, Anm. 14, 23; *Horace*, Anm. 14, 436 Anm. 2.

²³ So J.H. Waszink, "AA" XII, 1966, 118ff. = *Opuscula Selecta*, Leiden 1979, 175-188.

²⁴ S.R. Merkelbach "RhM" IC, 1956, 97-133 = *Hestia und Erigone*, Stuttgart – Leipzig 1996, 129-169; West, "CQ" XVII, 1967, 438ff.

²⁵ Cor. fr. 11 LP; vgl. Lefkowitz, Anm. 12, 62ff.

²⁶ Suda k 2087; vgl. auch Plut. *glor. Ath.* 347f.

²⁷ Hor. *Ep.* II 2, 87ff.

²⁸ Call. *h. Ap.* 105ff

²⁹ Ar. *Ran.* 786ff.

³⁰ Theoc. VII 43ff. (ὡς μοι καὶ τέκτων μέγ' ἀπέχθεται ὅστις ἐρευνῆι/ ἴσον ὄρευσ κορυφαῖ τελέσαι δόμον Ὀρομέδοντος,/ καὶ Μοισᾶν ὄρνιθες ὅσοι ποτὶ Χίον ἀοιδὸν/ ἀντία κοκκύσδοντες ἐτώσια μοχθίσδοντι); dazu Hutchinson, Anm. 6, 201ff., Literatur in Anm. 101 und Cantilena, "Eikasmos" 3, 1992, 179ff. und 5, 1994, 213ff.

des Wettstreits mit einem griechischen Vorläufer an das Prooemium des dritten Buches von Lukrez erinnern.³¹ Dort versichert uns Lukrez, seine Darstellung der epikureischen Lehre in Versen entspringe nicht einem perversen Bestreben, sich mit dem verehrten Meister zu messen, an seine Stelle treten zu wollen (Lukrez gebraucht das Wort *certare*); sie ist vielmehr Ausdruck liebender Verehrung. Horaz rühmt sich an anderer Stelle, als erster Alkaios' *Aeolium carmen* in römische Weisen übertragen zu haben,³² er spricht von seinem Verlangen, auf der lesbischen Leier zu spielen, er wünscht sich, unter die lyrischen Dichter aufgenommen zu werden.³³ Doch den Titel eines 'zweiten Alkaios' beansprucht er für sich nur in selbstironischer Weise im Munde eines etwas allzu anmaßend lauten Kollegen, von dessen selbstgefälligem Gehabe er sich entschieden distanziert.³⁴

Jene ehrfürchtige Distanz gegenüber seinen griechischen Vorbildern, die Horaz auch in unserem Pindargedicht wahr, ist Ausdruck eines Ethos, das sich bewußt von dem Anspruch unterscheidet, mit dem ein berühmter römischer Vorläufer einer Epoche mit einer recht anderen Verhältnis zu ihren griechischen Vorbildern sich als Reinkarnation seines großen griechischen Vorbildes darstellte.³⁵ Nichts liegt Horazens nüchterner Bescheidenheit ferner als derartige Exzentrizitäten. Der große Satiriker würde sich gewiß nicht dem Spott aussetzen, den Ennius sich von Seiten eines ironischen und bissigen Zeitgenossen für seine Darstellung seiner dichterischen Berufung gefallen lassen mußte.³⁶ Und in der Tat klingt der Spott des Lucilius noch in einer horazischen Epistel nach.³⁷

Wir haben einige Zeit darauf verwendet, jenes spezifische Ethos der horazischen Aussage über sein Dichten und sein Verhältnis zu einem griechischen Vorbild zu beleuchten, indem wir es vor seinem literaturgeschichtlichen Hintergrund betrachtet haben, denn die dichterische

³¹ Lucr. III 1ff., ... *te sequor, o Graiae gentis decus, inque tuis nunc/ ficta pedum pono pressis uestigia signis,/ non ita certandi cupidus quam propter amorem/ quod te imitari aveo; quid enim contendat hirundo/ cynnis, aut quidnam tremulis facere artubus haedi/ consimile in cursu possint et fortis equi uis?*

³² Hor. C. III 30, 10ff., *dicar... ex humili potens/ princeps Aeolium carmen ad Italos/ deduxisse modos.*

³³ Hor. C. I 1, 32ff., *si neque tibias/ Euterpe cohibet nec Polyhymnia/ Lesboum refugit tendere barbiton., quodsi me lyricis uatibus inseres,/ sublimi feriam sidera uertice.*

³⁴ Hor. Ep. II 2, 99; die ironische Aussage impliziert jedoch keine Ablehnung von Properzens Dichtung, vgl. dazu die im wesentlichen korrekte Interpretation von D. Flach, *Das literarische Verhältnis von Horaz zu Properz*, Gießen 1967, 92ff.

³⁵ Vgl. O. Skutsch, Oxford 1985, zu Enn. *Ann.* fr. ii-x.

³⁶ Lucil. 1189; vgl. F. Marx, Leipzig 1904, *ad l.*; G.C. Fiske, *Lucilius and Horace*, Wisconsin 1920, 441.

³⁷ Hor. Ep. II 1, 50ff.

Aussage eines Horaz ist stets so reich an Doppelbödigkeit und hintergründiger Ironie, daß nur auf der Basis der rechten Sensibilität für das Ethos der dichterischen *persona* etwas davon verstanden werden kann. In allen Aussagen Horazens über sein Dichten und seine Berufung zum Dichter vernehmen wir nie die Anmaßung des Stümpers, froh, daß ihm "ein Vers gelang in einer gebildeten Sprache, die für ihn dichtet und denkt", noch den blinden Enthusiasmus dessen, dem seine Eingebung im Taumel einer glücklichen Stunde zuflog; aus den nüchternen, anscheinend so bescheidenen Worten Horazens spricht all der Stolz und all die Demut dessen, der sich sein Dichtertum in eiserner Disziplin und täglicher Mühe erworben hat und der doch weiß, daß zum wahren Dichtersein etwas gehört, was sich allem menschlichen Bemühen verschließt. Und so verbirgt sich hinter jener höflichen Verbeugung vor dem jungen Kollegen Iullus auch eine ganze Menge Ironie und absichtlicher Selbstverkleinerung dessen, der sich im Bewußtsein des eigenen Werts etwas 'understatement' leisten kann.

Auch in der Gegenüberstellung mit Pindar liegt wesentlich mehr Selbstbewußtsein, als die bescheidene Attitüde vorgibt. Horaz lehnt nicht nur beflissenen Wettfeiler mit einem großen Vorläufer ab, er gibt sich auch nicht als dessen zweitklassiger Gefolgsmann. Nein, Horaz wagt es, der Dichtung des großen Vorbildes sein eigenes Dichten in all seiner Andersartigkeit gegenüberzustellen. Und er tut dies, indem er auf die wohlbekannt alexandrinische Selbstdarstellung verweist, die sich Kallimachos mit Berufung auf eben jenen Pindar so selbstbewußt zu eigen gemacht hat. Und wenn die Formulierung und auch die Metaphorik der horazischen Aussage, d.h. der Schwanen- und noch mehr der Bienenvergleich,³⁸ einerseits auf die bescheidene Selbstdarstellung Lukrezens³⁹ verweisen, so läßt die Einbindung dieser Motive in das Schema kallimacheischer Apologetik zugleich implizit eine Ablehnung der von Lukrez verkündeten nicht-originellen Nachahmung durchblicken. Und wenn Horaz, in vollem Ernst, dieselbe Bescheidenheit, denselben Respekt, dieselbe Verehrung gegenüber einem Großen der Vergangenheit erkennen läßt wie der devote Epikuräer gegenüber dem großen Meister, so verbirgt sich darunter zugleich dasselbe Selbstvertrauen, dasselbe Bewußtsein der eigenen Originalität, das den esoterischen alexandrinischen Wortkünstler auszeichnete.

³⁸ *Multa Dircaeum leuat aura cycnum, / tendit, Antoni, quotiens in altos / nubium tractus: ego apis Matinae / more modoque, / grata carpentis thyma per laborem / plurimum, circa nemus uuidique / Tiburis ripae operosa paruos / carmina fingo.*, Vv. 25ff.

³⁹ *Lucr. III 6f., Anm. 38 und 10ff., tuisque ex, inclute, chartis, / floriferis ut apes in saltibus omnia libant, / omnia nos itidem depascimur aurea dicta...*

In gewisser Hinsicht scheint Horaz in unserer Ode kallimacheischer als in der *recusatio* seiner früheren Werke. Hier scheint er ja zunächst tatsächlich gar nicht von einem Stoff zu reden, sondern scheint tatsächlich auf den Unterschied zwischen der ausgefeilten Kleinform des soliden Handwerkers und der großen, erhabenen Dichtung abzuheben.⁴⁰ Nähe zu Kallimachos zeigt sich auch in der im Vergleich Pindar – Horaz verwendeten Wassermetaphorik⁴¹ sowie in der im Vergleich Iullus – Horaz auftauchenden Opfermetaphorik,⁴² Metaphern, die in dieser Kombination direkt auf den kallimacheischen Apollhymnus verweisen.⁴³

Freilich, wenn Horaz in seinem Pindargedicht auf die literarische Polemik des Kallimachos Bezug nimmt, so gewinnt diese Bezugnahme noch eine weitere Dimension. Horaz gibt unzweideutig zu erkennen, daß das Instrumentarium dieser Apologetik eben auf Pindar zurückgeht.⁴⁴ Die Anwendung der Wassermetaphorik auf die Dichtung Pindars im Bild des Sturzbachs klingt deutlich an ein von Pindar selbst geprägtes Bild an, der sein Lied mit ὕδατος ῥοαί (N. VII 62f.) vergleicht.⁴⁵ Sie enthüllt geradezu die pindarischen Ursprünge der Wassermetaphorik in Kallimachos' literarischer Polemik. In diesem Kontext weist auch der Bienenvergleich auf Pindar. Selbstverständlich ist diese Metapher äußerst verbreitet. Doch die Ausgestaltung des Bildes durch Horaz läßt wiederum einen spezifischen Passus aus Pindar aufscheinen, in dem Pindar sein Lied als von Blume zu Blume fliegende Biene darstellt.⁴⁶ Es ist bemerkenswert, daß Pindar in beiden Bildern, dem vom Meer und dem von der Biene von demselben Aspekt seiner Dichtung spricht, d.h. ihrer Themenvielfalt, ihrer plötzlichen Übergänge von einem Thema zum andern, eben von jenem Aspekt seiner narrativen Technik, der das Modell für Kallimachos' lyrische, allusive, nicht-epische Mythen-erzählung werden sollte.⁴⁷

Man könnte sagen, daß Horaz in der Pindarode gewissermaßen in die Rolle Pindars schlüpft, oder besser gesagt, in die eines kallimacheischen

⁴⁰ Vg. Vv. 25ff., zitiert Anm. 38.

⁴¹ *Monte decurrens uelut amnis,/ imbres quem super notas aluere ripas,/ feruet immensusque ruit profundo/ Pindarus ore.*, Vv. 5ff.

⁴² *...dabimusque diuis/ tura benignis./ te decem tauri totidemque uaccae,/ me tener soluet uitulus, relicta/ matre qui largis iuuenescit herbis/ in mea uota,/ fronte curuatos imitatus ignis/ tertium lunae referentis ortum,/ qua notam duxit, niueus uideri,/ cetera fuluos.*, Vv. 51ff.

⁴³ Call. h. Ap. 105ff.

⁴⁴ S. Poliakoff, "ZPE" XXXIX, 1980, 41-47; Fuhrer, Anm. 16, 252ff.; Günther, Anm. 5, 52f.; Asper, Anm. 6, 109ff., auch 157ff.

⁴⁵ Vgl. auch N. VII 12; I. VII 19; P. IV 298f.

⁴⁶ Pi. P. X 53f., ἐγκωμίων γὰρ ἄτοιο ὕμνων ἐπ' ἄλλοτ' ἄλλον ὅτε μέλισσα θύνει λόγον). Vgl. Günther, Anm. 5, 53.

⁴⁷ S. oben Anm. 16.

Pindar, d.h. Pindars als Patron kallimacheischer Esoterik und kallimacheischen dichterischen Selbstbewußtseins, als Patron der Originalität und Individualität kallimacheischer Dichtung. Und die idyllische Einkleidung des pindarischen Bildes der Biene symbolisiert sozusagen das Eingehen pindarischer Größe in die Beschränktheit der eigenen an den handwerklichen Idealen der alexandrinischen Dichtung geschulten Inspiration. Doch der Vergleich mit Kallimachos liefert uns nur die halbe Wahrheit. Bei Horaz ist die kallimacheische Antithese "handwerklich solide gearbeitete eher kleine Dichtung versus konventionell und mechanisch gearbeitete bombastische Großform" wesentlich verschoben. Bei Horaz geht es um den Gegensatz zwischen erhabener, *inspirierter* Dichtung und dem bescheideneren Anspruch des soliden Handwerkers. Dieser Gegensatz "ingenium versus ars" ist nicht kallimacheisch, er ist viel eher pindarisch. Sicherlich steht der handwerklich-technische Aspekt von Dichtung im Zentrum von Kallimachos' poetischem Programm, doch dort steht er nicht genialer Schlamperei, sondern vielmehr mechanischer Konventionalität gegenüber. Es wäre ein großer Irrtum, zu glauben, alexandrinische Dichtung sei bloß handwerklich im banalen Sinne. Alexandrinische Dichtung ist keine inhaltslose Spielerei, nur weil sie romantischen Vorstellung von der tieferen Bedeutung dichterischen Schaffens nicht entspricht. Horaz war kein Romantiker. Er wußte das.

Die Vorstellung eines inspirierten, gleichsam unter dem Einfluß einer $\theta\epsilon\acute{\iota}\alpha \mu\alpha\nu\acute{\iota}\alpha$ stehenden Dichter scheint bereits in den frühesten dichterischen Selbstaussagen der griechischen Dichtung auf, wenn von dem speziellen Verhältnis des Dichters zum Musischen gesprochen wird.⁴⁸ Und nachdem derartige Vorstellungen, die schon mit Demokrit in das philosophische Denken eingegangen waren,⁴⁹ in der philosophischen Dichtungskritik Platons eine zentrale Stelle einnahmen,⁵⁰ begann dann in der peripatetischen Poetik und Rhetorik eine neue positive Würdigung der emotionalen Wirkung von Dichtung.⁵¹ Solche Gedanken haben auch in hellenistischer Literaturkritik weitergewirkt, wobei die Akzente oft durchaus ganz anders gesetzt wurden, als wir das aus den jeweils aus einer bestimmten Gelegenheit heraus gesprochenen Äußerungen des Kallimachos kennen. Unsere Kenntnis der poetischen Theorie des Hellenismus ist zu beschränkt, um die Diskussion im einzelnen nachvollziehen zu können, doch wissen wir, daß Theorien, die dem

⁴⁸ S.H. Maehler, *Die Auffassung des Dichterberufs im frühem Griechentum*, Göttingen 1963, 9ff.; G.M.A. Grube, *The Greek and Roman Critics*, Toronto 1965, 1ff.; Russel, Anm. 7, 69ff.; Sammlung der relevanten Texte in G. Lanata, *Poetica pre-platonica*, Florenz 1963.

⁴⁹ S. Russell, Anm. 7, 72f.; O. Brink, Cambridge, 1971, zu Hor. *AP* 295-8; A.S. Pease, Urbana 1920, zu Cic. *div.* I 80, 237f.

⁵⁰ S. Russell, Anm. 7, 74ff.

⁵¹ W. Lucas, Oxford 1968, zu *Ar. Poet.* 1451a22ff. und die folgende Anm.

emotionalen Aspekt von Dichtung eine wichtige Rolle zuwiesens⁵² gerade bei Horaz nachgewirkt haben.

Es ist wichtig, sich diese theoretischen Voraussetzungen bewußt zu machen, wenn man von dem Zug zum Erhabenen und Monumentalen und der Neubewertung des irrationalen Aspekts von Dichtung in der augusteischen Zeit spricht, wie sie gerade auch im Konzept des Dichters als *uates* zum Ausdruck kommt, einem Konzept, in dem sich das Selbstverständnis augusteischer Dichtung in paradigmatischer Weise spiegelt.⁵³ Die Geschichte des lateinischen Begriffs liegt weitgehend im Dunkeln, und die wenigen Einblicke, die uns in die römische literarische Theorie der voraugusteischen Zeit erlaubt sind, gestatten es nicht, die Entwicklung des Begriffes des *uates* zum Symbol inspirierten Dichtens im einzelnen zu verfolgen. Es ist jedoch klar, daß sich hier eine Reihe griechischer und römischer Einflüsse vereinen, und die vorhergehende philosophisch-poetische Diskussion verleiht der Metaphorik der dichterischen Berufung und dem Bild des Musenpriesters bei Horaz eine Dimension, die es für Kallimachos nicht hat.⁵⁴

Insbesondere aber darf man, wenn man das Verhältnis der Augusteer zur literarischen Vergangenheit betrachtet, der Einfluß des sogenannten Attizismus⁵⁵ nie außer Acht lassen. Seine Bedeutung zeigt sich gerade auch bei unserem Problem, denn Pindar war für die attizistische Rhetorik ein poetischer Hauptvertreter des erhabenen und archaischen Stils⁵⁶ und Horazens Charakterisierung der stilistischen Qualitäten Pindars in unserem Gedicht sowie seine eigene Praxis in seinen pindarisierenden Gedichten weisen deutliche Parallelen zu den Qualitäten des erhabenen Stils bei Horazens Zeitgenossen Dionysius von Halikarnass auf.⁵⁷ Das Bild des Sturzbachs⁵⁸ geht deutlich über die aus Kallimachos vertraute Wassermetaphorik hinaus und steht in der Tradition bereits bei Cicero nachweisbarer rhetorischer Terminologie, in der

⁵² Brink zu Hor. AP 408-18. Vgl. auch Ovids Urteil über Kallimachos in *Am.* I 15, 14, *quamuis ingenio non ualet, arte ualet.*

⁵³ S.J.K. Newmann, *Augustus and the New Poetry*, Brüssel 1967, 99ff.; id., *The Concept of Vates in Augustan Poetry*, Brüssel 1967.

⁵⁴ Neben der Anm. 48 genannten Literatur vgl. dazu auch A. Kambylis, *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Heidelberg 1965.

⁵⁵ S. Russell, Anm. 7, 48ff., ältere Literatur in Anm. 49; Th. Hidber, *Das klassizistische Manifest des Dionysius von Halikarnass*, Stuttgart-Leipzig 1996, 30ff., auch 14ff.; zum Verhältnis der augusteischen Dichtung zum Attizismus vgl. auch Görler (sehr zurückhaltend) in: *Entretiens Fondation Hardt* 25, Genf 1979, 175-211; ferner Gelzer, *ibid.* 1ff.

⁵⁶ Vgl. etwa D.H. *Dem.* 39, 7 (καὶ παραδείγματα δὲ αὐτῆς [sc. τῆς ἀρχαίας καὶ αὐστηρᾶς ἀρμονίας] ποιητῶν καὶ μελοποιῶν ἢ τ' Αἰσχύλου λέξεις ὀλίγου δεῖν πᾶσα καὶ ἡ Πινδάρου, χωρὶς ὅτι μὴ τὰ Παρθένεια καὶ εἴ τινα τούτοις ὁμοίας ἀπαιτεῖ κατασκευάς).

⁵⁷ Vgl. auch Quintilian, *Inst.* X 1, 61.

⁵⁸ *Monte decurrens uelut amnis, imbres/ quem super notas aluere ripas,/ feruet immensusque ruit profundo/ Pindarus ore*, Vv. 5ff.

das *flumen orationis* zur abgegriffenen Metapher für rednerische *copia* wird.⁵⁹ Insbesondere werden in Horazens weiterer Ausgestaltung des Bilds folgende Standardelemente des erhabenen Stils angedeutet: die nicht dem Sinn und dem Atem des Sprechers angepaßten Perioden, plötzliche Wechsel der syntaktischen Konstruktion, sprunghafte Gedankenfolge.⁶⁰

Feruet (V. 7) geht zunächst auf emotionale Vehemenz, doch könnten auch harsche Klangwirkungen mitschwingen.⁶¹ Ungebändigte Gedankenfülle und Figurenreichtum.⁶² Spricht aus *immensus* und *profundo ore*. *Noua uerba per audaces dithyrambos* (V. 10) geht auf kühne Neubildungen; Neubildung von Komposita wurde bekanntlich als typisches Kennzeichen des dithyrambischen Stils angesehen.⁶³ *Numeris lege solutis* (V. 11f.) hat der Interpretation Schwierigkeiten bereitet.⁶⁴ Vielleicht darf man es mit Dionysius' Bemerkungen über den ungepflegten Rhythmus der Klauseln im archaischen Stil zusammenbringen.⁶⁵ Jedenfalls bezieht sich *lege solutis* nicht auf die Abwesenheit der metrischen Responsion, sondern auf den weniger

⁵⁹ Vgl. etwa Cic. *Acad.* II 119; *Nat. deor.* II 1 und 20.

⁶⁰ Vgl. die Beschreibung des archaischen Stils bei D.H. *Dem.* 39, 4-6: Ἐτι τῆς ἁρμονίας ταύτης οἰκειὸν ἐστὶ καὶ τὸ τὰς περιόδους αὐτουργούς τινες εἶναι καὶ ἀφελεῖς καὶ μῆτε συναρπαζούσας ἑαυταῖς τὸν νοῦν μῆτε συμμετρημένας τῷ πνεύματι τοῦ λέγοντος μηδέ γε παραπληρώμασι τῶν ὀνομάτων οὐκ ἀναγκαίους ὡς πρὸς τὴν ὑποκειμένην διάνοιαν χρωμένας μηδ' εἰς θεατρικούς τινες καὶ γλαφυροὺς καταληγούσας ῥυθμούς. Καθόλου δέ γε οὐδὲ ἀσπάζεται τὸ ἐμπερίοδον ἤδη ἢ σύνθεσις ὡς τὰ πολλὰ, ἀποιήτως δέ πως καὶ ἀφελῶς καὶ τὰ πλείω κομματικῶς κατεσκευάσθαι βούλεται, παράδειγμα ποιουμένη τὴν ἀκατάσκευον φύσιν. Εἰ δέ ποτε ἀκολουθήσειεν τοῖς ἀνεπιτηδεύτως συντιθεμένοις κώλοις ἡ περίοδοις ἢ βάσειν εὐρυθμία, τὸ συμβᾶν ἐκ τῆς αὐτομάτου τύχης οὐκ ἀπωθεῖται. Καὶ ταῦτα δ' ἔτι τῆς ἀρχαίας καὶ αὐστηρᾶς ἁρμονίας ἐστὶ χαρακτηριστικά· τὸ μῆτε εὐνδέσμοις χρῆσθαι πολλοῖς μῆτ' ἄρθροις συνέχεσιν ἄλλ' ἐστὶν ὅτε καὶ τῶν ἀναγκαίων ἐλάττωσιν, τὸ μὴ χρονίζειν ἐπὶ τῶν αὐτῶν πτώσεων τὸν λόγον ἀλλὰ θαμινὰ μεταπίπτειν, τὸ τῆς ἀκολουθίας τῶν προεξενεχθέντων ὑπερόπτικῶς ἔχειν τὴν φράσιν καὶ τοῦ καταλλήλου, τὸ περιττῶς καὶ ἰδίως καὶ μὴ κατὰ τὴν ὑπόληψιν ἢ βούλησιν τῶν πολλῶν συζεύγνυσθαι τὰ μόρια).

⁶¹ Vgl. D.H. *Dem.* 38, 4 (Ἔτερον δὲ τοιοῦτον ἀνακοπὰς καὶ ἀντιστηριγμούς λαμβάνειν καὶ τραχύτητας ἐν ταῖς συμπλοκαῖς τῶν ὀνομάτων ἐπιστυφούσας τὴν ἀκοὴν ἡσυχῆ βούλεται).

⁶² Neben dem oben Anm. 60 zitierten Text auch D.H. *Dem.* 39, 3 (Πρὸς δὲ τοῖς ῥυθμοῖς καὶ τὸ τοὺς σχηματισμοὺς τῶν ἐννοιῶν γενναίους εἶναι καὶ ἀξιωματικούς οὐ μόνον τὰς νοήσεις ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτὴν τὴν λέξιν συνισταμένους).

⁶³ S. H.-G. Nesselrath, *Die attische Mittlere Komödie: Ihre Stellung in der antiken Literaturkritik und Literaturgeschichte*, Berlin-New York 1990, 250f.; B. Zimmermann, *Dithyrambos: Geschichte einer Gattung*, Göttingen 1992, 121; M.J.H. Van Der Weiden, *The Dithyrambs of Pindar*, Gieben 1991, 13f.; vgl. auch D.H. *Dem.* 38, 1 (ὀνόμασι χρῆσθαι φιλεῖ μεγάλοις καὶ μακροσυλλάβοις καὶ ἐν ἔδραις ἀσφαλῆσι καὶ πλατεταῖς αὐτὰ πάντα βεβηκέναι, χρόνων τε ἀξιολόγων ἐμπεριλήψει διορίζεσθαι θάτερα ἀπὸ τῶν ἐτέρων).

⁶⁴ Vgl. Fraenkel, *Pindargedicht*, Anm. 14, 4.

⁶⁵ Vgl. oben Anm. 60.

kompakten und disziplinierten Eindruck der komplexen pindarischen Metrenvielfalt im Vergleich mit den beschränkten Strophenformen der äolischen Lyrik in Horazens normierender Adaption.⁶⁶

Es folgt eine Aufzählung der Themen pindarischer Dichtung nach Vorbild eines Werkekatalogs. Interessant ist, daß neben den großen Themen, Liedern auf Götter, Heroen, schließlich Siegesliedern gerade auch die *θηῆνοι* genannt und in einer Weise charakterisiert werden, die sich durch die Betonung des privaten, ja erotischen Elements deutlich von den zuvor genannten großen Kompositionen abhebt. Hier sei daran erinnert, daß Dionysius, wenn er Pindar als Vertreter des erhabenen Stils nennt, auch davon spricht, daß Pindar in den *παρθενεῖα* und einigen anderen Gedichten einen weniger schweren Stil gepflegt habe.⁶⁷

Horazens Worte verraten ein Bewußtsein für die Variationsbreite in Pindars Dichtung, die vom Erhabensten zum eher Privaten reicht.

Horazens Beschreibung der stilistischen Qualitäten von Pindars Stil findet ihre Entsprechung in der Technik seiner eigenen pindarisierenden Gedichte, die hier nicht behandelt werden kann.⁶⁸ Es muß genügen darauf hinzuweisen, daß die monumentale Wirkung der pindarischen Elemente in Horazens Dichtung sich gerade in ihrer Einbindung in eine von klassizistischen rhetorischen Kategorien bestimmten Form entfaltet; dabei verhält sich Horaz durchaus analog zu Ciceros gemäßigtem Attizismus im Umgang mit der archaischen und asianischen Rhetorik.⁶⁹ Er unterscheidet sich so in seiner Pindarnachahmung grundlegend von seinem dichterischen Vorläufer bei diesem Unternehmen, von Kallimachos. Kallimachos' Dichtung ist pindarisch im gewählten, allusiven Charakter der Mythenbehandlung, in ihrer diskontinuierlichen Erzähltechnik. Pindarnachfolge führt zu einer Steigerung des Manierismus, der die pindarischen Elemente in hellenistischer Kleinmalerei aufgehen läßt.⁷⁰ Gewiß auch bei Horaz gibt es Beispiele für kallimacheische Pindarrezeption,⁷¹ doch ist dies nur eine der Ebenen, auf denen Horaz sich Pindar nähert. Wenn andererseits Horazens Charakterisierung Pindars in unserer Ode einseitig wirkt, so liegt dies nicht daran, daß Horaz für andere Aspekte von Pindars Dichtung blind war; nein, diese Charakterisierung ist in bewußter Antithese zu Pindar als Vorbild kallimacheischer Dichtung gestaltet. Dabei

⁶⁶ S. Günter, Anm. 5, 53f., id. *Ein neuer metrischer Traktat und das Studium der pindarischen Metrik in der Philologie der Paläolozenzeit*, Leiden, 1998, 168 Anm. 5.

⁶⁷ S. Anm. 56.

⁶⁸ Vgl. dazu Highbarger, "TAPA" LXVI, 1935, 222-255; E. Harms, *Horaz und seine Beziehungen zu Pindar*, Diss. Marburg 1936, und den bereits erwähnten, Anm. 23, Beitrag von Waszink.

⁶⁹ S.E. Norden, *Antike Kunstprosa*, Nachdruck, Darmstadt 1958, I 225ff.

⁷⁰ S. Fuhrer *l. cit.*, Anm. 16.

⁷¹ E.g. C. I 2.

ist, wie wir gesehen haben, Pindar als Exponent erhabener Dichtung keineswegs Horazens Erfindung. Hervorhebung gerade dieses Elements seiner Kunst finden sich neben rhetorischer Stiltheorie auch häufig in hellenistischen Dichterepigrammen.⁷² Daß die antike Literaturkritik für andere Aspekte pindarischer Dichtung durchaus empfänglich war, konnten wir bereits in den im vorigen zitierten Bemerkungen Dionysius' von Halikarnass feststellen.

Bisher habe ich versucht, Horazens Pindarnachahmung aus seiner literaturgeschichtlichen Stellung zu verstehen; Pindar hat jedoch für die Entwicklung von Horazens Dichtung auch eine persönliche Bedeutung. Es ist klar, daß Pindar für den Lyriker Horaz besonders naheliegen mußte, wenn es um panegyrisches Dichten geht. Solange Horaz in seiner politischen Lyrik zu den Wirren des Bürgerkriegs Stellung nahm, konnte er sich legitimerweise ganz in der Nachfolge der *minaces Camenae* des Alkaios fühlen, je mehr er aber in die Rolle des Verkünders und Verklärers der augusteischen Restauration findet, desto weniger konnte ihm das Vorbild des Dichters der *dura mala fugae et belli* bieten. So wird für ihn Pindar der griechische Bezugspunkt für den patriotischen Stoff; pindarisierendes Dichten wird zum Rahmen nicht nur von Horazens Herrscherpanegyrik, sondern seiner Deutung römischer Vergangenheit, Geschichte und Gegenwart überhaupt.

In diesen Zusammenhang gehört ein letzter Aspekt der nationalen Dichtung des Horaz, der unsere Ode als Programmgedicht des vierten Odenbuches betrifft. Wir haben zu Anfang von der Spannung zwischen Persönlichem und Allgemeinem in der patriotischen Dichtung der Augusteer gesprochen; dies betrifft das Verhältnis des dichterischen Ichs zur Gemeinschaft. Ganz in der Tradition kallimacheischer Dichtungsapologetik leitet Horaz seine Römeroden mit einer stolzen Proklamation pindarischer 'Esoterik' ein, die das eigene Ich der Masse schroff gegenüberstellt.⁷³ Nach einem unvermittelten 'pindarischen' Neueinsatz (Vv. 5ff.) mit einer zunächst in unverkennbar pindarischen Farben gemalten und von einer langen Beispielreihe illustrierten Sentenz zieht sich das Gedicht am Ende ebenso unvermittelt in den kleinen ganz privaten Kreis der völlig unpolitischen Lebenswahl des Dichters zurück.⁷⁴ Auch das ist pindarisch und erinnert etwa an die Schlußwendungen der ersten

⁷² Vgl. *Anth. gr.* VII 34, (Antipater), dazu M. Gabathuler, *Hellenistische Epigramme auf Dichter*, Diss. Basel 1937, 39, 99f.

⁷³ *Odi profanum uolgu et arceo./ fauete linguis: carmina non prius/ audita Musarum sacerdos/ uirginibus puerisque canto*, C. I 1, 1-4.

⁷⁴ *Quodsi dolentem nec Phrygius lapis/ nec purpuratum sidere clarior/ delenit usus nec Falerna/ uitis Achaemenidumque costum,/ cur inuidendis postibus et nouo/ sublime ritu moliar atrium? cur ualle permutem Sabina/ diuitias operosiores?* Vv. 41ff.

*Olympie*⁷⁵ oder der dritten *Pythie*.⁷⁶ Dabei wird die individuelle Lebenswahl des Dichters in all ihrer Absonderung von den vielen zum Paradigma sittlichen Verhaltens allgemein. Verbunden sind persönliches Dichtertum und politische Gemeinschaft durch die ordnungsstiftende Macht des Musischen, wie Horaz sie in seinem Musengedicht in Anlehnung an Pindar gestaltet hat.⁷⁷

Im vierten Odenbuch ist alles ganz anders, und damit findet tatsächlich auch eine Abkehr vom pindarischen Modell statt, die Horaz am Ende der Pindarode ankündigt. Der Dichter gibt sich nicht mehr als der pindarische Mahner der Römeroden, er will, wie er selbst bekennt, in der Menge der Bürger untertauchen, nur noch als einer unter vielen erscheinen.⁷⁸ Sprecher einer Gemeinschaft zu sein, oder jedenfalls ihrer *melior pars*, das hatte der junge Horaz einmal in einer kühnen literarischen Fiktion und seiner frühesten politischen Dichtung gewagt.⁷⁹ Er hat es nicht wiederholt. In den Augustusgedichten des vierten Odenbuches bedarf Horaz keiner literarischen Fiktion mehr, auch keiner poetisch-philosophischen Legitimation. Hier spricht nicht mehr der mit einer besonderen Weihe begnadete eine zu den vielen, noch spricht einer für die vielen. Horaz spricht für niemanden, nur für sich selbst ganz persönlich, als einer unter vielen, als einer der den privaten Gefühlen und Gedanken eines einfachen römischen Bürgers Ausdruck verleiht. Der Dichter wendet sich nicht an die Gemeinschaft, er wendet sich als einer aus der Gemeinschaft an den Herrscher.

Horaz ist seinen ganz eigenen Weg gegangen zwischen neoterisch verstandenem kallimacheischem Dichtungsideal und den Ansprüchen einer klassizistischen Monumentalität. Vergil hat die Herausforderung angenommen und zuletzt den Schritt zur Großform gewagt, und er hat ihn im Prooemium des dritten Georgikabuches mit einer 'antikallimacheischen' *recusatio* angekündigt. Horaz hat Zeit seines Lebens um einen Ausgleich gerungen, den großen Stoff in seine ganz persönliche Art des Dichtens hineinzunehmen. In den Augustusgedichten des vierten Odenbuches hat er zu einer letzten Einfachheit gefunden, die ganz ihm gehört, und die bei aller Dichte der darin enthaltenen literarischen Bezüge keiner Legitimation von außen mehr bedarf. Wie Horazens Pindargedicht so verweist auch Vergils letzte *recusatio* durch ihr kallimacheisches Gewand hindurch auf die dahinter-

⁷⁵ Pi. O. 113ff. (†ἄλλοισι δ' ἄλλοι μεγάλοι† τὸ δ' ἔσχατον κορυφοῦται/ βασιλεῦσι. μηκέτι πάπταινε πόρσιον./ εἴη σέ τε τοῦτον ὑψοῦ χρόνον πατεῖν,/ ἐμέ τε τοσσάδε νικαφόροιες/ ὀμιλεῖν πρόφαντον σοφίαι καθ' Ἑλλανας ἔδοντα παντάι).

⁷⁶ Pi. P 107ff. (σμικρὸς ἐν σμικροῖς, μέγας ἐν μεγάλοις/ ἔσσομαι, τὸν δ' ἀμφέποντ' αἰεὶ φρασίην/ δαίμον' ἀσκήσω κατ' ἐμὰν θεραπεύων μαχανάν).

⁷⁷ Vgl. Fraenkel, *Horace*, Anm. 14, 237ff.

⁷⁸ S. oben Anm. 20.

⁷⁹ *Iamb. XVI*; vgl. Fraenkel, *Horace*, Anm. 14, 42ff., 250, 453.

stehende Gestalt Pindars.⁸⁰ Doch Vergil blickt in die Zukunft. Horaz blickt zurück. In der Ode IV 2 steht aus dem Venusgedicht noch immer das Bild des alten Dichters im Raum. Und wenn Horazens Aufzählung pindarischer Themen auch an die Thematik seiner eigenen pindarischen Gedichte erinnert, so ist dies auch eine Art Bilanz. Vor allem jedoch lebt diese letzte dichterische Selbstaussage aus den Bezügen auf frühere Aussagen zum eigenen Dichten und nicht zuletzt zu dem Selbstbekenntnis Vergils. Wer dächte am Anfang unserer Ode nicht daran, daß der *uates*, den Bacchus seine Gesänge gelehrt hat, es einst ein *dulce periculum* genannt hatte, im Gefolge des Gottes Augustus' Ruhm zu verkünden?⁸¹ Daß er selbst einst davon geträumt hatte, sich auf den Schwingen des Schwans über den Bosphorus zu erheben, *Daedaleo notior Icaro*?⁸² Ja, dieses Echo seiner so bizarren einstigen Vision läßt schon gleich zu Anfang die heimliche Ironie des alten Dichters sich selbst wie seinem jungen Kollegen gegenüber durchscheinen. Gewiß, wen sich die Muse bereits bei der Geburt erwählte, der wird auch im Alter nie μετ' ἀμουσίας leben, doch Apollos Siegerkranz, den der Dichter der ersten Odensammlung einst für sich beansprucht hatte,⁸³ der gebührt jetzt einem andern. Gewiß, der γέρων ἀοιδός hat es noch nicht verlernt, sein καλλίνικον zu singen, doch die allzu kühnen dichterischen Höhenflüge will er jetzt Jüngeren überlassen. Und hatte der Mann von Ofanto einst von seiner Leistung in Worten gesprochen,⁸⁴ die an die stolzen Hoffnungen des Sohnes von Mantua erinnern, der versprach, seinen Tempel für Caesar in einem Hain an den Ufern des Mincio zu bauen,⁸⁵ so fliegt jetzt eine geschäftige Biene aus Apulien um die Blumen an den Ufern der Flußlandschaft des Tibur,⁸⁶ ohne doch so hoch hinaus zu wollen wie der pindarische oder der vergilische Schwan. Und durfte der stolze Dichter des Gedichtes vom Landbau sich einst freuen, dem Kaiser bald noch prächtigere geschlachtete Stiere zum Opfer zu bringen,⁸⁷ so ist sich der bescheidene Gutsherr des Sabinum sicher, daß ein Kälbchen aus seiner kleinen Herde dem Herrscher kaum weniger willkommen sein wird.⁸⁸

⁸⁰ S. Thomas *l. cit.*, Anm. 4.

⁸¹ Hor. C. III 25, 18-20.

⁸² Hor. C. II 20.

⁸³ Hor. C. III 30, 15f.

⁸⁴ Hor. C. III 30, 10ff, *dicar, qua uiolens obstrepit Aufidus/ et qua pauper aquae Daunus agrestium/ regnavit populorum...*

⁸⁵ Verg. G. III 12ff., *primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas,/ et uiridi in campo templum de marmore ponam/ propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat/ Mincius et tenera praetexit harundine ripas...*

⁸⁶ Vgl. Anm. 38.

⁸⁷ Verg. G. III 21ff.

⁸⁸ Vgl. Anm. 42.

Hans Günther (Freiburg)

VECCHIAIA E MORTE NELL'ELEGIA LATINA*

Vecchiaia e morte sono un tema della poesia erotica sin dai primi esempi di poesia amorosa greca a noi pervenuti. Sono famosi i versi di Mimnermo sui detrimenti della vecchiaia, sui suoi effetti negativi sui divertimenti dell'amore e sul preferire la morte anzichè una vita triste senza le gioie di Afrodite (Fr. 1 West). Anche il contrasto tra un amante vecchio ed un oggetto d'amore giovane sembra essere un tema assai antico. Componimenti, in cui un uomo parla ad una ragazza ancora troppo giovane per l'amore, si trovano tra i frammenti di Anacreonte (346) ed il motivo è molto comune nell'epigramma ellenistico, per ragioni ovvie soprattutto in contesti omosessuali, dove l'innamorato avverte una giovane vittima ritrosa che presto verrà l'età in cui non sarà più attraente¹. Frequente è anche il tema dell'insulto di una donna vecchia, abbinato, a volte, all'accento che, quando era ancora giovane, non era disponibile. Entrambi i motivi li troviamo rispecchiati nel famoso Archiloco di Colonia (Fr. 196a West). Lì il poeta gioca sullo sfondo di questi motivi e li inverte in modo ostentato: una ragazza giovane respinge un uomo indicandogli ironicamente un'altra ragazza già matura e disponibile, che però per l'uomo è già troppo vecchia e viene descritta abbastanza sfavorevolmente.

Se ci rivolgiamo ai modelli immediati della elegia amorosa dei romani il tema della morte è ovviamente molto preminente nella *Lyde* di Antimaco, che è in un certo senso l'archetipo della elegia amorosa dell'ellenismo e così anche dell'elegia amorosa latina². Come nella *Lyde* di Antimaco, il tema della morte è anche alla base della *Bittis* di Fileta che è uno dei modelli esplicitamente

* Il presente articolo è il testo di una conferenza tenuta all'Università di Venezia. Ringrazio gli amici e colleghi, in particolare Mario Geymonat, della ospitalità offertami e della proficua discussione.

¹ Cfr. Günther, *Lexis* 16, 1996, 68 Anm. 42.

² Cfr. Günther, *Hellenika* 48, 1998, 18, 23.

citati come tali dagli elegiaci romani, anche se non sappiamo quasi niente della forma e del contenuto dell'opera. In entrambi i casi, cioè sia nella *Lyde* sia nella *Bittis*, lo sfondo personale del ciclo di componimenti erotici è la morte della donna del poeta ed il suo tentativo di consolarsi con le storie d'amore infelici di personaggi mitologici. Così, la morte dell'amante sta al centro dell'elemento personale dell'elegia romana in quanto ereditato dall'elegia amorosa ellenistica. Questa eredità è un fattore che contribuisce al concetto romantico e malinconico dell'amore, che domina l'elegia latina e del quale parlerò più avanti.

Nella poesia augustea sia il tema della morte sia quello della vecchiaia è uno dei temi centrali della poesia di Orazio, e perciò gioca anche un ruolo importante nella sua poesia amorosa. Per quanto riguarda l'elegia, mi sembra che nel trattamento del nostro tema ci sia una marcata tra Tibullo e Propertio. In Propertio la morte è un motivo centrale, il tema della vecchiaia invece è quasi assente³. Ciò si spiega, a quanto pare, facilmente con il fatto che la sua poesia è quella di un poeta giovane che esprime la situazione emotiva di un amore giovane⁴. Per questo il tema della morte normalmente non è abbinato alla vecchiaia, come anche il pensiero della fugacità della vita ed il motivo del *carpe diem*, tanto preminente in Orazio e così naturale in un contesto amoroso, appare raramente (ad es. II 15). Nell'elegia properziana il tema della morte appare quasi esclusivamente in una forma, cioè come morte per amore, ed è uno dei temi più caratteristici e quasi programmatici della sua poesia. Mi occuperò di questo motivo e della sua importanza per il concetto dell'amore nell'elegia latina più avanti⁵. Vorrei prima fare qualche osservazione riguardo l'uso della tematica della morte e della vecchiaia in Tibullo, in cui la situazione è del tutto diversa: entrambi i temi appaiono nella stessa misura ed il trattamento del secondo, cioè della vecchiaia, è ovviamente influenzato dal suo amico Orazio. Inoltre, si può osservare una grande diversità di motivi riguardo la nostra tematica.

Tibullo parla della morte in cinque passi: I 1, 59sgg.; 3, 1sgg.; 10, 1sgg. e 33sgg.; II 4, 43sgg., 6, 29sgg.; e anche della vecchiaia: I 1, 71sgg., 4, 27sgg.; 6, 77sgg.; 8, 47 e passim; 10, 39sgg. Tibullo affronta la morte in modo abbastanza originale, sebbene la sua originalità non si mostri in superficie. Non voglio soffermarmi qui sul 10, in cui la morte fa soltanto parte della maledizione della guerra in modo convenzionale, anche se Tibullo la connette con il tema della vecchiaia in modo assai interessante (vv. 39sgg.). In un altro

³ Cfr. Günther, *CQ* 47, 1997, 506sg.

⁴ Il primo libro è l'opera di un ventenne, il secondo di un venticinquenne, il terzo fu pubblicato da un ventottenne.

⁵ P. ooo.

passo, II 4, 43sgg., appare un motivo che spicca anche in Properzio, cioè l'osservazione che una donna infedele non avrà nessuno che la rimpiangerà dopo la sua morte. Questo motivo rientra nel contesto delle fantasie del poeta sulla morte dell'amante e soprattutto sulla propria morte e sulla permanenza dell'amore oltre la morte. Questo tema 'romantico' è caratteristico per il sentimento dell'elegia ed è del tutto assente nella lirica del realista Orazio. Una tale fantasia abbastanza elaborata è presente in Tibullo I 57sgg. Troviamo qui, nella poesia introduttiva del libro, il tema della morte per amore affrontato in modo assai simile all'elegia introduttiva del secondo libro di Properzio e all'elegia II 13, che a mio avviso fu originariamente la poesia introduttiva del terzo libro, che nella nostra tradizione ms. è unito al libro secondo⁶. Dopo la confessione di aver passato tutta la vita dedicata completamente all'amore (insieme ad un rifiuto per le imprese militari oppure per una poesia di argomento bellico) troviamo in tutte e tre le elegie la morte come complemento dell'amore ed idee sulla vita dopo la morte⁷. Caratteristico per Tibullo è che solo lui si sofferma così a lungo sul processo del morire in compagnia dell'amante e passa soltanto alla fine brevemente al lutto dell'amante dopo la morte del poeta e al suo fedele ricordo (vv. 67sgg.), un motivo che viene trattato ampiamente da Properzio (II 13, 27sgg.). A differenza di Properzio, Tibullo affronta anche il motivo della fugacità della vita, per giungere al monito oraziano del *carpe diem* (I 1, 69sg.). Inoltre, introduce il tradizionale motivo dell'ammonimento alla vecchiaia, nella quale diventa impossibile godere l'amore (vv. 71sgg.). E' da notare che quest'abile combinazione di diversi motivi si inserisce benissimo nella situazione dell'elegia: il tema è un felice idillio campestre ed una lode della vita semplice in campagna assieme con l'amante fedele, un tema caro a Tibullo che in Properzio invece è più marginale⁸.

In I 3 il tema della morte appare, come in I 10, nel contesto dell'opposizione tra vita militare e quella pacifica, tranquilla dell'amante. Troviamo il tema del pericolo di morte in naufragio; esso è connesso con il tema dell'amore tramite il fatto che il poeta è andato via con una spedizione militare contro la volontà della sua ragazza (vv. 9sgg., 211sgg.). Properzio adatta questo tema, che appare in modo più semplice in Tibullo, più di una volta e sempre in modo molto raffinato. Alla fine del primo libro (I 17) lo usa come un addio all'amore. Il poeta deluso dall'amore si sente respinto e solo, è naufrago su un'isola e contempla, dopo la morte del suo amore, anche la propria morte fisica. C'è un intreccio raffinato tra realtà e metafora, che è

⁶ Cfr. Günther, *Quaestiones Propertianae*, Leiden 1997, 6sgg., in particolare 9sg.

⁷ Con Tib. I 53sgg. cfr. Prop. II 1, 47sgg., 19sgg.; II 13, 1sgg.

⁸ Cfr. II 19; anche I 11.

caratteristico di tante altre poesie di Properzio e meriterebbe una ricerca approfondita⁹. Ovviamente il naufrago appartiene alla metafora marina, molto diffusa in contesti erotici¹⁰. Properzio gioca abilmente con l'intreccio tra metafora e situazione reale del naufrago. Egli riprende il tema di I 19 in un'altra elegia conclusiva, III 24/25 che esaminerò più dettagliatamente più avanti¹¹.

Ritornando a Tibullo, è da notare che nel contesto di fantasie sulla morte I 3 esprime prima la speranza che al poeta, quale fedele servo dell'amore, spetti una vita beata nei campi elisi (vv. 57sgg.), un motivo che in Properzio è riservato piuttosto alla bella ragazza, che dopo la morte gode la compagnia delle bellezze della mitologia (II 28, 25sgg.; IV 7, 55sgg.). Tibullo parte dal pensiero che l'amante fedele venga premiato col paradiso, mentre l'amante infedele venga punito con l'inferno, e può pertanto concludere con il monito all'amante di restare fedele al suo ricordo (I 3, 83sgg.). II 4 è meno interessante: contrappone la morte della ragazza avida nella vita a quella della ragazza non avara. Ciò si inserisce nel contesto del comune motivo della maledizione della tomba di un malfattore, un motivo che troviamo adattato al contesto erotico anche in Properzio (IV 5).

Molto originale è però la commovente immagine della morte della piccola sorella dell'amante in n 6, sopra le cui ossa il poeta supplica l'amante di non essere troppo dura con lui (vv. 29sgg.). E' quasi una prolessi delle poesie sulla morte di giovani e bambini del romanticismo. Questo passo costituisce forse il luogo più illustrativo del tratto romantico-sentimentale caratteristico che l'elegia di Tibullo e Properzio dà alla tematica della morte ed è anche l'elemento che distingue maggiormente l'elegia latina dai suoi modelli greci.

Per quanto riguarda la vecchiaia, Tibullo adotta in I 4, 27sgg. il motivo tradizionale della fugacità del tempo, come trucco persuasivo di fronte ad un giovane oggetto di desiderio, in modo così sottile che ci ricorda chiaramente il modo in cui Orazio lo usa nella sua poesia, in particolare in C. II 5¹². Come in Orazio, il monito a pensare alla fugacità della vita e a non aspettare troppo è rivolto in primo piano al giovane amante, in realtà però si riferisce piuttosto all'innamorato stesso, che, essendo più vecchio, ha molto meno tempo da perdere della sua giovane vittima.

In Properzio, come ho già detto, il tema della morte appare piuttosto in una sola forma con diverse ramificazioni e mi limito a sottolineare gli elementi particolarmente caratteristici. Properzio parla soprattutto della morte

⁹ Cfr. intanto Günther, *SBAW* phil.-hist. Klasse 1997, 2 S. 37ff.

¹⁰ Cfr. Murgatroyd, *CQ* 45, 1995, 9-25.

¹¹ P. ooo.

¹² Cfr. Günther, n. 3, 505sg.

per amore, e spesso è una morte prematura. Così il motivo trova il suo posto naturale verso la fine del libro. Il ciclo elegiaco properziano, come è ben noto, ha una struttura pseudodrammatica, che per così dire racconta la storia dell'amore del poeta dall'inizio, cioè dall'innamoramento, fino alla fine, cioè alla separazione¹³. Nei componimenti finali del primo libro, che parlano della delusione del poeta abbandonato dalla sua donna, troveremo sia il desiderio di morte sia la dichiarazione di un amore eterno che supera ogni delusione, persino la morte. Al contrario, nell'ultima poesia del ciclo erotico in senso stretto, cioè in I 19, la morte del poeta diventa il simbolo della morte dell'amore e così il simbolo della fine del libro di poesie amorose. Motivi simili si trovano anche nelle elegie II B e 9¹⁴ che a mio avviso costituiscono la fine dell'originale libro II¹⁵.

Se la morte per amore acquista una funzione quasi programmatica, è plausibile che appaia anche nei componimenti programmatici all'inizio dei libri elegiaci. Abbiamo trovato infatti il motivo della morte per amore in Tibullo I 1 e ho già fatto riferimento a due elegie introduttive properziane, II 1 e II 13. Properzio II 1 e II 13 sono molto simili¹⁶: in tutte e due c'è una parte che parla della vita del poeta, del tutto dominata dall'amore per la sua donna e dalla sua poesia amorosa (II 1, 1sgg., 47sgg.; II 13, 1sgg.). Come la morte per amore alla fine del primo libro era il simbolo della fine della poesia erotica, così la vita nell'amore diventa nelle elegie introduttive il simbolo della dedizione totale del poeta alla poesia erotica e del suo rifiuto di ogni altro tipo di poesia. L'essere assorbito del tutto dall'amore trova il suo corrispettivo nella seconda parte, in cui persino la morte del poeta appare ancora dominata da questo amore, un amore che eventualmente potrebbe superare anche la morte stessa (II 1, 71sgg.; II 13, 17sgg.).

Per il motivo della morte per amore si trovano, per quanto ne sappiamo, pochi paragoni nella letteratura greca. Lo troviamo ovviamente in storie di mogli fedeli che seguono il marito nella morte (come ad es. Laodamia). Un interessante precursore della morte per amore di un uomo è quella di Emone nell'*Antigone* di Sofocle, citato come esempio in un'elegia properziana (II 21sg.). Nell'elegia latina però il tema assume una dimensione sentimentale – romantica assente nel greco, e non a caso gioca un ruolo centrale come motivo programmatico. Esso esprime in modo particolare il sentimento più caratteristico dell'amore elegiaco. Ho definito una volta il concetto dell'amore

¹³ Cfr. M. Ites, *De Propertii elegiis inter se conexis* (Diss. Göttingen 1908), G. Petersmann, *Themenführung und Motiventfaltung in der Monobiblos des Propertius*, *Grazer Beiträge Suppl.*-Bd. 1, 1980; Günther, n. 6, 12sg. n. 39.

¹⁴ II 8, 17sgg.; 9, 37sgg.

¹⁵ Cfr. n. 7.

¹⁶ Cfr. Günther, n. 8, 9sg.

nell'elegia romana come concetto romantico-malinconico dell'amore¹⁷. Più superficialmente si potrebbe anche dire: l'amore dell'elegia romana è essenzialmente serio e piuttosto infelice¹⁸. Anche nella poesia greca, innanzitutto in quella ellenistica, che potremmo considerare modello immediato dell'elegia romana, troviamo il concetto di un amore appassionato e insoddisfatto che travolge l'uomo e lo rende infelice. Caratteristico per l'elegia romana è che questo concetto viene sentimentalizzato ed idealizzato. L'amore insoddisfatto ed infelice diventa l'espressione di un atteggiamento di vita che tende ad una fuga dalla realtà quotidiana e volgare in uno spazio libero ideale, diventa quasi l'espressione di un tendere verso un ideale irraggiungibile. Se cerchiamo paragoni più vicini a noi nel tempo per l'esperienza psicologica che sta alla base dell'atteggiamento emotivo dell'amore elegiaco, credo si possa far riferimento alla grande passione del romanticismo, in particolare di quello francese, che a mio avviso ha tanto in comune con l'amore elegiaco, anche per quanto riguarda l'influsso del modello sentimentale letterario sulla vita e sull'atteggiamento sentimentale reale. Quest'esperienza psicologica è caratterizzata dalla convinzione che l'amore aspira sempre ad un sentimento altruista senza nessuno scopo materiale; è il desiderio di essere amati soltanto per se stessi e per nient'altro e di amare a sua volta l'altro soltanto per se stesso. Nell'elegia romana questo desiderio trova la sua espressione nel topos del poeta povero che – a differenza del rivale ricco – non ha da offrire nient'altro alla sua donna che i doni dello spirito e del cuore, cioè la sua poesia ed il suo amore genuino. L'amore in realtà non può mai essere completamente altruista e perciò questa aspirazione è condannata al fallimento, e quanto più è intensa quest'aspirazione, tanto più acutamente fallisce. L'elegia di Propertio è dominata totalmente da questo fallimento. Il poeta vive proprio in questo fallimento la sua aspirazione all'amore ideale, persuadendo se stesso – nonostante il fatto che venga respinto dalla sua donna e nonostante il fatto che questa donna non meriti il suo amore – ad amarla fino alla morte, anzi oltre la morte; e così, in questa illusione il poeta vive nel quel grande sentimento cui aspira e che gli viene negato dalla sua donna.

Propertio ha espresso il significato di questo concetto fondamentale per la sua poesia amorosa con particolare chiarezza e consapevolezza nell'elegia finale del terzo libro, in cui si riferisce esplicitamente alla sua poesia amorosa finora composta. L'elegia III 24/25 – che nonostante in alcuni mss. sia divisa, costituisce indubbiamente un unico componimento¹⁹ – è un addio all'amore –

¹⁷ Cfr. Günther, n. 9, 42.

¹⁸ Cfr. anche Günther, n. 2, 13sg.

¹⁹ Cfr. Günther, n. 9, 8sg.

al contrario dell'elegia finale del primo libro un addio ormai definitivo. In questo componimento Properzio si riferisce, soprattutto nella prima parte, esplicitamente a singoli passi dei suoi componimenti precedenti e inverte tanti dei motivi centrali della sua poesia²⁰. In particolare, III 24/25 comincia con un riferimento all'inizio dell'elegia introduttiva del primo libro (I 1, 1-4) con cui Properzio aveva aperto a suo tempo la sua poesia erotica e con cui aveva presentato il suo concetto dell'amore elegiaco, quell'amore a cui ho accennato precedentemente, cioè un amore *per definitionem* insoddisfatto che domina tutta la vita e tutta la poesia del poeta. In III 24/25 il poeta respinge quest'amore e si libera da esso. Il poeta di III 24/25 si è liberato, non è più schiavo di una donna superba. E' caratteristico per quest'elegia che – a differenza di altre elegie programmatiche – il rifiuto del passato rimane – almeno in superficie – piuttosto sul livello per così dire personale²¹; è un addio del poeta all'amore o meglio ad un certo tipo di amore. Il poeta non parla di un passaggio da un certo concetto poetico o contenuto ad un altro, come ad esempio nell'addio fallito alla poesia amorosa in II 10. In III 24/25 non parla mai del progetto di continuare a scrivere nel futuro poesie su un'altra tematica, ad es. poesia nazionale. III 24/25 assume il suo significato programmatico soprattutto per la sua posizione alla fine del libro. Soltanto in due distici all'inizio e alla fine il poeta parla della sua poesia, a quanto pare, soltanto *en passant*, in realtà però in modo molto emblematico. Nel secondo distico il poeta spiega perchè la donna non può più contare sul suo amore incondizionato. Lui si vergogna di aver lodato la bellezza di Cinzia nella sua poesia (*versibus insignem te pudet esse meis*). Perchè si vergogna? Il distico seguente ce lo dice: perchè Cinzia in realtà non è stata mai così bella come il poeta pensava. Se rivolgiamo però uno sguardo più attento al verso, esso non ci dice solo questo, Properzio nei vv, 5sg. dice: *mixtam te varia laudavi saepe figura, / ut, quod non esses, esse putaret amor*; dice allora, che egli nella sua poesia aveva creato un'immagine della sua donna così ideale che lui stesso, il suo amore stesso credette in questa finzione ideale, non corrispondente però alla realtà. Perchè allora il poeta si è liberato dal suo amore incondizionato e da quale amore si è liberato? Si è liberato, perchè ha capito proprio la situazione emotiva su cui si fonda l'amore elegiaco da me descritto: ha capito che l'amore finora celebrato dalla sua poesia – e possiamo pure aggiungere dalla sua vita – fu basato su un autoinganno volontario: fu basato sulla creazione di un ideale che era solo una finzione e sull'autoinganno di poter vivere un grande sentimento che *per definitionem* poteva soltanto essere illusorio.

²⁰ Cfr. Günther, l. cit. 13sg,

²¹ Cfr. Günther, l. cit. 64sgg.

In vista di quale alternativa il poeta si è liberato da questo amore? Quale conseguenza ci presenta come frutto del suo atteggiamento nuovo? Il poeta ha sperimentato, come dice nei vv. 11sg., il naufragio del suo amore²². Una volta si era adattato a questo naufragio, non voleva uscirne e viveva in questo naufragio l'illusione della sua grande passione. Ormai l'ha lasciato dietro di sé e si dedica alla *Mens bona*, alla dea della sana ragione. Ho mostrato altrove²³ che l'uscita dal naufragio e la dedizione alla dea della mente sana costituiscono un riferimento esplicito alla poesia amorosa di Orazio, così come nel terzo libro in generale sono numerosi i riferimenti ai carmi di Orazio. Properzio qui si riferisce esplicitamente ad Or.C.I 5 e III 26 dove Orazio propone il suo concetto 'filosofico' dell'amore. Orazio propone di rinunciare ai grandi sentimenti, propone di accontentarsi di amori facili senza coinvolgimento sentimentale troppo impegnativo. Che cosa significa allora l'elegia III 24/25 in quanto elegia programmatica della poesia di Properzio? Non significa un addio alla poesia amorosa in generale. Non significa un addio al suo programma poetico di allora. Properzio scriverà poesie amoroze anche in seguito, nel quarto libro. No, III 24/25 significa piuttosto un addio ad una poesia amorosa che celebra la grande passione per una donna come scopo unico della vita e come fuga dalla realtà in un'idealità illusoria; e perciò quest'elegia non parla di concetti poetici. Non è un addio ad un concetto poetico, è solo l'addio ad un certo contenuto di poesia erotica, ad un certo concetto d'amore che il poeta ha ormai superato.

In quest'elegia profondamente ispirata da Orazio non a caso appare il passo più esplicito in cui Properzio parla della vecchiaia, cioè nei vv. 25, 3sgg., soprattutto 11sgg. Properzio conclude l'elegia nel solito modo delle elegie sulla separazione dalla donna con un ammonimento che la donna non troverà mai più un amante così fedele (25, 4). Qui lo unisce ad un motivo comune e presente anche in Orazio (*Epod.* 8 e 12; *C.* IV 13), quello della derisione di una donna vecchia e non più attraente. Properzio dà al motivo della vecchiaia, finora ignorato da lui, un colore speciale che si addice perfettamente alla situazione dell'elegia ed eleva quel motivo comunissimo dal banale. Lo fa soltanto *en passant* in modo molto implicito, simile al suo modo di operare nei vv. 24, 5sgg²⁴. La vecchiaia, dice nei vv. 11sg. venga per Cinzia *celatis annis*: alla fine verrà comunque, senza rimedio, anche se Cinzia per tanto tempo avrà nascosto il fatto di stare invecchiando. Egli, dunque, conclude con un monito da parte dell'amante che si è liberato della sua illusione riguardo la bellezza di Cinzia, come Properzio aveva detto all'inizio

²² Per il testo cfr. Günther, l. cit. 32,

²³ Cfr. Günther, l. cit. 40sgg.

²⁴ Cfr. Günther, l. cit. 31.

dell'elegia. Lo svanire di questa illusione significa che ormai vede la sua donna spogliata dall'aura dell'ideale, di cui finora l'aveva vestita il suo amore, e vede la sua donna, che ormai non è più tanto giovane, in tutta la sua banalità carnale, che descrive nei vv. sgg. Properzio esprime qui – nel suo unico riferimento più lungo alla vecchiaia –, per quanto mi consta, per la prima volta quel sentimento, che spicca spesso nella letteratura amorosa moderna – ricordo soltanto il *Trionfo della morte* di D'Annunzio –, il sentimento di ribrezzo della banale carnalità che proviene dal dissolvimento della magia di un amore idealizzato. Troveremo questo motivo più tardi anche nel quarto libro dei carmi di Orazio in IV 13.

E' necessario volgere lo sguardo all'elegia finale del terzo libro per capire meglio il carattere della poesia erotica del quarto ed ultimo libro, al quale mi dedicherò ora. Il quarto libro include in modo alternante elegie amorose ed elegie etiologiche, patriottiche²⁵. Ciò consegue dal nuovo atteggiamento del poeta, annunciato in III 24/25. Lì, come abbiamo visto, Properzio non rinuncia a fare poesia amorosa, rinuncia piuttosto ad una certa poesia amorosa, quella che esclude dalla vita e dalla poesia ogni altro scopo ed ogni altra tematica. Qual è quest'altra poesia amorosa che Properzio scrive dopo la sua conversione di III 24/25?

Anche il quarto libro include ancora due componimenti su Cinzia, la donna che incarna il concetto dell'amore ideale dei primi tre libri. Seguono l'una dopo l'altra e aprono la seconda metà del libro; sono le elegie 7 e 8. Entrambe le elegie descrivono una situazione, in cui il poeta sembra essere stato davvero fedele al concetto oraziano dell'amore facile. In IV 8, un componimento piuttosto umoristico, Properzio sembra aver abbandonato Cinzia per divertirsi con due ragazze di facili costumi e Cinzia lo sorprende proprio durante una sua piccola festa nella posizione *sandwich* tra le due donne (vv. 35sg.). In IV 7 Cinzia è morta e appare al poeta in un sogno; appare ad un poeta che sembra averla dimenticata e, simile alla situazione di IV 8, vive ora con una nuova donna che viene descritta come una ex-prostituta (vv. 39sg.). Infatti, per divertirsi con ragazze facili Properzio non aveva mai bisogno del monito del filosofo Orazio. Lui stesso si era già descritto come frequentatore di tali donne in tre componimenti del secondo libro (E 22-24A²⁶). Però lì alla fine del ciclo, rivela che si trattava soltanto di un gesto di disperazione a causa della delusione sofferta per il suo grande amore, Cinzia, al quale il poeta ritorna alla fine, insoddisfatto delle sue avventure (24B). Anche per quanto riguarda IV 8 va detto che il poeta non è

²⁵ Non c'è ragione di dubitare che la disposizione del libro, così come ci è tramandata, non sia opera di Properzio, cfr. Günther, n. 9, 65 n. 164; id., n. 7, 152sg,

²⁶ A questo ciclo cfr. Günther, n. 6, 19sg.

tanto entusiasta della sua deviazione erotica (vv. 45sgg.), però il tono del componimento, sia nella descrizione della festa, sia nella riconciliazione con Cinzia, è apertamente umoristico e gioca con la situazione del secondo libro.

In IV 7 il distacco dal passato è più radicale. Ormai l'amore del poeta è letteralmente morto, non più soltanto metaforicamente come alla fine del primo libro, sicchè quell'amore poteva essere risuscitato nel secondo libro. Ora però, nel quarto libro, non è il poeta a morire, è Cinzia, è l'oggetto di questo amore ad essere morto, e il poeta è definitivamente legato ad un'altra donna. Infatti l'elegia IV 7 è un'inversione precisa del motivo centrale della morte per amore che abbiamo identificato come la massima espressione dell'atteggiamento amoroso nella poesia di Propertio. Nei primi libri fu il poeta che voleva morire o che si dava – come anche Tibullo – a fantasie sulla sua morte e sul comportamento più o meno fedele della sua donna al suo funerale o dopo la morte. Ora la sua donna è morta, ed è il poeta – l'appassionato amante di una volta, che amava la sua donna crudele incondizionatamente anche oltre la morte – è proprio lui, che non è fedele al suo ricordo, che neanche attende i suoi funerali (vv. 27sgg.); ed è la donna – la grande infedele di una volta, la crudele donna che non lo ha mai amato seriamente – è lei che dichiara il suo amore (vv. 51sgg.), rimprovera il poeta per la sua freddezza (vv. 13sgg.), ma alla fine la perdona e mostra di amarlo nonostante il suo tradimento (69sgg.). Quest'inversione non è soltanto un gioco letterario; la situazione di IV 7 rispecchia una grande verità psicologica.

Che un amante di una donna difficile, che ha ogni ragione di essere geloso, si sogni in una situazione, in cui trova i suoi sospetti – in realtà ben fondati – dissolti, è una reazione psicologica comune; Propertio riprende questa situazione in due delle elegie precedenti, I 3 e II 29b. Che un tale sogno d'amore avvenga dopo la morte di una persona amata, cioè quando non c'è più una realtà dura ad ostacolare la fantasia che si attiene a tutti quei piccoli gesti che potrebbero dare speranza ad un amante infelice, è particolarmente realistico. Se c'è bisogno di un paragone letterario per la situazione che sta a fondo della nostra elegia, si pensi ad es. a *Il Sogno* di Leopardi. Però Propertio va ben oltre una banale poesia su un sogno d'amore di un amante infelice, e anche una bella poesia come quella di Leopardi è assai banale rispetto a ciò che ci presenta Propertio. L'elegia di Propertio acquista il suo significato dal riferimento 'distruttivo' alla poesia elegiaca di una volta. Il Propertio di IV 7 non è più il Propertio dei primi tre libri; non è più il Propertio che si inganna con sogni d'amore e con l'illusione di un amore ideale, irraggiungibile. È il Propertio di III 24/25 che ha distrutto l'illusione, ha abbandonato Cinzia e si accontenta di una vita con una ex-prostituta. Questo poeta sembra aver rinunciato alla sua ardente aspirazione di allora a trovare nella realtà un amore ideale; e proprio in questa rinuncia, in questo

rilasciamento, quando non lo cerca più, gli viene incontro questo grande sentimento che una volta aveva disperatamente cercato di conquistare nella realtà della sua vita, ma invano; in questo rilasciamento gli viene donato quello che non ha potuto mai raggiungere con tutte le sue forze. L'amore che aveva cercato invano di realizzare sulla terra gli viene incontro non nella realtà, ma nel sogno e nella fantasia. Certamente, il Properzio di IV 7 non aveva rinunciato del tutto al desiderio di un amore sentimentale, non si era rifugiato in un atteggiamento volgare verso rapporti sessuali. Non ha abbandonato la sua aspirazione ad un grande sentimento, l'ha piuttosto trasformata. Non cerca più di vivere quest'aspirazione nella realtà; sa che può viverla soltanto nel sogno, nella fantasia e nel ricordo. E così la donna, che incarnava quest'amore una volta, gli appare qualche volta ancora nel sogno; ora però non sono più sogni disperati contrapposti all'agonia di una realtà ben diversa; ormai il poeta si è rassegnato al fatto che ogni aspirazione ad un ideale deve naufragare nella brutta e volgare realtà della vita, e in questa rinuncia matura e vive ormai felicemente quest'aspirazione nell'unico modo possibile.

L'elegia IV 7 è una tipica poesia tarda. E' una poesia che non parla soltanto della morte e della vecchiaia, è una poesia che forma il tema della morte e della vecchiaia partendo dall'esperienza della morte e della vecchiaia stessa. Mi sono spesso chiesto che cosa costituisca 'il tardo' nell'opera tarda di un artista; siccome opera tarda non è semplicemente sinonimo delle ultime opere di un artista, nè dell'opera di un artista vecchio. Ci sono artisti che non furono mai vecchi, ma ci lasciarono un'opera tarda (il quarto libro di Properzio è probabilmente l'opera di un uomo non ancora quarantenne). Un momento basilare di un'opera tarda è secondo me il guardare indietro e riferirsi in modo per così dire 'inverso' alla propria opera precedente, una retrospezione e un metter in discussione il passato. Questa retrospezione è la conseguenza del vivere coscientemente l'invecchiamento e la morte. E' sbagliato pensare che l'uomo non possa vivere in nessun modo la propria morte e acquisti la coscienza della propria mortalità soltanto dal di fuori, osservando la morte degli altri. Ognuno vive la propria morte immediatamente nel passare del tempo stesso, in cui il tempo ancora da vivere viene sempre meno e si aumenta il tempo già vissuto; così l'uomo vive coscientemente la sua morte dal momento in cui prende coscienza della preponderanza del tempo già passato nei confronti del tempo che ancora gli rimane da vivere. E mentre la vita del giovane è diretta verso il futuro con tanto tempo ancora da vivere, la vecchiaia spinge a rivolgersi al tempo passato e così ad una retrospezione. Vivere coscientemente questa retrospezione vuol dire rinunciare, in una revisione del passato, sempre di più alle aspirazioni rivolte verso il futuro ed avvicinarsi così ad un'ultima grande rinuncia. Questo atteggiamento di

rinuncia e rilasciamento emerge dalle grandi opere tarde della letteratura, musica ed arte, e mi limito qui ad accennare brevemente a due altri poeti augustei.

Alla fine della sua camera Virgilio rinuncia a tutte le aspirazioni della sua poesia composta fino ad allora, all'aspirazione di produrre una poesia personale creando un mondo ideale del bello contro la brutalità e volgarità della realtà politica del suo tempo, e scrive l'epos nazionale dei Romani celebrando la missione politica del Romano che – secondo i famosi versi di Anchise nel sesto libro dell'Eneide (847-853) – è una sobria e dura missione, una missione che consiste proprio in una rinuncia, una rinuncia che toglie al Romano il primato nel campo del bello e dello spirituale, e così tutta l'*Eneide*, tutta la storia di Enea è un'opera sulla rinuncia, sulla rinuncia da parte di Enea a tutti i valori umani, quali l'amore, la compagnia, la famiglia, la casa, la pietà, alla fine anche all'umanità stessa. Mettendo se stesso e la sua poesia al servizio di questa missione, celebrando con la sua poesia stessa tale missione, è l'ultima rinuncia che il poeta Virgilio poteva fare e in questa rinuncia egli stesso viveva la sua missione come romano.

Anche Orazio esprime nei carmi introduttivi del quarto libro delle Odi una rinuncia; innanzitutto rinuncia al suo proposito di non scrivere più lirica; in IV 1 rinuncia alle sue intenzioni filosofiche di rinunciare all'amore ed alla poesia amorosa e si lascia vincere da un sentimento più grande di lui; in IV 2 rinuncia alla sua aspirazione delle odi romane di essere un Pindaro romano.

IV 11 è un tardo carne amoroso, infatti è esplicitamente l'ultimo e la possiamo paragonare a Properzio IV 7. La situazione di IV 11 è quella tipica della poesia amorosa di Orazio: l'uomo vecchio e la ragazza giovane, Orazio invita la giovane Fillide che ha subito una delusione amorosa a consolarsi con lui, con il poeta vecchio. Il vecchio e saggio Orazio, che nel passato ha predicato la rinuncia ai grandi sentimenti, sa bene che la giovane ragazza delusa dal suo amore per un giovanotto non può amarlo, però in quest'ultima poesia amorosa di Orazio traspare che questa sua rinuncia e la sua inclinazione verso l'amore facile è ben lontana da una volgare rinuncia ad ogni rapporto sentimentale. La giovane ragazza che Orazio corteggia ha dovuto sperimentare una delusione ed ora deve imparare a rinunciare, e per darle questa lezione il vecchio Orazio, che ha vissuto tante rinunce, è la persona giusta. E così tutti e due, il vecchio poeta e la giovane ragazza, possono incontrarsi in un sentimento comune ed instaurare un rapporto che va oltre un banale rapporto sessuale.

Anche dall'elegia IV 7 di Properzio traspare – oltre alla tematica della morte – la tematica della vecchiaia; appare – come in III 24/25 – in modo molto indiretto e sottile, che ricorda il tratto caratteristico di Orazio, quando parla dei temi e dei sentimenti centrali della sua poesia. Il fantasma di Cinzia

che appare al poeta in IV 7 inevitabilmente ha l'aspetto di una donna già invecchiata (cfr. vv. 7sgg.), anche se non viene mai detto esplicitamente che non era più giovane al momento della morte. Cinzia, anche se non viene detto apertamente, appare in quest'elegia come un'amante più anziana del poeta giovane, che morì prima di lui e che parla in un modo che si addice più ad una donna matura che ad una ragazza giovane. La Cinzia di IV 7 si mostra generosa e permissiva verso il poeta infedele; gli perdona ed aspetta l'ora quando sarà di nuovo unita con lui, cioè dopo la sua morte (vv. 93sg.). Non solo Properzio, ma anche questa Cinzia è una donna che ha imparato a rinunciare; per bocca di questa Cinzia parla la donna più anziana al suo giovane amante, la donna che, se è saggia, sa di essere generosa con un uomo più giovane. E questa generosità è molto diversa dalla dichiarazione di un amore eterno da parte del disperato amante nelle elegie del giovane Properzio. Anche qui emerge un'esperienza importante per capire l'atteggiamento sentimentale dell'elegia latina; le condizioni sociali del tempo – in tanti aspetti simili a quelle della società borghese dell'ottocento – comportavano che un giovane uomo romano vivesse le sue esperienze amorose piuttosto con donne un po' più anziane, donne tra cortigiane e mogli infedeli, e soltanto se si tiene presente questo sfondo reale, si può capire bene l'immagine della *domina* che si presenta nell'elegia amorosa latina²⁷. E così, la donna matura, la Cinzia di IV 7, parla alla fine dell'elegia esplicitamente della morte e del rapporto tra morte ed amore, un rapporto di nuovo molto diverso dal rapporto tra morte ed amore eterno oltre la tomba, nelle fantasie romantiche sulla morte nell'elegia properziana precedente. Cinzia spera di essere finalmente unita dopo la morte al suo amante; ma che tipo di unione desidera? E' rivelativo paragonare le parole di Cinzia nei vv. 93sg. (*nunc te possideant aliae: mox sola tenebo: / mecum eris, et mixtis ossibus ossa teram*) con il consueto motivo romantico dell'amore tragico che non può essere vissuto sulla terra, ma soltanto in cielo. Così, ad esempio, Goethe contrappone in una sua opera tarda, nelle *Affinità Elettive*, il sentimento saggio della coppia matura, di Carlotta e del colonnello, che è caratterizzato da una rinuncia e perciò può realizzarsi nel mondo, all'amore 'romantico' e assoluto dei giovani, Edoardo ed Ottilie, che è condannato al fallimento ed alla morte. Ed il romanzo si chiude con l'immagine degli amanti sepolti insieme e con l'accento al 'momento felice quando si risveglieranno insieme'.

La Cinzia di Properzio non dice niente di questo genere, non parla di un'unione in paradiso. La Cinzia di Properzio parla soltanto di riposare assieme all'amante come cenere e ossa nella tomba. Aveva parlato prima di

²⁷ Cfr. Günther, n. 2, 13 n. 36.

un paradiso delle donne, amanti fedeli, in cui si consolano raccontando l'una all'altra le loro sventure. Ma stranamente qui, alla fine, non c'è niente di un'unione felice tra Cinzia e Properzio in quel paradiso. Qui, alla fine, Cinzia non è più l'abitante del paradiso degli amanti. Qui, alla fine, Cinzia è di nuovo il fantasma dell'inizio dell'elegia IV 7 (cfr. vv. 89sg., 96), soltanto un 'qualcosa' (*aliquid*; v. 1), un qualcosa di non bene definito che sopravvive, un qualcosa che ha una strana vita, che magari talvolta può prendere coscienza ed apparire a qualcuno nel libero vagare della mente nel sogno e che sparisce di nuovo con l'apparire della luce. Properzio sfiora in quest'elegia il motivo romantico dell'amore tragico che si avvera soltanto nel cielo. Quel motivo è, per quanto mi consta, assente quasi del tutto nella letteratura antica prima della poesia augustea. Oltre che in quest'elegia, spicca anche nel sesto libro dell'*Eneide* con Didone e Sicheo (vv. 472sgg.). Il motivo è così raro, perchè la speranza dell'uomo antico nell'oltretomba è molto diversa da quella dell'uomo formato in una cultura cristiana. Per l'uomo di educazione cristiana la speranza nell'oltretomba è più o meno coscientemente caratterizzata dall'aspirazione, che nella morte possa incontrare in Dio l'amore di un padre, un amore in cui tutte le sventure della vita vengono riparate. Anche nelle speranze in una vita dopo la morte dell'uomo antico c'è ovviamente ed inevitabilmente la speranza di una vita beata, però questo concetto di un amore divino è estraneo all'esperienza religiosa antica; e così questa speranza è assai più fragile, vaga ed indefinita. L'elegia IV 7 di Properzio esprime questa fragilità e vaghezza; in quest'elegia incontriamo l'atteggiamento dell'uomo antico verso l'elemento inquietante dell'esperienza della morte, in cui vive tra speranza e dubbio, rassegnazione e paura, e l'incontriamo proprio in questo contrasto, in questa discrepanza tra l'immagine del paradiso degli amanti e la vaga speranza di riposare in una misteriosa pace insieme nella tomba come ossa e cenere.

Ιωάννης Ν. Καζάζης (Θεσσαλονίκη)

**Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ¹ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΟ &
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΙΑΣΩΝ" ΤΟΥ ΑΠΘ***

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (κυρίως ως ΑΡΧΑΙΑ) ΓΡΑΜΜΑΤΑ καλλιεργούνται στην Ευρώπη λίγο πολύ συστηματικά, με άνισους έστω ρυθμούς, ένταση και αποτελέσματα σε όλη την έκτασή της, ακόμη και με σποραδικά διαλείμματα σιωπής εδώ και 500 περίπου χρόνια. Τα δύο αξιώματα, που συνιστούσαν το στίγμα της ευρωπαϊκής στάσης απέναντι στην αρχαία Ελλάδα, και είχαν καθολική και αδιαμφισβήτητη (μέχρι της ελεύσεως του ιστορικισμού) ισχύ, εμπεριέχονται στην προτροπή του Winckelmann: "Ο μόνος τρόπος να γίνουμε μεγάλοι, τωόντι ει δυνατόν να γίνουμε αμίμητοι, είναι να μιμηθούμε τους αρχαίους" και στη διαπίστωση του Schlegel: "Η ιστορία της ελληνικής ποίησης είναι μια γενική φυσική ιστορία της ποίησης per se· ένα παράδειγμα πλήρες και με νομοθετική ισχύ".

Μακρό διάστημα στη διάρκεια του οποίου τα ελληνικά γράμματα ιδεολογικά στηρίχτηκαν σε τρία ουμανιστικά κινήματα, αρκετά άνισα και ανόμοια βεβαίως μεταξύ τους, κατά το περιεχόμενο, την εμβέλεια και τα αποτελέσματά τους: Ο πρώτος είναι ο ανθρωπισμός της Αναγέννησης, με διαφορετικά ευρωπαϊκά κέντρα και πολλές παραλλαγές· στόχος του: η ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη του ανθρώπου, ως κέντρου του κόσμου·

* The paper of the conference.

¹ Η πρώτη προϋπόθεση αυτής της ανακοίνωσης είναι ότι μιλώ συνολικά (αλλά όχι αδιάκριτα) για Αρχαία-και-Λατινικά, για Βυζαντινή Γραμματεία, και, με εφαρμογή εδώ και λίγα χρόνια, και για Νέα Ελληνικά. Αλλιώς η πραγμάτευσή μας θα ήταν ανιστόρητη. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι ότι εξίσου ανιστορικό είναι να μιλούμε για "Ανατολική" Ευρώπη, ως οντότητα στεγανοποιημένη από τη Δυτική μετά από ένα διάλειμμα δύο γενεών (1917- 1990) ξαναμιλούμε για Ευρώπη. Ο όρος "Ανατολική Ευρώπη" είναι μια χρήσιμη σύμβαση με περιορισμένη ιστορική αξία.

επιδίωξή του, η επανασύνδεση των νέων κοινωνιών με την αρχαιότητα ως σώμα πληροφοριών και γνώσεων κριτικά αποκατεστημένων, και όχι δογματικά παραδεδομένων και άνευ ετέρου αποδεκτών. Η Αναγέννηση ήταν η ανακάλυψη. Οι άλλοι δύο ουμανισμοί είχαν επίκεντρο τη Γερμανία και στόχους, παρά την ίδια αφετηρία, πιο εξειδικευμένους. Ο δεύτερος ουμανισμός της εποχής του **Goethe** έβλεπε την αρχαιότητα ως *αισθητικό* κυρίως μοντέλο, που θα δημιουργούσε συνθήκες για την αναγέννηση της εθνικής και της παγκόσμιας τέχνης και λογοτεχνίας. Ο τρίτος ουμανισμός, του Werner Jaeger, που έμεινε περισσότερο στο επίπεδο της απόπειρας μέσα στην ταραγμένη και γόνιμη εποχή του μεσοπολέμου, υπεδείκνυε την επιστροφή στην αρχαιότητα, επανερμηνευμένη και προβεβλημένη κυρίως ως μοντέλο *ηθικής και πολιτικής*, ικανό να ανταγωνιστεί τις σύγχρονες μαζικές ιδεολογίες – (αυτές που δυστυχώς πέτυχαν τελικά να αναμορφώσουν τον πολιτικό χάρτη της Γηραιάς Ηπείρου, για να την οδηγήσουν μαζί με όλη την υφήλιο στην ακραία πολεμική διέξοδο.

Να σημειωθεί ότι η "ελληνική αρχαιότητα" που συνήγειρε την Ευρώπη στάθηκε πάντα ένα αφηρημένο ιδεολόγημα, που συναιρούσε όλο τον αρχαίο κόσμο σε μία φάση του, εκείνην της αθηναϊκής δημοκρατίας, η οποία θεωρήθηκε γόνιμη μήτρα για μοντέλα με ισχύ υπεράνω χρόνου και τόπου - Ακόμη ειδικότερα, ήταν η αθηναϊκή δημοκρατία του τελευταίου τετάρτου του 5ου προχριστιανικού αιώνα – περίπου όσο κράτησε η ανέγερση του Παρθενώνα-, που ειδωλοποιήθηκε, γιατί συνέπιπτε με την κορύφωση μια ιστορικής διαδικασίας που ενσάρκωσε το ιδεώδες της ακατάβλητης *αγωνιστικότητας*, της ενεργητικότητας δηλαδή του συνόλου των πολιτών της Αθήνας, χάρη στην οποία μέσα σε δύο μόλις γενιές μετά τα Μηδικά, δημιούργησε από την γεωργική κατά βάση και καθυστερημένη Αττική τη γνωστή θαλασσοκράτειρα με το τηλαυγές πολιτικό και ηθικό πρόσωπό της, στο εσωτερικό, και την απaráμιλλη οικονομική και πνευματική αίγλη της στο εξωτερικό. Επιπλέον, η διαδικασία αυτή, αποτυπώθηκε σε μια τέχνη και σε μια γραμματεία με χαρακτήρες που θαυμάστηκαν ήδη από την αρχαιότητα και θεωρήθηκαν ανυπέβλητο πρότυπο στα νεότερα χρόνια, ικανό να εμπνεύσει επανειλημμένα και συνεχιστικά την Ευρώπη. Αυτή η αρχαιότητα άνευ όρων πριν, και υπό όρους μετά τον ιστορισμό του 19ου αιώνα αποτέλεσε ως τέλειο μοντέλο ταυτόχρονα κατάλληλο για την οικοδόμηση της θαλάσσιας αγγλικής αποικιοκρατίας αλλά και για τη διαπαιδαγώγηση της προπολεμικής γερμανικής νεολαίας.

Νωρίς μετέφρασαν αυτό τον ευρωπαϊκό θαυμασμό σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα τα πρώτα ιστορικά πανεπιστήμια της Ευρώπης, η Οξφόρδη και το Καίμπριτζ, το Παρίσι, η Πίζα και η Μπολόνια, τα ακαδημαϊκά ιδρύματα της Γερμανίας και των Κάτω Χωρών. Μαζικά όμως τον *θεσμοθέτησε* η δευτεροβάθμια εκπαίδευση από τον 19^ο αιώνα και δώθε. Οι ελληνικές

σπουδές ήσαν το κόκκινο νήμα που συνέδεε τη γενική γυμνασιακή παιδεία των μορφωμένων με τα ειδικά πανεπιστημιακά *curricula* των εξειδικευμένων επιστημόνων, που είχε ανάγκη η σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία και οικονομία.

Στην Αγγλία τα λιγοστά σχετικώς αλλά περίφημα "γραμματικά" (*grammar schools*) αντικαθίστανται από τα πολύ πολυπληθέστερα "δημοτικά" σχολεία (*public schools*): στη Γερμανία η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του πρωσικού γυμνασίου του Humboldt ελληνίζει πολύ αποφασιστικότερα και μαζικότερα :

Ο Wilhelm von Humboldt, που άρχισε τη δια βίου φιλολογική αυτομόρφωσή του με το δοκίμιό του "Για τη μελέτη της Αρχαιότητας, και ειδικότερα της κλασικής αρχαιότητας" (1792), διαμόρφωσε στα νιάτα του το πλαίσιο της επιχειρηματολογίας, μέσα στην οποία έμελλε (επί της θητείας του στο Υπουργείο Παιδείας) να κινηθεί η δική του εκπαιδευτική μεταρρύθμιση -βλ. το υποδειγματικό *curriculum* που εκπόνησε για το γυμνάσιο, το 1812 – : τώρα για πρώτη φορά εισέρχονται τα ελληνικά στον πυρήνα του δεκαετούς γυμνασίου (ακριβέστερα τον πυρήνα αυτόν συναποτελούν: τρεις γλώσσες, λατινικά, ελληνικά, γερμανικά, και, ισάξια προς αυτές, τα Μαθηματικά). Κατά ποσόν εβδομαδιαίως αφιερώνονται: 7,6 ώρες στα λατινικά· 5 στα ελληνικά, 4,4 στα γερμανικά, 6 στα μαθηματικά – σε όλα μαζί τα υπόλοιπα περιφερειακά μαθήματα αφιερώνονται μόλις 8 ώρες (σύνολο: 31).

Το θεμελιώδες αξίωμα του Humboldt² ήταν: η ανεξάρτητη έρευνα στο κλασικό παρελθόν συνιστά την καλύτερη μορφή πνευματικής πειθαρχίας, και αυτή θα έπρεπε να καλλιεργείται από τα γυμνασιακά χρόνια έτσι, ώστε να γίνει το κεντρικό μέλημα καθηγητών και σπουδαστών κ α ι στο πανεπιστήμιο, ανεξαρτήτως σχολής που θα ακολουθήσει στη συνέχεια εξειδικευόμενος κάθε φοιτητής...

² Wilhelm von Humboldt, 1792: *Πάνω στη σπουδή της αρχαιότητας, και ειδικότερα της κλασικής αρχαιότητας* Το αδημοσίευτο αυτό δοκίμιο και η εισαγωγή του πρωσικού συστήματος του Γυμνασίου ως τμήμα των μεταρρυθμίσεων Stein-Hardenberg συσχετίζονται στενά. Στο δοκίμιο αυτό προβάλλονται οι (εξ υστέροι ελεγχόμενοι ως ανιστόρητοι, αλλά μεγάλης προτρεπτικής αξίας για την εποχή τους) ισχυρισμοί ότι οι Έλληνες ήσαν αυτόχθες και ότι όλα τα πολιτιστικά τους προϊόντα φερον τη σφραγίδα της πρωτοτυπίας: – πως ό,τι δημιούργησαν ήταν πρωτόγονο με την ευγενέστερη σημασία της λέξης, αμόλυντο από οιαδήποτε ξενική επίδραση· – ότι ο αρχαίος Έλληνας ήταν αισθησιακός, τέλεια ανεπτυγμένος σωματικά και ψυχικά, και αντιπροσωπευτικός της κοινότητας. -Ο κλασικός κόσμος σηματοδοτούνταν από την απουσία πολλών από τις αρνητικές όψεις της σύγχρονης ζωής: δεν υπήρχε κατανομή εργασίας με όλες τις κοινωνικές συνέπειές της, ουδεμία θρησκευτική δυνάστευση, κανένα ηθικολογικό δόγμα.

Για ιστορικούς περισσότερο λόγους αξίζει να δοθούν συγκεκριμένα παραδείγματα ελληνοκεντρικής παιδείας, αφενός από τη Γερμανία και αφετέρου από τη Βρετανία:

-Όταν ο πασίγνωστος στους μελετητές του Θουκυδίδη ελληνιστής Ρορρο χρημάτισε διευθυντής Γυμνασίου στη Φρανκφούρτη στον Όντερ, φρόντισε οι μαθητές του να κάνουν αρχαία ελληνικά επί 8,5 έτη, και να έχουν διαβάσει κωμωδία, βουκολική ποίηση, έπος, προτού καταλήξουν στους δυσκολότερους ποιητές Αισχύλο και Πίνδαρο· ουσιαστικό μέρος του χρόνου αφιερωνόταν στη σύνθεση πεζού και ποιητικού αρχαίου λόγου, *ex tempore* και προπαρασκευασμένου. Άλλοι δάσκαλοι, ίσως όχι τόσο φιλόδοξοι, κατάφεραν παραταύτα να εφαρμόσουν πρώτα στην Πρωσσία και μετά στα άλλα γερμανικά κρατίδια, αρκετά εντυπωσιακά προγράμματα ελληνικών σπουδών σε γυμνασιακό επίπεδο. Γενικά πάντως, οι λεπτομέρειες της διδακτέας ύλης στα διάφορα κρατίδια καθορίζονταν κατ' έτος με Υπουργικές εγκυκλίους. Η τελική αποφοιτητήρια δοκιμασία (*Abitur*) που καθοριζόταν κρατικά, φρόντιζε για τη διατήρηση ενιαίων και υψηλών κριτηρίων διδασκαλίας και εξέτασης. Με την προοδευτική αύξηση (και όχι μείωση!) των απαιτήσεων αυξήθηκαν σταδιακά και τα χρόνια των σπουδών: έχει τεκμηριωθεί ότι στα 1860 οι περισσότεροι απόφοιτοι γυμνασίου ήσαν νέοι ηλικίας άνω των 20 ετών!

-Ως προς το εξίσου επιτυχές και μακρόβιο αγγλικό μοντέλο. Δεν θα μιλήσω για την ουσιαστική και αθόρυβη δουλειά μέσα στα μεγάλα αγγλικά πανεπιστήμια της εποχής που εξετάζουμε, που και αυτά πολλαπλασιάζονται μέσα στον 19ο αιώνα. Ως προς την εξίσου ελληνοκεντρική μέση εκπαίδευση, οι ειδικοί ομιλούν για την εκπαιδευτική ζέση της βικτωριανής Αγγλίας (*educational fervor in Victorian England*), για μια πραγματική μανία που κατέλαβε ολόκληρη τη χώρα -αφθονεί η σχετική βιβλιογραφία. Την κλίμακα του φαινομένου τη μαρτυρεί ο ραγδαίος πολλαπλασιασμός των καλών σχολείων: Για να σταθούμε μόνον σε έναν εύγλωττο δείκτη: μέσα στην εικοσαετία 1840-60, ιδρύθηκαν πάνω από δέκα "δημόσια (ήτοι: ιδιωτικά) σχολεία", σπουδαία φυτώρια της αγγλικής εκπαίδευσης ανά την επικράτεια, ενώ παράλληλα ο τρόπος διδασκαλίας των αρχαίων γλωσσών και των γραμματειών τους αναμορφώθηκε δραστικά, εκτοπίζοντας πλήρως την παθητική πρόσληψη με την ενεργητική σύνθεση λόγου. Και για τα αποτελέσματα; -Η βιβλιογραφία μιλά για εξαιρετικά διακεκριμένους ελληνιστές και λατινιστές δασκάλους (σαν τους Dr. Arnold, Dr. Butler, Dr. Kennedy), που πολύ υμνήθηκαν στην εποχή τους: άπειρες άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες έχουν συλλεγεί και για το πλήθος των ξεχωριστών μαθητών τους, οι οποίοι στο σχολείο απέκτησαν το hobby να μεταπλάθουν

μονόστηλα εφημερίδων σε ελληνική ή λατινική πρόζα και να μεταγράφουν σύγχρονους άγγλους ποιητές σε ελληνικούς εξαμέτρους ή ιάμβους. Ισχυρίζονται ότι ποτέ μετά την αρχαιότητα δεν έχουν γραφεί σε τόσο μικρό διάστημα τόσοι πολλοί καλοί αρχαιοελληνικοί στίχοι. Για να εξισορροποιηθούν πάντως οι θετικές κρίσεις για την ελληνοκεντρική αυτή εκπαίδευση και τα επιτεύγματά της, καλό είναι να διαβάζονται και κριτικές σελίδες σαν εκείνες που άφησε ένας τρόφιμος αυτής της εκπαίδευσης σαν τον George Orwell.

Γενικότερα, ανάμεσα στα 1840-70, όταν η Ευρώπη όλη περνούσε αλλεπάλληλες φάσεις βαθιάς εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και επέκτασης, οι ιστορικοί τονίζουν ως κεντρικό φαινόμενό της τις αλλαγές στην κεντρική θέση των ελληνικών. Μοντέλο εξαγωγής το πρωσικό: σε όλη τη Γερμανία, την Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένου και του Ελληνικού Κράτους (Γυμνάσιο-Πανεπιστήμιο).

Αυτά τα Γυμνάσια έγιναν πολιτιστικός παράγων πρώτης τάξεως, καθώς τα ιδρύματα αυτά πολλαπλασιασμένα σε ολόκληρη την επικράτεια παρήγαγαν σε ολόένα αυξανόμενους αριθμούς τις κοινωνικές elites της κάθε χώρας: το τυπικό προϊόν του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η εξαρχής δημιουργία μιας ολόκληρης μεσαίας τάξης -των αποκαλούμενων Bildungsbürger (educated bourgeois) της τάξης "των δικηγόρων που διάβαζαν Όμηρο και εμπόρων που απήγγελλαν Σοφοκλή από στήθους (of Homer-reading lawyers and Sophocles quoting merchants). Είναι απολύτως αναμφισβήτητο ότι – μετά το 1750 – ο ρομαντισμός και μαζί του τα ελληνικά ήταν που στήριξαν την προτεσταντική Γερμανία στην προσπάθειά της να δημιουργήσει ένα είδος εθνικού πολιτισμού, ένα είδος secularism, και στην ανάπτυξη μιας νέας μη αυλικής λογοτεχνικής κουλτούρας. Τα ελληνικά αποτέλεσαν σταδιακά το σήμα κατατεθέν της νέας τάξης, ένα σύμβολο κοινωνικής καταξίωσης (και prestige) Για τον "μορφωμένο" κόσμο. Οι ιστορικοί υπογραμμίζουν: "The public wanted reasonably educated and civilized men of affairs and it got what it wanted" (*English Classical Scholarship*, 119). Κάτι ανάλογο αναζήτησε και πέτυχε και το πρώτο, μικροσκοπικό, νεοελληνικό κράτος την ίδια περίπου εποχή.

Από την επαύριο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου όλα αυτά αρχίζουν να υποχωρούν. Λιγότεροι οι μνημένοι στις γλώσσες και στον κόσμο των συμβόλων της κλασικής παιδείας, τα κλασικά γυμνάσια από κύριο είδος γυμνασίου περιορίζονται στο περιθώριο των εκπαιδευτικών συστημάτων. Σε πανεπιστημιακό επίπεδο ωστόσο ο εξωτερικός και αριθμητικός περιορισμός συμβιώνουν με σημαντικότερες επιστημονικές κατακτήσεις και με πρωτόγνωρη εμβάθυνση της μελέτης του κλασικού κόσμου. Όχι λιγότερα από 50 αμερικανικά πανεπιστήμια διαθέτουν σήμερα οργανωμένες σπουδές

και παρέχουν τίτλο διδακτορικό στα Αρχαία Ελληνικά, στα βυζαντινά και τα Νέα Ελληνικά. Οι αρχαιοελληνιστές ακαδημαϊκοί δάσκαλοι μέλη του American Philological Association ανέρχονται σε τρεις χιλιάδες. Η κρίση των ελληνικών σπουδών στη Δύση, θέμα πολυσυζητημένο από το κλασικό δοκίμιο του M.I. Finley στα μέσα της δεκαετίας του '60 ως το πρόσφατο βιβλίο του D. Hanson *Who killed Homer*, απαιτεί ιδιαίτερο χώρο, αν πρόκειται να διαφωτιστεί επαρκώς. Ειδικό πρόγραμμα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (Θεσσαλονίκη) ασχολείται με τη χαρτογράφηση των ελληνικών σπουδών, και ετοιμάζονται ειδικές μελέτες για την ιστορική μελέτη των απανταχού ακαδημαϊκών μονάδων διδασκαλίας και έρευνας. Εδώ, μετά την ανωτέρω διαγραφή του πλαισίου, θα περιοριστώ σε μερικές επισημάνσεις ως προς τις χώρες της τέως Σοβιετικής Ένωσης.

Το 1917 στον Ανατολικό συνασπισμό άρχισε η αντίστροφη μέτρηση. Το περιεχόμενο των σπουδών και ο τίτλος της διδακτορικής διατριβής του Μαρξ είναι πράγματα γνωστά και χλιοειπωμένα. Ο Μαρξ ποτέ δεν αμφισβήτησε την κανονιστική ποιότητα που απέδιδε η εποχή του στην ελληνική τέχνη και στη γραμματεία για τις οποίες δεν πίστευε ότι χρειάζονται περαιτέρω τεστ επαλήθευσης ή αντοχής στον χρόνο. Δυστυχώς δεν αρκούσε το παράδειγμα του Μαρξ, που άντλησε από την αρχαιότητα με ευγνωμοσύνη και θαυμασμό, για να απαλλαγούν τα ελληνικά από το στίγμα ότι ανέκαθεν αποτελούσαν εκπαιδευτική τροφή των κάθε λογής εθνικών ελίτ της Ευρώπης. Η σύμπτωση της σχολικής ανάπτυξης των κλασικών γραμμάτων με τη ζήτησή τους από τους κύκλους των γόνων της παλιάς αριστοκρατίας και της αστικής τάξης αποδείχτηκε μοιραία για την εκπαιδευτική αναβίωση και τις τύχες της γλώσσας του *Προμηθέα Δεσμώτη* και του παραδείγματος μεταρρυθμιστικού οίστρου της περίπτωσης των Γράκων.

Γράφει ο Natunewitz, χωρίς να δίνει πειστικές εξηγήσεις: "Ήταν αναπόφευκτο να μη μείνουν ανέγγιχτα από την επανάσταση του 1917 ούτε το περιεχόμενο ούτε η μεθοδολογία των κλασικών σπουδών στην Ανατολή"... Γεγονός είναι ότι το 1921 τα πανεπιστημιακά τμήματα κλασικών σπουδών και αρχαίας ιστορίας έκλεισαν, και απαγορεύτηκε η διδασκαλία των δύο γλωσσών και στο σχολείο· το 1937, ξαναεπιτράπησαν, αφού στο μεταξύ ανακαλύφθηκε ένα νέο, πολιτικά αποδεκτό σκεπτικό για την ανώδυνη επάνοδο των αρχαίων γραμμάτων στο πανεπιστήμιο. Το χτύπημα όμως αποδείχτηκε βαρύ· και τα βήματα έκτοτε πολύ δειλά, πολύ φοβισμένα και ανίκανα να αντιστρέψουν την καχυποψία που περιέβαλλε τα ΑΕ και τα Λατινικά. Το 1937 ιδρύθηκε το σημαντικό αρχαιογνωστικό περιοδικό, το VDI ("Περιοδικό για την Αρχαία Ιστορία"), που συγκέντρωνε την καλύτερη επιστημονική παραγωγή στην αρχαία ιστορία και φιλολογία. Πενιχρά έμειναν τα αποτελέσματα: η επιστημονική παραγωγή της αποδεκατισμένης επιστημονικής ελίτ της χώρας προτιμούσε είτε να καταπιάνεται με κλάδους

και θέματα ιδεολογικώς ακίνδυνα (τα καθαρώς τεχνικά, όπως επιγραφική, αρχαιολογία, και τις μεταφράσεις των κλασικών συγγραφέων), είτε να υποβάλλει όλα τα άλλα στην απαραίτητη ιδεολογική "διόρθωση". Έτσι, ήταν κατά βάση τα πρώτα που συγκέντρωσαν τους καλύτερους φιλόλογους και την καλύτερη δουλειά. Τα άρθρα για τον αρχαίο κόσμο στη Μ. Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια ξαναγράφηκαν από την αρχή μεγάλα συλλογικά έργα ανακαλήφθηκαν και άρχισαν να εκτελούνται με βιομηχανική αφοσίωση. Προνομιακά μελετήθηκαν η αρχαία ιστορία και η αρχαιολογία της Μ. Θάλασσας. Για ρόλο της αρχαιογνωσίας στα σχολεία καλύτερα να μη γίνεται λόγος. Ένα μικρό αρχαιοελληνικό-τσεχικό λεξικό, εξαντλημένο από δεκαετίες, δεν έγινε δυνατό να ανατυπωθεί -ως το 1999, όταν η δαπάνη επιχορηγήθηκε από το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας.

Στο μεταξύ, στις κλασικές ελληνικές σπουδές προστέθηκαν από το τέλος του 19ου αιώνα οι βυζαντινές (στις οποίες η ρωσική επιστήμη ανέκαθεν αναγνώριζε τις εθνικές πολιτιστικές ρίζες), και εδώ και λίγες δεκαετίες και οι Νεοελληνικές -αν ληφθεί υπόψη ότι και στην Ελλάδα η πρώτη έδρα αμιγώς νεοελληνικής φιλολογίας δεν έχει πολλές δεκαετίες ζωής. Σταματώ λίγο στις τελευταίες: *Η έκρηξη ζήτησης ΝΕ ασφαλώς φαίνεται στον αμύητο μυστηριώδης και ανεξήγητη*: κι όμως, μεταφράσεις έργων της Νεοελληνικής γραμματείας προηγήθηκαν της ακαδημαϊκής μελέτης των έργων (με την εξαίρεση κάποιων Ανθολογιών του 19ου αιώνα, χρονολογούνται κυρίως στα μεταπολεμικά χρόνια) και ετοίμασαν τη γνωριμία της λογοτεχνίας μας στο εξωτερικό. Όχι χωρίς σημασία είναι και η ύπαρξη δύο μεγάλων ποιητών τιμημένων με Νομπέλ, ενός με το βραβείο Λένιν, και πολλών άλλων με διεθνείς διακρίσεις: λίγοι σύγχρονοι συγγραφείς σε όλο τον κόσμο έχουν μεταφραστεί τόσο εκτεταμένα όσο ο Καβάφης και ο Καζαντζάκης: τα πρώτα διδακτορικά διπλώματα άρχισαν πρόσφατα να χορηγούνται από ξένα πανεπιστήμια, ιδίως της Αγγλίας, αλλά και χωρών όπως η Γεωργία. Η δημιουργία της νέας τάξης των academic professionals για τη νεοελληνική λογοτεχνία είναι γεγονός, που σίγουρα προμηνύει νέο μέλλον για τις σπουδές αυτές, οι οποίες μπορεί σποραδικά να διδάσκονταν - ως γλώσσα - ήδη στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών στο Παρίσι, και στις ΗΠΑ σε πολλά Τμήματα Ξένων Γλωσσών, ή πλάι σε Τμήματα Κλασικών και αρχαιολογικών Σπουδών, σήμερα όμως παρουσιάζουν μεγάλη ζήτηση, στην Ευρώπη ιδίως μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και στην Παρευξείνια Ζώνη μετά την αναβίωση των εμπορικών και άλλων σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και των Παρευξεινίων χωρών. Ολοκληρωμένοι πυρήνες σημαντικοί ελληνικών σπουδών, στην ολότητά τους, αναπτύσσονται ελπιδοφόρα κυρίως στο Κρατικό Πανεπιστήμιο της Τιφλίδας (Γεωργία), της Πετρούπολης και Κιέβου (Ουκρανία) και της Μόσχας (Λομονόσοφ, Ρωσία).

Στην αναβίωση των ελληνικών σπουδών σε δύο δεκάδες πανεπιστημίων στις χώρες πέριξ της Μαύρης Θάλασσας είναι αφιερωμένο ειδικό πρόγραμμα, που εκτελείται από πενταετίας μέσω των τμημάτων Φιλολογίας και Ιστορίας-Αρχαιολογίας του ΑΠΘ. Πρόκειται για θεσμικά κατοχυρωμένη ανάπτυξη δεσμών μεταξύ των ομολόγων τμημάτων των χωρών αυτών και του ΑΠΘ, που προβλέπει από ελληνικής πλευράς ποικιλότροπη ενίσχυση των τμημάτων αυτών με κάθε πρακτικό μέσο.

Για πρώτη φορά τα τελευταία χρόνια άρχισε η ελληνική πολιτεία να ενισχύει τις ελληνικές σπουδές παγκοσμίως: πολλές έδρες ενισχύονται οικονομικά από το Υπουργείο Πολιτισμού· άλλες από τη Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού στην προσπάθεια ώθηση έιδωσαν: η ίδρυση του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού (που ανέλαβε τη διδασκαλία της γλώσσας σε δικά του παραρτήματα σε Ν. Υόρκη, Παρίσι, Βερολίνο, και Οδησό), η ίδρυση του ΣΑΕ (από τον Νοέμβριο του 1995), και η μαζική αναμόρφωση της εκπαίδευσης ελληνοπαίδων εξωτερικού (Υπουργείο Παιδείας, και το Πρόγραμμα του καθηγητή Δαμανάκη). Ουσιαστική είναι η συμβολή και του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (από το 1994), που, ανάμεσα στα άλλα (εκδόσεις, συνέδρια, διεθνείς εκπροσωπήσεις, ηλεκτρονικός κόμβος για τη διδασκαλία της γλώσσας και της λογοτεχνίας) διεξάγει από το 1999, σε διεθνές επίπεδο, κρατικές εξετάσεις για την πιστοποίηση της επάρκειας στα ελληνικά με επίσημους τίτλους.

Από το ανωτέρω σχεδιαγράφημα προκύπτει ότι η ανάκαμψη των ελληνικών σπουδών, στην ολότητά τους, σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ ευνοείται από το πνεύμα της παγκοσμιοποίησης (για λόγους που χρειάζεται αλλού να αναλυθούν) θα απαιτήσει μια νέα πνευματική περιπέτεια σημασίας και εμβέλειας ανάλογης με την ευρωπαϊκή Αναγέννηση· τούτο, παρά τα ελπιδοφόρα σήματα που δεν παρέλειψα να αναφέρω, ούτε πολύ πιθανό θεωρείται ούτε όμως μπορεί να αποκλειστεί με βάση την ιστορική εμπειρία του παρελθόντος. Διατυπώνεται εδώ η βάσιμη ελπίδα ότι, κατά το προηγούμενο της ελληνοιστικής παγκοσμιοποιημένης εποχής, η επάνοδος της ελληνικής σκέψης στον ρου της σύγχρονης μαζικής εκπαίδευσης σήμερα (σε άλλη μια εποχή ιδεολογικής ρευστότητας και ιδεολογικού κενού, μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού) θα προσφέρει στον σύγχρονο άνθρωπο ωφέλιμη ψυχική και ιδεολογική στήριξη. Μια τέτοια εξέλιξη μπορεί πάντως να υποβοηθηθεί, σε κάποιο μέτρο, με τρόπους και μέσα που μπορούν να αντληθούν από την ίδια την ευρωπαϊκή ιστορία -και σ' αυτό πρέπει να κατατείνουν και οι δικές μας προσπάθειες ως φιλολόγων.

Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή (Ξάνθη)

**ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ
ΕΠΑΝΑΠΑΤΡΙΖΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΕΣΣΔ: ΜΙΑ
ΨΥΧΟΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ***

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μαζική εγκατάσταση ομογενών, άλλως παλιννοστούντων ή επαναπατριζόμενων, από τις δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ βρήκε τη χώρα υποδοχής, την Ελλάδα, παντελώς απροετοίμαστη για μια τόσο μαζική απορρόφηση πληθυσμού, τη μεγαλύτερη μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν αφορούν σε όλους τους τομείς της πολιτικοοικονομικής και κοινωνικής ζωής και, φυσικά, στον ιδιαίτερα σημαντικό τομέα της εκπαίδευσης. Ειδικά για τα παιδιά, η εκπαίδευση, το σχολείο, είναι ο σημαντικότερος συντελεστής και ο σημαντικότερος χώρος στη διαδικασία της ένταξης, όπως αναφέρει ο Βακαλιός (1999). Το σημαντικότερο, κατά τη γνώμη μας, τομέα της εκπαίδευσης αποτελεί η γλωσσική εκπαίδευση, η γλωσσική αποκατάσταση, τόσο των παιδιών όσο και των μεγαλύτερων.

Ένα σημαντικότατο παράγοντα στη διαδικασία της γλωσσικής αποκατάστασης νεηλύδων σε μια καινούρια χώρα, όπως και της εκμάθησης μιας δεύτερης ή μιας ξένης γλώσσας, αποτελεί η ικανότητα του μαθητή να διαβάσει και να κατανοεί αυτά που διαβάσει. Το πόσο σημαντικό είναι να μάθει κανείς να διαβάσει εκφράζεται χαρακτηριστικά από τον Brown (στον Freire, 1975), που το θεωρεί πολιτική πράξη, ζωντανή και σύνθετη έκφραση πολιτισμού, καθώς και μέσο που μεταφέρει αλλά και δημιουργεί πολιτισμό. Ακόμη ο Alderson (1984), αναγνωρίζει ότι η διαδικασία της ανάγνωσης και κατανόησης κειμένου στην ξένη γλώσσα είναι διαφορετική από αυτήν της

* The paper of the conference.

μητρικής συνεπώς δε θα πρέπει να θεωρείται ως δεδομένη η ικανότητα των μη-φυσικών ομιλητών μιας γλώσσας να διαβάζουν και να κατανοούν ένα κείμενο σε μια γλώσσα άλλη από τη μητρική τους. Το μέγεθος του προβλήματος αναδεικνύεται εντονότατο αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η εκμάθηση της γλώσσας της πλειοψηφίας λειτουργεί σαν μοχλός στην απόλυτη κοινωνική ένταξη των μειονοτήτων, προσφύγων και επαναπατριζόμενων και στην αποφυγή της "λουμπανοποίησης" τους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Τσιλιπάκου-Μακρή (1990), η κάθε κοινωνία με ορισμένη δομή και αξίες προβάλλει ένα είδος γλωσσικού ιδεώδους που εκφράζει τις προτιμήσεις της κυρίαρχης ομάδας. Όσοι δεν μπορούν ή δε θέλουν να το χειρισθούν στιγματίζονται και αποκλείονται από κάθε διαδικασία λήψης αποφάσεων και συμμετοχής στην εξουσία.

Ο Krashen (1984) και η Τρέσσου-Μυλωνά (1992) ερευνούν ένα δεύτερο σημαντικό παράγοντα στη διαδικασία της γλωσσικής αποκατάστασης: τάξεις αμιγείς ή μικτές; Αμφότεροι οι ερευνητές θεωρούν την ύπαρξη αμιγών τάξεων τουλάχιστον αρνητική στην πορεία της γλωσσικής αποκατάστασης. Συγκεκριμένα ο Krashen ισχυρίζεται ότι επειδή τα παιδιά έχουν την ικανότητα να απλοποιούν τη γλώσσα, να την προσαρμόζουν στις ανάγκες των συμμαθητών τους (comprehensible input) και να την κάνουν κατανοητή ακόμα και στους πλέον αρχάριους πολύ πιο επιτυχημένα από ό,τι οι ίδιοι οι δάσκαλοί τους, η συνύπαρξη μέσα στην ίδια τάξη παιδιών μειονοτήτων και γηγενών, ή φυσικών ομιλητών, αποτελεί προϋπόθεση για την επιτυχημένη διαδικασία της γλωσσικής αποκατάστασης. Επίσης, η έρευνα που έχει κάνει η Τρέσσου-Μυλωνά για το ίδιο θέμα, με παιδιά ROM κατέδειξε την ανάγκη της διδασκαλίας των παιδιών σε κανονικές τάξεις, με άλλους συνομήλικούς τους, που δεν ανήκουν στην ομάδα ROM, γιατί η δημιουργία χωριστών τάξεων μπορεί να αποτυπωθεί ως επιβεβαίωση του διαχωρισμού που υπάρχει εκτός του σχολείου, ενώ η δημιουργία ιδιαίτερου τμήματος εντός της τάξεως αποτυπώνεται ως η αναγνώριση εκ μέρους του σχολείου των ιδιαιτεροτήτων της συγκεκριμένης ομάδας.

Το θέμα πραγματεύεται η Καμπάκη-Βουγιουκλή (1995) με Ελληνοπόντιους μαθητές μιας συγκεκριμένης περιοχής της Θράκης, όπου η δημιουργία χωριστών τάξεων κατέδειξε ελλιπή γλωσσική επιτέλεση των Ελληνοπόντιων μαθητών. Τα αίτια αυτού του πενιχρού αποτελέσματος θα πρέπει ανιχνευθούν στην κατά το μάλλον ή ήττον, επιπόλαια αντιμετώπιση της γλωσσικής εκπαίδευσης των παιδιών από την ελληνική πολιτεία. Καταρχήν θεωρήθηκαν ως δεδομένοι παράγοντες που έπρεπε να αντιμετωπισθούν με επιστημονικό τρόπο και με βάση την εμπειρία άλλων χωρών, όπως η δημιουργία χωριστών τάξεων ή μικτών τάξεων στα σχολεία των περιοχών που δέχθηκαν μεγάλους αριθμούς επαναπατριζόμενων (π.χ. ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Ξάνθης). Έτσι, αποφασίστηκε η δημιουργία διαφορετικών

τμημάτων για τους επαναπατριζόμενους – νεήλυδες – και διαφορετικά για τους γηγενείς μαθητές, χωρίς επιστημονική συζήτηση, από ανθρώπους με ελάχιστη ή καθόλου γνώση ανάλογων θεμάτων και με βάση οικονομική και, πιθανόν, μικροπολιτική. Είμαι σε θέση να το βεβαιώσω προσωπικά επειδή ήμουν παρούσα σε όλες τις διαδικασίες τόσο ως μέλος του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων αλλά και λόγω ειδικότητας. Ακολουθήθηκε, λοιπόν, μια πολιτική apartheid τη στιγμή που θα μπορούσε να εφαρμοσθεί κάλλιστα ένα σύστημα "εμβάπτισης" (immersion), ενός δοκιμασμένου και αρκετά επιτυχημένου τρόπου εκμάθησης μιας δεύτερης γλώσσας στο περιβάλλον μέσα στο οποίο μιλιέται, που εφαρμόστηκε και εφαρμόζεται σε προηγμένες χώρες, όπως ο Καναδάς και η Γερμανία. Η πολιτική αυτή (apartheid) πυροδοτήθηκε και ενισχύθηκε από τους ίδιους τους γηγενείς γονείς και, δυστυχώς, κάποιους δασκάλους. Παρατηρήθηκαν φαινόμενα γονέων, εκφρασμένα ακόμα και μέσα από συλλόγους, που παρακώλυσαν το δύσκολο έργο των δασκάλων με αρνητικές παρεμβάσεις ζητώντας την απομάκρυνση των επαναπατριζόμενων μαθητών από τις τάξεις, ή και το σχολείο, επειδή τους ενοχλούσε ακόμη και ο συγχρωτισμός των παιδιών στο διάλειμμα, και την απομόνωσή τους σε χωριστές τάξεις και σχολεία. Αυτό προκάλεσε πολλαπλές τριβές τόσο στις σχέσεις των γονέων μεταξύ τους και με το σχολείο – διδάσκοντες και διδασκόμενους, όσο και μεταξύ των ίδιων των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι νεήλυδες γονείς αγανακτούσαν όταν έβλεπαν τον διαχωρισμό των παιδιών και συγκρούονταν με όσους γηγενείς γονείς και διδάσκοντες τον απαιτούσαν και τον υπέθαλπαν. Η σχέση σχολείου-σπιτιού καταστράφηκε εν τη γενέσει της με όλες τις ολέθριες συνέπειες που όλοι γνωρίζουμε και απευχόμαστε. Επιπλέον, χάθηκε η ευκαιρία της επικοινωνίας μεταξύ των παιδιών που, κατά τον Krashen (1984), έχουν την ικανότητα να προσαρμόζονται τη γλώσσα στις ανάγκες των συμμαθητών τους.

Μία ακόμη σημαντικότερη παράμετρο συνιστά και η ψυχολογία των μαθητών όσον αφορά τα "όρια" [theory of boundaries, Barth (1969)] που θέτουν αυτοί οι ίδιοι προκειμένου να διαφοροποιηθούν ή όχι από την πλειοψηφία, από τους γηγενείς. Αισθάνονται ή δεν αισθάνονται σαν μειονότητα; Δεν είναι καθόλου συνετό να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα ότι στην περίπτωση των παλιννοστούντων δεν έχουμε να κάνουμε με περιπτώσεις όπως των Ελλήνων στη Δ. Ευρώπη -κυρίως Γερμανία. Με άλλα λόγια, να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι οι παλιννοστούντες Ελληνοπόντιοι δεν αποτελούν μειονότητα. Όμως, αν η πολιτική που ακολουθήθηκε και, πιθανόν, να ακολουθείται δημιουργήσει παρόμοια προβλήματα, θα είναι πολύ αργά για να εξεύρεση λύσεων και τη δημιουργία ανάλογων πολιτικών.

Είναι γεγονός, βέβαια, ότι πολλά άλλαξαν από τα πρώτα εκείνα χρόνια που έγινε το πρώτο πείραμα. Η βασική διαφορά είναι ότι τώρα πια τα παιδιά παρακολουθούν μικτές τάξεις: νεήλυδες και γηγενείς μαζί, όμως, παράλληλα,

μπορεί να λειτουργούν και φροντιστηριακές τάξεις σε σχολεία περιοχών όπου είχαμε μαζική εγκατάσταση Ελληνοποντίων. Παρόλα αυτά, το ενδιαφέρον ερευνητικά παραμένει, επειδή η γλωσσική αποκατάσταση βρίσκεται ακόμη εν εξελίξει, όπως και η ένταξη, πολιτική, οικονομική και κοινωνική όλων των παλιννοστούντων.

Αναγνωρίζοντας, λοιπόν, τη σπουδαιότητα της ικανότητας της ανάγνωσης και κατανόησης κειμένου στη διαδικασία της γλωσσικής κατάκτησης και θεωρώντας τη γλωσσική αποκατάσταση ως ένα πολύ σημαντικό παράγοντα στη πορεία της ένταξης των παιδιών των επαναπατριζόμενων στην ελληνική κοινωνία και, τέλος, επιθυμώντας να συνεχίσουμε προηγούμενη έρευνά μας (Καμπάκη-Βουγιουκλή, 1995) ξεκινήσαμε την παρούσα έρευνα.

Στην έρευνά μας αυτή – που αποτελεί πιλοτική μιας μεγαλύτερης που βρίσκεται εν εξελίξει-επιλέξαμε να μελετήσουμε, και πάλι, σε ποιο βαθμό μπορούν τα παιδιά να χειρίζονται τα ρήματα και τα ουσιαστικά και αν μπορούν να αποκωδικοποιούν κείμενα με άγνωστες λέξεις χρησιμοποιώντας πληροφορίες από το γλωσσικό περιβάλλον του κειμένου. Ασχολούμαστε, λοιπόν, με τη μεταβλητή "μέρος του λόγου" με την οποία ασχολήθηκαν αρκετοί ερευνητές, όπως ο Rodgers (1969) καθώς και οι Larkin και Swain (1977) των οποίων η έρευνα έδειξε ότι τα ρήματα είναι δυσκολότερα από τα ουσιαστικά στην αποκωδικοποίηση της σημασίας τους. Αντίθετα, το αποτέλεσμα της έρευνας των Na και Nation (1985) κατέδειξε μεγαλύτερη επιτυχία στα ρήματα. Τέλος, η έρευνα της Vougiouklis (1992 και 1993) δεν έδειξε καμιά, στατιστικά σημαντική, διαφορά. Βέβαια, όλοι οι παραπάνω ερευνητές δεν εργάστηκαν επάνω στον ίδιο τύπο πειράματος και συλλογής δεδομένων και ούτε ενδιαφέρονται για τις ίδιες μεταβλητές. Όμως, μπορεί κανείς να πει, με αρκετή ασφάλεια, ότι τα ουσιαστικά είναι γενικά πιο εύκολα από τα ρήματα, τόσο στην κατανόηση όσο και στην παραγωγή τους.

Επιπλέον, μας ενδιαφέρει και η βεβαιότητα των παιδιών ότι έχουν "μαντέψει" σωστά, δηλαδή αν έχουν αποκτήσει την απαραίτητη αυτοπεποίθηση ότι γνωρίζουν, πλέον, ικανοποιητικά την ελληνική γλώσσα. Ο παράγοντας "αυτοπεποίθηση" ('confidence') είναι πολύ σημαντικός στην όλη διαδικασία της μάθησης και της κοινωνικής ένταξης, όμως είναι αρκετά δύσκολο να μετρηθεί και να αξιολογηθεί. Η δυσκολία και αξιοπιστία της μέτρησής του εξηγεί, πιθανώς, και το γεγονός ότι δεν έχει μελετηθεί ως κύρια μεταβλητή κατά τη διαδικασία της κατανόησης κειμένου. Έχοντας, λοιπόν, υπόψη όλες αυτές τις δυσκολίες, επιλέξαμε να εφαρμόσουμε μια μέθοδο που χρησιμοποιήσαμε με Έλληνες φοιτητές στη Αγγλία (Βουγιουκλή-Καμπάκη, 1991) προκειμένου να μετρήσουμε τη αυτοπεποίθησή τους ως προς την ακρίβεια των απαντήσεων που έδιναν σε ένα πείραμα με αγγλικές ψευδολέξεις ελληνικής και λατινικής ρίζας. Η νέα παράμετρος της

αυτοπεποίθησης δεν πρέπει να συγχέεται με την αυτοαξιολόγηση: η αυτοπεποίθηση μπορεί να επηρεάσει την αυτοαξιολόγηση, όμως η αυτοαξιολόγηση δεν είναι μόνο αυτοπεποίθηση και το αντίστροφο: η ένδειξη της αυτοπεποίθησης δεν είναι μόνο αυτοαξιολόγηση.

Ο συσχετισμός (correlation) των επιδόσεων των παιδιών στις δύο αυτές μεταβλητές, *ορθότητα απαντήσεων* ('accuracy') και *αυτοπεποίθηση* ('confidence') είναι δυνατόν να μας αποκαλύψει στοιχεία πολύ σημαντικά για το πώς τα παιδιά προσλαμβάνουν την ελληνική γλώσσα: αν, δηλαδή, θεωρούν ότι τη γνωρίζουν πλέον καλά, σαν τη μητρική τους.

ΥΠΟΘΕΣΗ

Έχοντας υπόψη τα αποτελέσματα των προηγούμενων ερευνών, και παρά το αποτέλεσμα της προηγούμενης μας έρευνας (Καμπάκη-Βουγιουκλή 1995), αναμένουμε από όλα τα παιδιά να έχουν καλύτερες επιδόσεις στα ουσιαστικά παρά στα ρήματα. Όμως, το κύριο ενδιαφέρον μας εδώ θα συγκεντρώσει η διαφοροποίηση ή όχι των δύο ομάδων: της πειραματικής (νεήλυδες Ελληνοπόντιοι), και της ομάδας ελέγχου (γηγενείς). Παρόλο που η προηγούμενη έρευνα κατέδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων τόσο στα ρήματα όσο και στα ουσιαστικά, επειδή πιστεύουμε ότι κάποιιοι από τους λόγους που τις δημιούργησαν εξέλιπαν θα θεωρήσουμε ότι δε θα έχουμε σημαντικές, τουλάχιστον στατιστικά, διαφορές.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Υποκείμενα

Τα υποκείμενα της έρευνας αποτελούν 32 μαθητές έκτης τάξης του δημοτικού σχολείου: 16 νεήλυδες Ελληνοπόντιοι, η πειραματική ομάδα (experimental group) –ομάδα (Α)- και 16 γηγενείς, η ομάδα ελέγχου (control group) – ομάδα (Β). Τα παιδιά προέρχονται από την ίδια περιοχή και δύο διαφορετικά σχολεία με παρόμοιες συνθήκες.

Οι ελεγχόμενες μεταβλητές (controlled variables) είναι:

- (α) ίσος αριθμός αγοριών και κοριτσιών και στις δύο ομάδες: 8 αγόρια-8 κορίτσια στην κάθε ομάδα
- (β) τα παιδιά προέρχονται από μικτές τάξεις διαφόρων σχολείων
- (γ) ελάχιστη παραμονή στην Ελλάδα, για τη ομάδα (Α), έξι (6) χρόνια
- (δ) και οι δύο γονείς, τουλάχιστον, απόφοιτοι λυκείου

και Μέσα είδος εργασίας

Τα μέσα που χρησιμοποιήσαμε αποτελούνται από δύο κείμενα, που χαρακτηρίστηκαν "βατά" από φιλολόγους και προέρχονταν από το ανθολόγιο

της Α΄ τάξης του γυμνασίου, ούτως ώστε να είναι άγνωστα στα παιδιά. Ένας μαθητής που δήλωσε ότι είχε διαβάσει ένα από τα κείμενα, διακριτικά αντικαταστάθηκε.

Τα δύο κείμενα που επιλέχτηκαν ήταν:

(1) "Η βαρκάδα", του Γιώργου Θεοτοκά

(2) "Το βάπτισμα", του Δημήτρη Χατζή

Τα κείμενα δαχτυλογραφήθηκαν και μετά σβήσαμε πέντε (5) ουσιαστικά και πέντε (5) ρήματα από το κάθε κείμενο- σύνολο είκοσι (20), προσέχοντας να μη θιγεί ούτε το ύφος του συγγραφέα ούτε, πολύ περισσότερο, η γενική δομή του κειμένου ώστε να γίνει ακατανόητο για τα παιδιά – άλλωστε και η επιλογή των κειμένων έλαβε υπόψη και αυτή την παράμετρο.

Το είδος της εργασίας που ζητήσαμε από τα παιδιά-υποκείμενα αφορούσε τη συμπλήρωση των κενών με λέξεις της επιλογής τους. Φυσικά δε χρησιμοποιήσαμε καθόλου τους όρους "ρήμα" ή "ουσιαστικό", παρόλο που υπήρξαν περιπτώσεις παιδιών που ρώτησαν αν κάποιο κενό απαιτούσε ρήμα ή ουσιαστικό, ερώτηση που αποφύγαμε να απαντήσουμε, επειδή, όπως εξηγήσαμε, αποτελούσε κανόνα να μην κάνουν ερωτήσεις κατά τη διάρκεια του πειράματος.

Σχεδιασμός

Ο σχεδιασμός του πειράματος είναι για δύο ομάδες υποκειμένων – νεήλυδες και γηγενείς- επάνω σε δύο ομάδες λέξεων -ρήματα και ουσιαστικά.

Οι εξαρτημένες μεταβλητές (DV) είναι (α) **ορθότητα απαντήσεων** (β) **αυτοπεποίθηση**, δηλαδή έκφραση βεβαιότητας για την ορθότητα των απαντήσεων από το ίδιο το υποκείμενο.

Οι ανεξάρτητες μεταβλητές (IV) είναι (α) η πειραματική μεταβλητή **μέρος του λόγου**, (β) οι υποκειμενικές μεταβλητές (i) **η ελληνική πρώτη ή δεύτερη γλώσσα** των υποκειμένων (νεήλυδες / γηγενείς) και (ii) **γένος** (αγόρι/κορίτσι). Τέλος υπάρχουν και οι ελεγχόμενες μεταβλητές: (i) οι δύο γονείς απόφοιτοι –τουλάχιστον- λυκείου, (ii) ελάχιστος χρόνος παραμονής στην Ελλάδα, έξι χρόνια. (iii), ίσος αριθμός αγοριών και κοριτσιών και στις δύο ομάδες: 8 αγόρια-8 κορίτσια στην κάθε ομάδα και (iv) τα παιδιά προέρχονται από μικτές τάξεις διαφόρων σχολείων.

Βαθμολόγηση ορθότητας-αυτοπεποίθησης

Η βαθμολόγηση της ορθότητας των απαντήσεων αποφασίστηκε να γίνει στην παρακάτω κλίμακα:

0=τελείως λανθασμένη απάντηση

2= μερικώς αποδεκτή απάντηση

4=απόλυτα αποδεκτή απάντηση

Έτσι το άριστα στην κάθε κατηγορία που αποτελείται από δέκα (10) λέξεις –ουσιαστικά ή ρήματα- είναι: $10 \times 4 = 40$.

Αναφορικά με την μέτρηση της αυτοπεποίθησης. Η όλη διαδικασία κρίθηκε δύσκολη για τα παιδιά, γιαυτό προηγήθηκε πολλή συζήτηση και πειραματισμός μέσα στις τάξεις. Αρχικά σκεφτήκαμε να χρησιμοποιήσουμε κλίμακα τριών βαθμών: 4= "απόλυτα βέβαιος", 2= "αβέβαιος", 0="ούτε βέβαιος ούτε αβέβαιος", αλλά αυτό σίγουρα θα μας οδηγούσε σε πλειοψηφία διπλωματικών απαντήσεων του είδους "ούτε βέβαιος ούτε αβέβαιος". Έτσι προτιμήσαμε την πενταβάθμια κλίμακα που χρησιμοποιείται ευρέως στην ψυχολογία:

4=απόλυτα βέβαιος

3=αρκετά βέβαιος

2=ούτε βέβαιος/ούτε αβέβαιος

1= σχεδόν αβέβαιος, 0=απόλυτα αβέβαιος.

Αναμφίβολα, συνεχίζουμε να διακινδυνεύουμε αναξιόπιστες απαντήσεις, όμως, ελπίζουμε να μην αποτελούν την πλειοψηφία των απαντήσεων. Άλλωστε με κάθε πείραμα μετρήσεων στην ψυχολογία αντιμετωπίζουμε ανάλογους κινδύνους.

Όπως και με την ορθότητα, το άριστα και εδώ διαμορφώνεται: $10 \times 4 = 40$. Έτσι διευκολύνεται ο συσχετισμός των απαντήσεων κατά τη στατιστική ανάλυση.

Σωστές θεωρήθηκαν περισσότερες από μία απαντήσεις, αρκεί να βρίσκονται σε συντακτική, γραμματική και σημασιολογική αρμονία με το γλωσσικό περιβάλλον. Μερικώς ορθές θεωρήθηκαν απαντήσεις που δεν ταιριάζουν απόλυτα, λάθος θεωρήθηκαν αυτές που είχαν λάθος χρόνο, πρόσωπο ή αριθμό και, φυσικά, λάθος μέρος του λόγου. Σε περίπτωση διαφωνίας μετρήσε η γνώμη της ερευνήτριας.

Για παράδειγμα, στο κείμενο του Χατζή (βλ. παράρτημα), είχαμε τις εξής απαντήσεις για το κενό (3):

"Το πρωί ο πατέρας έξεψε τη (1) ----- στο (2) -----.
Το παιδί (3) ----- δίπλα του με το μακρύ (4) ----- στα
χέρια. Πίσω του πάλι το πουλάρι. Ολο το καλοκαίρι, έτσι (5) -----
πίσω του, σαν το μανάρι, σαν το ζαγάρι..."

Κενό (3)

(α) απαντήσεις που θεωρήθηκαν ορθές: πήγαινε (συγγραφέας), έτρεχε, βάδιζε, περπατούσε, χοροπηδούσε, κτλ (ρήματα που δηλώνουν κίνηση)

(β) απαντήσεις που θεωρήθηκαν μερικώς ορθές: καθόταν, γελούσε, τραγουδούσε, κτλ.

(γ) απαντήσεις που θεωρήθηκαν λάθος: κοιμόταν, έτρωγε ή λάθος χρόνος / πρόσωπο / αριθμός καθώς και λάθος μέρος του λόγου.

Διαδικασία

Το πείραμα έγινε εκτός σχολικών μαθημάτων και εκτός σχολικού κτιρίου για να αποφύγουμε ατμόσφαιρα εξετάσεων και τα παρεπόμενά της όπως εκνευρισμός και φόβος για πιθανή αξιολόγηση με επιπτώσεις στη βαθμολογία τους στο σχολείο. Ακόμη θέλαμε να αλλάξουν παραστάσεις τα παιδιά, δηλαδή να μη βρίσκονται στην ίδια σχολική αίθουσα που κάνουν τα μαθήματά τους. Έτσι οργανώσαμε μια γιορτή σε ιδιωτική αίθουσα εκδηλώσεων, την ονομάσαμε "το κυνήγι των λέξεων" και τους ζητήσαμε να έχουν μαζί τους μολύβι και σβηστήρι. Αφού τους προσφέραμε αναψυκτικά, τους εξηγήσαμε τους κανόνες του παιχνιδιού: επρόκειτο για ένα πραγματικό "κυνήγι λέξεων" γιατί το κείμενό μας είχε βραχεί και χάσαμε κάποιες λέξεις. Το πρόβλημά μας ήταν, τους είπαμε, ότι δε ήμασταν βέβαιοι για ποιες λέξεις έλειπαν και ζητούσαμε τη βοήθειά τους. Έτσι τους ζητήσαμε να μαντέψουν τι έλειπε από το κάθε κενό και, επίσης, να δηλώσουν πόσο βέβαιοι ήταν ότι είχαν μαντέψει σωστά, για να δούμε αν συμφωνούμε. Φυσικά τα παιδιά διασκέδασαν με την εξήγηση και με ενθουσιασμό δέχτηκαν να μας "βοηθήσουν".

Μέσα στην αίθουσα υπήρχαν συνάδελφοι φιλόλογοι, τους οποίους συστήσαμε σαν κριτές που θα έκριναν ποιες απαντήσεις φαινόταν να είναι οι πλέον αποδεκτές, οι οποίοι, φυσικά, λειτούργησαν και σαν επιτηρητές. Ο χρόνος που τους δώσαμε ήταν πενήντα (50) λεπτά. Όλα τα παιδιά τελείωσαν στον προκαθορισμένο χρόνο, συμπλήρωσαν όλα σχεδόν τα κενά, ήταν ήρεμα, δούλευαν με πάθος και έδειχναν ενθουσιασμένα όταν έβρισκαν μια απάντηση μετά από σκέψη.

Τα γραπτά των παιδιών φωτοτυπήθηκαν και διορθώθηκαν από τρεις φιλολόγους.

Η στατιστική ανάλυση γίνεται στο πακέτο SPSS και βρίσκεται ακόμη εν εξελίξει.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Παρόλο που η ανάλυση των αποτελεσμάτων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, μπορούμε με ασφάλεια να κάνουμε ορισμένες επισημάνσεις βασισμένοι στην πρώτη, γενική ανάλυση που κάναμε, όπου συμπεριλάβαμε και τα ουσιαστικά και τα ρήματα και των δύο κειμένων, χωρίς να μελετήσουμε τις επιδόσεις των παιδιών χωριστά στα ρήματα και στα ουσιαστικά. Η συνολική επιτυχία των παιδιών και στις δύο κατηγορίες ήταν 60%. Η ομάδα (Α) – νεήλυδες – είχε επιτυχία 42% και η ομάδα (Β) – γηγενείς – 78%. Παρόλο που δεν έχουμε τη στατιστικά σημαντική διαφορά, το (p), μπορούμε να πούμε ότι η ομάδα (Α) είχε αρκετά χαμηλότερες επιδόσεις από τη (Β). Μια σύγκριση με προηγούμενο πείραμα (Καμπάκη-Βουγιουκλή, 1995) μας δίνει τα εξής: ομάδα (Α) 36%, ομάδα (Β) 74%. Βέβαια η διαφορά μειώθηκε ελαφρά αλλά παραμένει σχεδόν διπλάσια.

Το αποτέλεσμα δεν κρίνεται ικανοποιητικό για τους νεήλυδες μαθητές, γιατί, παρόλο που φοιτούν σε μικτές τάξεις, δε φαίνεται να έχουν καταφέρει επιδόσεις παρόμοιες με των συνομηθών τους. Τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά, βέβαια, έχουν παρακολουθήσει μικτές τάξεις, όμως, η αναλογία μεταξύ νεήλυδων και γηγενών ήταν σχεδόν μισοί-μισοί. Αυτό, ίσως, έδρασε ανασταλτικά τόσο για την ομάδα (Α) όσο και για τη (Β). Επίσης, τα παιδιά αυτά ζουν στην ίδια γειτονιά και συναναστρέφονται κυρίως μεταξύ τους, μιλώντας τόσο ρωσικά όσο και ελληνικά, παρά με παιδιά γηγενών. Ίσως, αν δεν είχαν απομονωθεί σε συγκεκριμένες γειτονιές να ήταν πολύ καλύτερες οι επιδόσεις τους. Βέβαια, η οικονομική κατάσταση, και κατ' επέκτασιν η οικογενειακή ηρεμία, δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθούν από την παρούσα έρευνα, όμως αποτελούν σοβαρό εξωγλωσσικό παράγοντα στην συνολική γλωσσική επιτέλεση των παιδιών. Όπως και να έχουν τα πράγματα, γεγονός είναι ότι και η εκπαίδευση της δεύτερης πενταετίας φαίνεται να έχει προβλήματα και πολύ φοβάμαι ότι πολλά από τα παιδιά αυτού του πειράματος θα εγκαταλείψουν το σχολείο όπως έγινε με τα παιδιά του προηγούμενου (1995): από μια έρευνα που κάναμε ανακαλύψαμε ότι μόνο οκτώ από τα τριάντα παιδιά συνεχίζουν στο γυμνάσιο και στο λύκειο-συμπεριλαμβανομένου του νυχτερινού και των ΤΕΕ. Από τα τριάντα παιδιά της ομάδας (Β) είχαμε ελάχιστες, σχεδόν καθόλου διαρροές- ακόμη κι αυτοί που κόπηκαν στη Β' Λυκείου ξαναπροσπαθούν.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον φαίνεται να συγκεντρώνουν και οι των παιδιών, την οποία, δυστυχώς, δεν προλάβαμε να ολοκληρώσουμε για το παρόν συνέδριο. Από την πρώτη ανάγνωση, φαίνεται ότι τα παιδιά της ομάδας (Α) δεν έχουν αυτοπεποίθηση ότι μαντεύουν σωστά, ακόμα και στις σωστές απαντήσεις. Ίσως η πλήρης αποκωδικοποίηση του παράγοντα της αυτοπεποίθησης μας επιτρέψει να ερμηνεύσουμε καλύτερα τα πενιχρά

αποτελέσματα. Όμως θα μπορούμε να συζητήσουμε με περισσότερη ασφάλεια μετά την πλήρη επεξεργασία και τους συσχετισμούς (correlations) "σωστών" αντικειμενικά απαντήσεων και "σωστών" υποκειμενικά. Ακόμη, έχουμε ήδη ξεκινήσει ένα πείραμα με μεγαλύτερο δείγμα για πιο αξιόπιστα αποτελέσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALDERSON C. J., 1984, 'Reading in a foreign language: a reading problem or a language problem?'. In J. C. Alderson et al (eds) *Reading in a Foreign Language*. Longman : London and New York.

BARTH F., 1969, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Boston: Little, Brown & Co.

ΒΑΚΑΛΙΟΣ Θ., 1999, *Παλιννόστηση και ένταξη*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999.

ΚΑΜΠΑΚΗ-ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΗ Π., 1995, 'Γλωσσικό γκέτο;'. Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου "Παιδιά σε Νέες πατρίδες", Αλεξανδρούπολη 1995.

BROWN C., 1975, 'Literacy in 30 hours'. In Paulo Freire (ed) *Process in North East Brazil*. Writers and readers Publishing Cooperative: London.

KRASHEN S. D., 1984, 'Immersion: Why it works and what it has taught us'. *Language and Society*, 12, 61-64.

LAPKIN S. and SWAIN M., 1977, 'The Use of English and French Close Tests in a Bilingual Education Program Evaluating the Validity and Error Analysis'. *Language Learning*, 27/2, 58-67.

NA LIU and NATION ISP, 1985, 'Factors Affecting Guessing Vocabulary in Context'. *RELC*, 16/1, 33-41.

RODGERS TS., 1969, 'On Measuring Vocabulary Difficulty on Analysis of Item Variables in Learning Vocabulary Pairs' *IRAL*, Vol. VII4, 327-343.

ΤΡΕΣΣΟΥ-ΜΥΛΩΝΑ Ε., 1992, 'Η Διδασκαλία της Ελληνικής σε Παιδιά ROM'. In the Proceedings of the 6th International Symposium on the Description and/or Comparison of English and Greek', 387-304, Thessaloniki 1992.

ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ-ΜΑΚΡΗ Μ., 1990, 'Γλώσσα, Διαφορά και Κοινωνική Αξιολόγηση'. Πρακτικά της 11ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του ΑΠΘ, 26-28 Απριλίου 1990. Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, σς 345-365.

VOUGIOUKLIS PK., 1990, 'The LDS in Guessing Meanings of Unknown Words: Users' Competence and Confidence'. Paper presented at the 9th AILA Congress. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 328 096).

VOUGIOUKLIS PK., 1992, 'Greek and English Readers' Accuracy and Confidence When Inferencing Meanings of Unknown Words'. In the Proceedings of the 6th International Symposium on the Description and/or Comparison of English and Greek', 90-108, Thessaloniki 1992.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ 1 ("Το βάφτισμα" του Δ. Χατζή, σσ 111-115)

Το πρωί ο πατέρας έξεψε τη (1) ----- στο (2) -----.
Το παιδί (3) ----- δίπλα του με το μακρύ (4) ----- στα
χέρια. Πίσω του πάλι το πουλάρι. Ολο το καλοκαίρι, έτσι έτρεχε πίσω του,
σαν το μανάρι, σαν το ζαγάρι. Το παιδί σηκωνόταν από το (5) -----,
κατέβαινε στο κατώι και το (6) ----- έξω. Το 'παιρνε και το
τραβούσε για το (7) ----- να το βοσκήσει, μα περνούσε πάντα μεσ'
απ' τα χωράφια. Κάθε τόσο σταματούσε, του 'κοβε ένα αγίνωτο αραποσίτι
και του το 'δινε στο στόμα. Το πουλάρι (8) ----- το χλωρό
καρπό και γυρνούσε τα στρογγυλά του μάτια και τον (9) ----- . Το
απόγεμα το 'παιρνε πάλι να το κατεβάσει στο ρέμα να το (10) -----.

Φοράδα-κάρο-πήγαινε-καμουτσίκι-χάραμα/κρεβάτι-έβγαζε-λιβάδι-
έτρωγε/κατάπινε-κοιτούσε-ποτίσει.

ΚΕΙΜΕΝΟ 2 ("Η βαρκάδα" του Γ. Θεοτοκά, σσ 103-106)

Ο Θωμάς δεν είχε δει τίποτα. Ήταν σαν υπνωτισμένος από τη μουσική
του. Όταν (1) ----- το τραγούδι του , (2) ----- απότομα από το
θύρυβο που έκαναν οι Ιταλοί. Όλθοι μαζί, και από τις τρεις (3) -----,
ξέσπασαν μεμιάς σε χειροκροτήματα και (4) -----.

Σε μια από τις βάρκες είχανε σηκωθεί ολόρθοι, έγινε μια απότομη (5) --
----- και δυο ναύτες βρεθήκανε στη (6) ----- . Τους
βγάλανε, κι αυτοί, βρεμένοι καθώς ήταν, εξακολούθησαν να χειροκροτούν
και να (7) ----- . Στην ακτή είχε γίνει διαδήλωση. Οι
άνθρωποι ερχότανε τρέχοντας να δούνε τι (8) ----- . Οι ναύτες που
είχαν παρακολουθήσει το (9) ----- φώναζαν κι αυτοί. Το λιμάνι μας
(10) ----- ανάστατο.

Τελείωσε-ξύπνησε-βάρκες- ζητωκραυγές/φωνές/επευφημίες -κίνηση-
θάλασσα -ζητωκραυγάζουν/φωνάζουν - συνέβαινε/γίνεται - τραγούδι - ήταν

Manfred Korfmann (Tübingen)

TROIA AND THE BEGINNINGS OF RELATIONS BETWEEN EAST AND WEST*

Troias strategic position in the trade network

The city of Troia in the 2nd millennium BCE was in Anatolia and belonged primarily to the cultural landscape of ancient Anatolia. Moreover, identifying the city of (W)Ilios with the tributary city of Wilusa mentioned in Hittite texts is also an interesting aspect from the archaeological standpoint.

Why, however, was the powerful central Anatolian kingdom of the Hittites particularly interested in the city of Wilusa and its tributary status in the second millennium BC?

The advantage possessed by (W)Ilios/Wilusa was its location on the straits. All transports could be handled most economically by ship. This holds not only for the transport of wares as well as time and energy consumption but also for the labour costs involved in the use of human carriers and draught and pack animals. Further, as far as the possibility of loss or damage to wares was concerned, the sea route was relatively safe. Even on the excellent Roman roads¹ the overland route was approx 62 times as expensive as transporting goods by sea with a corresponding reduction in profit margins.

The same must be assumed for the 10-20-tonne ships (Fig. 1), manned by crews of 10 to 15 seamen, which we can reconstruct as cargo ships plying the Aegean during the 3rd and 2nd millennia BC, especially when one bears in mind how bad the overland routes must have been. However, trading ships were relatively easy to destroy in the harbours of port cities or to capture, when one considers how powerful the rulers of this age were. Wherever shipping took place at this time – in Egypt, Syria-Palestine, within the

* The paper of the conference.

¹ Edict of Diocletian's, 301 CE.

Minoan and Mycenaean spheres of influence – it was also backed or at least tolerated by those in power. It is difficult to imagine that there were any entirely independent merchants with ships.

Let us take a brief look at the situation of trade and traders in the 2nd millennium BCE as we know it from ancient Near Eastern sources: from the standpoint of Mesopotamia and Syria, the West, for instance the trading city of Ugarit, was becoming increasingly important.² The well known trading posts operated by Assyria in distant lands abroad, the so-called Karum settlements in central and northern Anatolia, formed a chain with closely forged links in the 19th and 18th centuries BCE. The Assyrians quite obviously were not only interested in central Anatolia but also, and this is of particular importance in this connection, in the Black Sea as far up as the city and trading post of Zalpa. The indigenous population there, that is, the local rulers or 'The Palace', also took their share of earnings from trade as established within a contractual framework.

As for the economic upturn which Troia underwent precisely in 1700 BCE, one may assume that the city began about then to increase its trading activity with the Black Sea. Increased trading activity would have sparked off the 'Troia High Culture', the acme of Trojan civilisation, at exactly the same time as the Assyrian Karum settlements ceased overland trading operations or had to abandon them. The Hittites were now entering the stage of world history but were too late to be involved in the Black Sea trade. The reason for this may have been that, in the north, the Kaska mountain peoples, who had always been hostile to the Hittites, were settled between the Hittites and the sea. It may also lie in the Hittites' relations, which were fraught with tensions in any case, with their chief competitors, the powerful kingdom of Assyria.

We know that, in the ancient Near East, traders as well as the men who accompanied them might also have been soldiers and diplomats as well as merchants. If prosperous Troia was linked with its primary trading partners and suppliers by the sea route, if there was a sort of Hanseatic League with affairs largely regulated by treaties – and this must, of necessity, have been the case – it becomes clear that it must have been in the vital interests of the port cities and the surrounding peoples of the eastern and northern Aegean, the Marmara region and the southern Black Sea littoral to ensure the security and continuing existence of a reshipping point like Troia/Wilusa. Concluding treaties with a city like Wilusa would also have enabled the Hittites to profit at the same time from the entire commercial and trading network with which that city was linked. This network, which must have existed in the 13th

² Clay tablets with economic texts from the city of Mari on the Euphrates from ca 18th century BCE and later, from the 14th and 13th centuries, similar from the city of Ugarit itself.

century BCE in a form similar to that which existed at the time the Black Sea region was Hellenised with its various Greek mother and daughter colonies, is reflected by the catalogue of the Trojan allies in the *Iliad*. In any case, Homer could have visualised such enmeshed trade alliances, perhaps even alliances between peoples speaking different languages, in about 700 BCE.³

Troia's trading partners would naturally have been all those who did **not** belong to the city-state system of 'Mycenean Greece' (here in green). Nor would all those peoples who actually formed part of the Hittite imperial territory (here in red) (Fig. 2) have belonged to the Trojan trade alliance – these peoples were on the periphery of the civilisations bordering the three seas.

A great variety of goods and wares could have been shipped via Ilios/Wilusa:

- the Caucasus, northern Anatolia and Europe, especially south-eastern Europe, were the main potential source areas for supplying all sorts of *metals* (Fig. 3) *Iron*, which was greatly prized, came from the southern and eastern Black Sea region, where the appropriate metallurgical technology was evidently developed.

- Horses could be obtained from the Anatolian high plateaus as well as generally from the steppe regions of Pontus. And, in fact, zoologists working with Hans-Peter Uerpmann found horse bones suddenly occurring in great quantities from 1700 BCE amidst the other animal bones unearthed at Troia.

Amber came from the Baltic Sea, 1700 kilometres distant. The Turkish Black Sea coast provided *wood for construction purposes* and even *ships* as such together with ores and other wares.

Textiles, cornelian and *slaves* came from the Crimea and the Caucasus; *lapis lazuli* finds prove that trade links were maintained with Afghanistan, 4000 kilometres distant.

Egypt must surely have been the source of *faience* artefacts found at Troia (cf. the Sazci article).

A trading network like the one described above must have existed in this cultural landscape for the entire **historical** period, going back as far as Homer's day. This is, however, probably also true of the tributary city of Wilusa in the 2nd millennium BCE since the key region, geographically speaking, on the straits always controlled the destiny of the area. But how far back into the Bronze Age do these trade links go?

³ 2nd Book (797f).

The Early Bronze Age (3rd millennium BCE) (Fig. 3)

What the Near Eastern world was like in about 2500 BCE and the centuries that followed can be taken as verified in every respect, whether we are talking of Egypt, Mesopotamia or Syria-Palestine. Trade and commerce prospered; we know the states, who their rulers were and what wars they waged as well as their religious observances and other customs and traditions, including myths.

We are also very familiar with south-eastern Anatolia in all these respects because the cultural landscapes on the upper reaches of the Tigris and Euphrates are firmly tied into the known political and trading networks.⁴ Evidence for these links has been uncovered in the form of archaeological finds and, most importantly, texts. By the closing 4th millennium BCE and during the 3rd millennium, the communications and trade network was based on a tightly woven fabric of outposts and central places from which wares were redistributed for dispatch to particular regions and from which there were links on beyond – either in the form of a network of ‘ports of call’ or a ‘system of colonies’.

This network of trade links functioned so efficiently that the know-how and facilities were even there for importing the large quantities of tin necessary for making bronze from very far away. At the latest from the 1st half of the 3rd millennium BCE it was possible – at least in Egypt and Mesopotamia – to acquire the blue semiprecious stone known as lapis lazuli in vast quantities and it could only be had from Afghanistan or the Pamir mountain range (Fig. 4).

Although barter was the usual form of trade, silver was the ‘clearing-house’ medium of exchange. From ancient written sources we learn that the net profits made by an overland trader, covering a distance of approx 1000 km with donkey caravans, were nearly 100%. This calculation dates from the 18th century BCE but we can assume that it would not have differed greatly for the centuries immediately prior to that date. Imagine how much more lucrative transporting goods by sea would have been, which, whenever possible, was preferred to overland trade routes!

What has all this got to do with Troia? The answer is that trade links also existed which extended into peripheral regions such as central, northern, eastern and western Anatolia, Greece and Crete. Lapis lazuli, for instance, appears in the 3rd millennium BCE, not only in southern Mesopotamia, the

⁴ How ancient these complex trade networks are is shown by the expansion of Uruk from the mid-4th millennium BCE and later the spread of the Djemdet Nasr Culture or the spheres of influence of Early Dynastic Egypt.

centre of the most highly developed culture at this time, but also as far as Troia.

In both places iron was highly prized at an early date and again, copper was being alloyed with tin both in Troia and southern Mesopotamia. The earliest bronzes of this type, some of which have a high percentage of tin, come from Troia, Beşik-Yassitepe, Thermi on Lesbos and Poliochni on Lemnos. All these places where such finds have been made are at the mouth of the Dardanelles and they must have been at the leading edge of the new metallurgical technology.

It is interesting that there are also places with the earliest tin bronzes in northern Turkey, in the Alaca Höyük Culture.⁵

The metal finds there are top quality for the time as far as casting techniques and craftsmanship are concerned (Fig. 6).

As in Troia, silver is also used in the Alaca Höyük Culture and occasionally iron as well (Fig. 7).

Consequently, there is no doubt at all that contacts bridging long distances existed then,⁶ which is also confirmed by the various 'finds of treasures' in Troia, which have yielded evidence of links in many geographical directions. The Trojan civilisation, which was mainly a maritime culture during the 3rd millennium BCE, provides important grounds for assuming that a communications network was behind this (Fig. 3).

In recent years our knowledge of the Early Bronze Age in western Anatolia has been considerably widened. Here a particularly distinctive culture group is discernible in north-western Anatolia, the 'Demircihüyük Culture'. Its definition includes, among other things, a distinctive settlement plan as well as some material aspects of the culture and peculiar cult observances, among which are a preference for a particular type of idol with a disc-shaped face and distinctive funerary customs. The eponymous central place is quite small yet it has been thoroughly explored. The place is situated, on the one hand, exactly at the edge of the Anatolian high plateau at an elevation of approx 850 m, where it drops off towards the sea and, on the other, on the natural main route which linked what was later Bithynia with Phrygia. Due to its location it may be considered representative of the culture. Prospection surveys have shown that there are numerous 'Demircihüyüks' in this landscape, each of them with the same material culture.

Typical of it is a regular, circular settlement plan (Fig. 8), with a granary sunk in the ground at the centre. During the 1st half of the 3rd millennium BCE, that is, chronologically paralleling the earlier phase of the 'Maritime

⁵ The core region of the Hittite kingdom developed several centuries later, in the 2nd millennium BCE, in the region of the Alaca-Höyük Culture.

Troia Culture' (Troia I Early and Middle) the place was rebuilt again and again in exactly the same style. The upper part of the mound has eroded; therefore, some decades of settlement history have probably been lost but are in the nearby cemetery. Evidently settlements of this type had a subordinate function within a larger hierarchical system. We can assume that the highest-ranking centre was the big settlement mound of Doryleion/Sharhöyük, which is approx 20 kilometres east of the very place which to this day is the central place in the region, the city of Eskişehir.

The Demircihüyük Culture covered exactly the geographical area which would later play an important role in history as the cultural landscape and territory of Phrygia.

Particularly striking features of this region are very early emergence of the potter's wheel (in ca 2500 BCE), the invariably reddish, brown and beige colour of its pottery as well as a large number of the elegant, two-handled beakers known as Depas vessels (ca 2400 BCE) and bottles, which are close to the so-called Syrian bottles (ca 2400/2300 BCE).

Pottery found in Troia which looks foreign in workmanship and style, shape and colour seems to chronologically parallel it or may possibly be slightly later and is designated Troia II (and Troia III) there. Consequently, one can conclude that some important influences radiated out from the area covered by the Demircihüyük Culture as far as the region of the Maritime Troia Culture with its dark to black pottery. We can, therefore, conjecture from which direction some of those foreign innovations came which gradually seeped into Troia and, in the course of about two centuries, came to dominate pottery and, therefore, eating and drinking customs. At the same time Troia's prosperity grew as over 20 finds of treasure show. On the other hand, it is certain that the Eskişehir cultural landscape had systemic links with the south-east. In any case, there are no geographical barriers from here straight across Anatolia. The first serious barrier is the Taurus mountain chain.

The typical Depas beakers, flat, turned plates (Blegen A2, figs. 11 and 12) and Syrian bottles also determined the culture of eating and drinking in Cilician Tarsus, for instance.

Settlements on a circular plan are evidently known at this time all the way to the region of the Kura-Araks Culture in the east.⁶ Kura-Araks is another important culture which is also expanding southward at this time. It is

⁶ Just as there were links on the Anatolian high plateau (the Eskişehir region) and to the east as far as Afghanistan (lapis lazuli from the Pamir Range), there were also links from Troia southward and to the south-west extending into the area around Izmir and to Cilicia and probably as far as Syria and the Levant. These last were maintained as sea links.

associated both with pastoral farming and metallurgy. Its core region lies where later the Trialeti Culture, which is primarily famous for rich metalwork, and after that, the state of Urartu were situated (Fig. 3).

However, to the south as well, on the Lycian high plateau, there is also at roughly the same time a feature which is, in principle, related to Demircihüyük. A real granary built of mudbrick forms the centre of a small round settlement, for instance, in Semayük-Karatas.

What is particularly interesting in this connection is also the Argolis region in Greece, which was later dominated by the city-state of Mycene.

There what is known as the 'House of Tiles' was excavated at the highest point of the place called Lerna, which was then still directly on the coast. Architecture and small finds, especially the numerous seals which have come to light there, underscore the economic background of the site and indicate that it belonged to the Near Eastern trade network described here.⁷

The excavator, J. Maran, has concluded that a very strong influence from the eastern Aegean/western Asia Minor is discernible at this particular time – that is, the 3rd millennium BCE – on the Greek mainland and the Cyclades. He sees what are known as passage houses, such as the 'House of Tiles', as buildings in which the ruling classes lived.

Control of storeroom inventory took place by means of seal impressions on clay sealings, a system which certainly must have come from the Near East. An area with passage houses is regarded as having been on the threshold of the 'emergence of small state structures'.

Just at this time tableware from western Asia Minor occurs here and, concomitantly, the introduction of the eating and drinking habits associated with it. Expensive luxury articles and the raw materials from which they were made also occur increasingly and, naturally, the trade that is behind them is growing. 'Interactive spaces, each from a mosaic of many smaller trade networks' grew up 'with large settlements which, situated as they were at favourable traffic junctions, functioned as entrepôts.'⁸

The picture sketched in above is just as discernible in northern and eastern Anatolia. Evidently it goes back in both places to close, long-established trade links with the Near East and is based on the desire of the ancient Near Eastern city-states especially to have access to sources and supplies of metal. How widespread was this interest and where did the cultural landscapes begin which were outside the direct sphere of influence?

Links extended from Anatolia and Greece as far as south(-eastern) Europe in any case. Here what first comes to mind are the finds of treasure in Troia

⁷ This is shown by the settlement of Pulus-Sakyol.

⁸ Maran, 1998.

such as the rather large battleaxes (sceptres) (Fig. 5), beautifully crafted of valuable types of stone, with links most likely to be in the Corded Ware cultural landscape far to the north and north-east or the intricately decorated bossed bone plaques with links between Troia, Lerna, Malta and Sicily.

The so-called clay anchors or hooks, widespread over roughly the same area, which does, however, extend deeper into the Balkans, or the idols with a cross band on their breasts also belong to this complex.

Here once should recall the spread pattern of the typically Anatolian vessel shapes, like the Depas beakers (Figs. 9 and 10) and beak-spouted jugs, as well as that of the so-called Cypriot knot-headed pins. It furnishes proof of the diffusion of a new fashion in wearing clothes.

An artefact like the gold dagger from Mala Gruda on the Adriatic, characteristic finds from Kyhna in Saxony and many more such finds give some indication of the far-flung structural links which must be assumed behind the artefacts of the material culture.

Just how far-flung the trade networks were then becomes clear when one takes a look at the urban character of the Early and Middle Bronze Age settlement of Monkodonja near Rovinj in Istria. Because it was located on the coast, it could control the entire surrounding region. Its sphere of influence included the trade route between the Aegean and Central Europe which has been conjectured as extending across the Ionian Sea and the Adriatic in the late 3rd millennium BCE. No trader could have bypassed fortified Monkodonja; therefore one can safely assume that the city functioned as an entrepôt (reshipping point) during the 3rd and 2nd millennia BCE.

We do not know yet exactly how the trade mechanisms operated in more remote cultural landscapes. However, there too they must have been efficient since tin bronze quickly spread throughout the ancient world during the 3rd millennium.

At this point the *system* of Near Eastern trade and the question of whether the distribution mechanisms operated from central places or via colonies should once again be addressed.

In the part of Turkey bordering on Bulgaria a citadel has been excavated which is much smaller in plan than Troia yet is strikingly similar to it.

The pottery (for instance the vessels known as tankards), which is not native to the area, as well as the distinctive idols found at the outpost settlement of Kanli Geçit indeed point to Troia and more particularly the region around Kütahya-Eskishehir⁹ (Fig. 13).

⁹ In this region there is also the site of Küllüoba, which, although as yet only scantily published, will in future figure prominently in the discussion we have embarked on here.

Such tankards, which occur both in Greece and in Anatolia, belong within the framework of the innovations mentioned above as having occurred in the mid-3rd millennium BCE.

The excavator of Kanli Geçit, M. Özdoğan, has suggested that it was a 'colony'. What was interesting to the Near East about Thrace was the copper ore there, which is only a few kilometres away from the site. There are large veins of it 40 kilometres distant, in the Istranca Mountains (Fig. 3).

Against the background we have sketched in here, one can perhaps use the term 'colony', particularly since it is mentioned for the time we are discussing and perhaps even earlier in ancient Near Eastern texts and is also used in the real sense of the word.

Since the distinctive features of Troia, especially its architectural ones, so obviously radiated northward, one can certainly expect similar-looking settlements to be found at other important places in western Anatolia.

Consequently, the hypothesis can now be put forward that there were apparently areas under the sway of cities also in the peripheral regions of the ancient Near East which, in the case of Troia, were naturally fixated on the coastal regions and, concomitantly, also on sea links.

Further, one can postulate the phenomenon of ruling cities not only for the peripheral regions of the ancient Near East shown here, in north-eastern, northern and western Anatolia (the Kura-Araks, Alaca-Höyük and Demircihöyük Cultures), but also for eastern Greece. Within the framework of the picture drawn here, the Cyclades (Fig. 1), with all their possibilities of communication and their favourable location for trade, seem to have played quite an independent and important role. This is suggested by the highly uniform cultural evidence they present such as their citadels.

Consequently, if we recall once more the ancient Near Eastern trade networks and trade routes, we can conclude by saying that they were established not only in the 2nd but evidently also by the 3rd millennium BCE on the borders of Europe. What is involved here is the relationship between core region and periphery and operative links within certain interdependencies with the purpose of transporting wares fairly reliably from periphery to core or to the network system maintained by any particular core. Important places in peripheral regions like Lerna and Troia were undoubtedly in contact with the regions under the sway of the city-states – or with others in between. We will certainly soon be able to add other places since the Izmir region, with Smyrna/Bayrakli, Panaztepe, Limantepe and Ulucakhöyük, is in this respect no longer merely the subject of conjecture. By now it has been recognized as a cultural landscape in its own right during the 3rd and 2nd millennia BCE. Finally, it should be noted that it seems to be no coincidence that, in all the peripheral cultures pointed out here, development took place

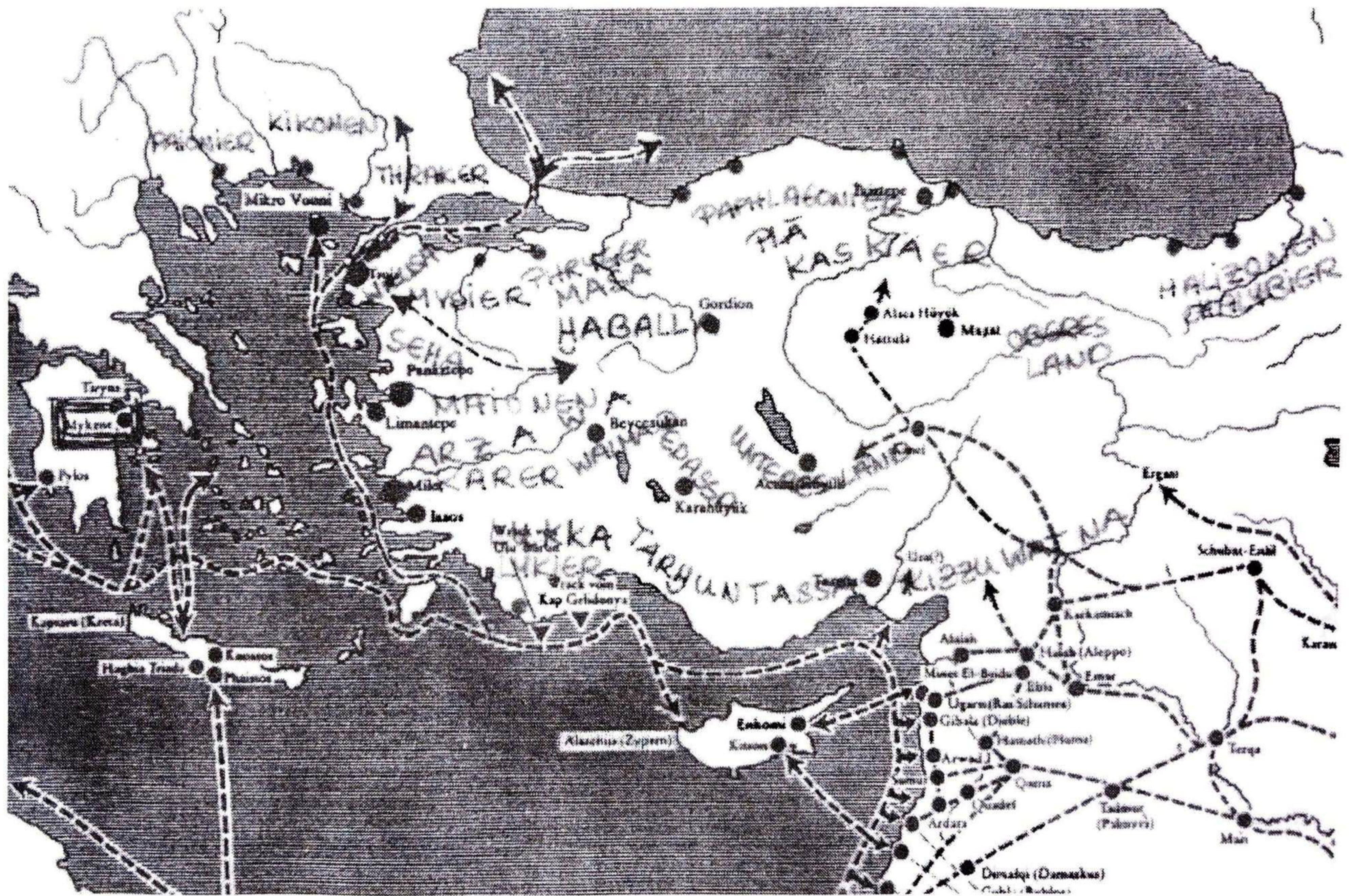
within a time framework of only a few centuries and that it is in these very cultures that the following largely independent, powerful core areas emerged:

1. the Mycenaean sphere of influence,
2. that of the Troia High Culture in Troia VI/VIIa,
3. that of the Phrygians,
4. of the Hittites and
5. that of the Trialeti and of the Urartu Culture.

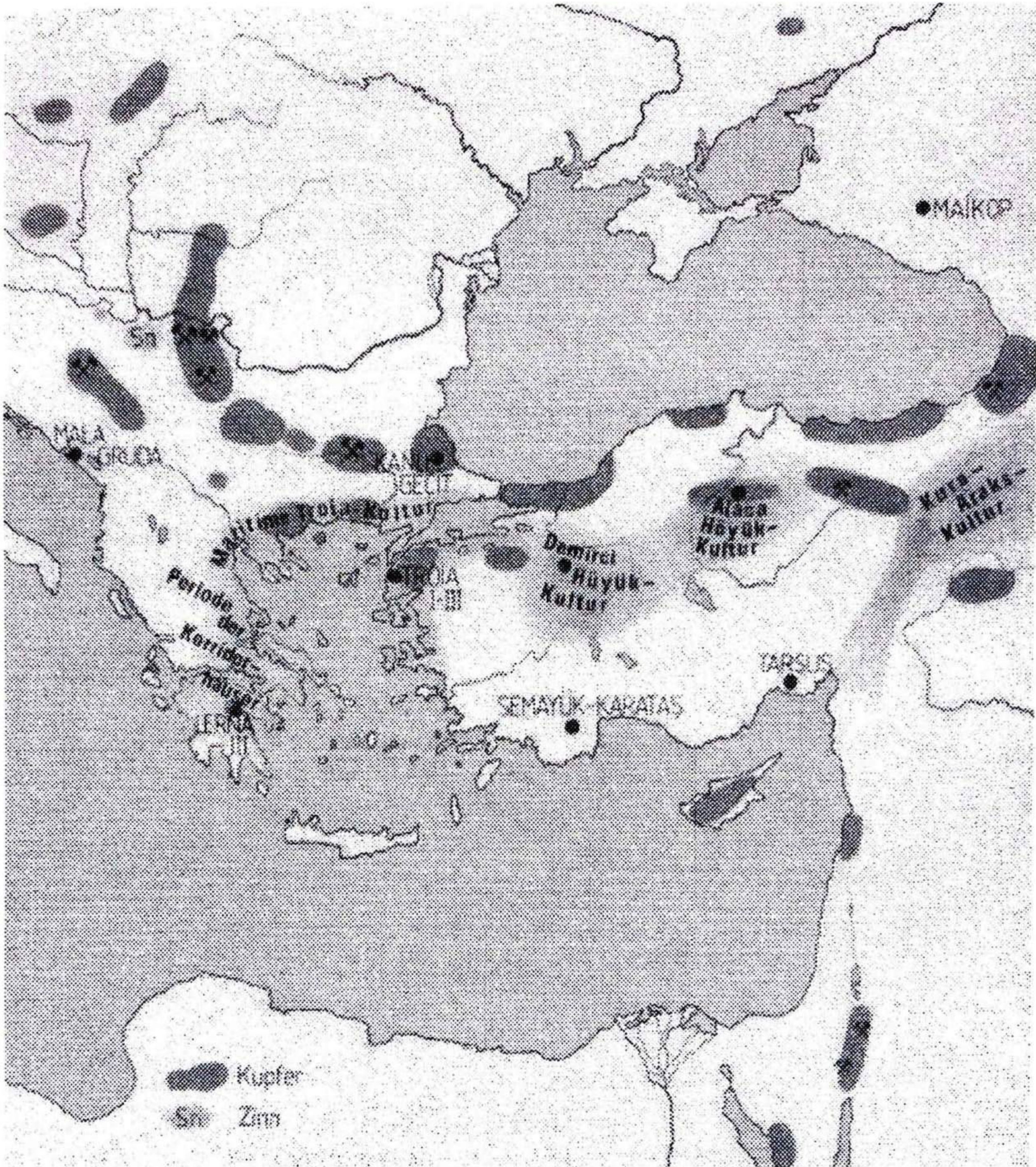
It looks indeed as if we are on the way to understanding the background against which these not only cultural but also political units developed.

Illustrations:

1. Cycladic 'frying pan' on display in the National Archaeological Museum, Athens

2. The peoples of Asia Minor (those linked and those not linked by trade with Troia) and the Assyrian trade network

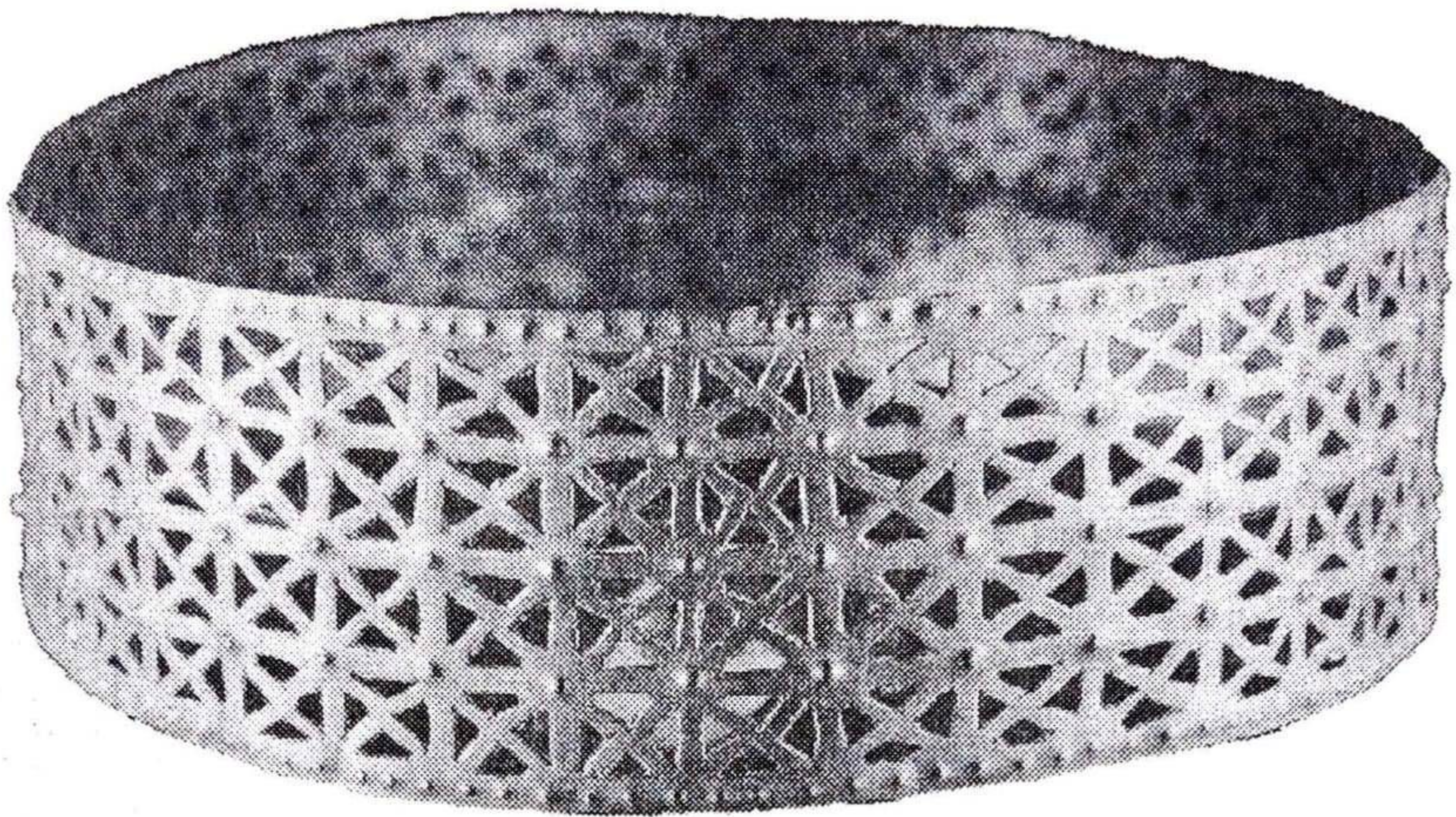
3. The natural resources and the location of Archaeological Cultures (Maritime Troia Culture, Demircihüyük Culture, Alaca Höyük Culture and Kura-Araks Culture)

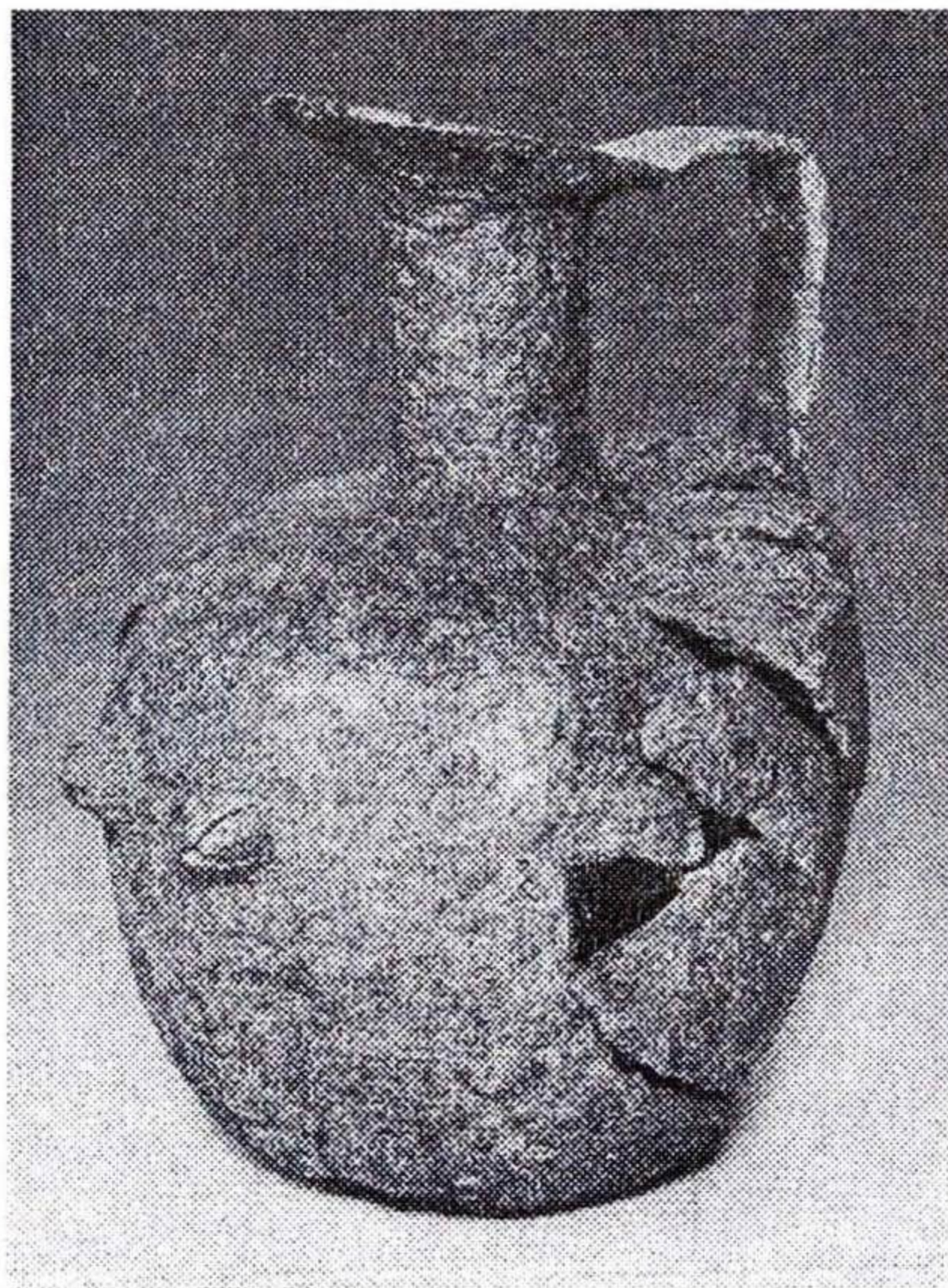
4. The natural resources – amber, lapis lazuli and tin

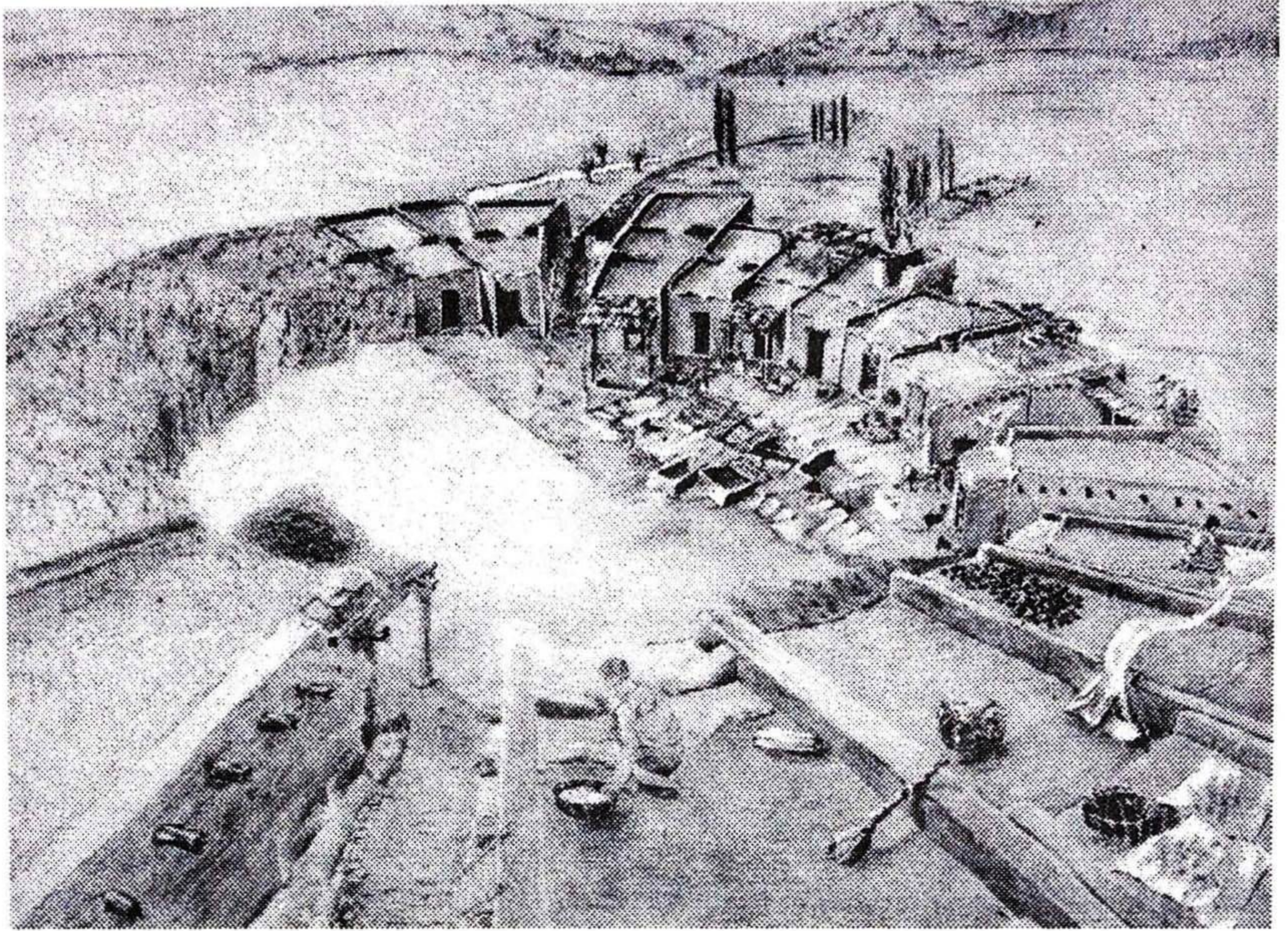
5. The lapis lazuli axes from Treasure L

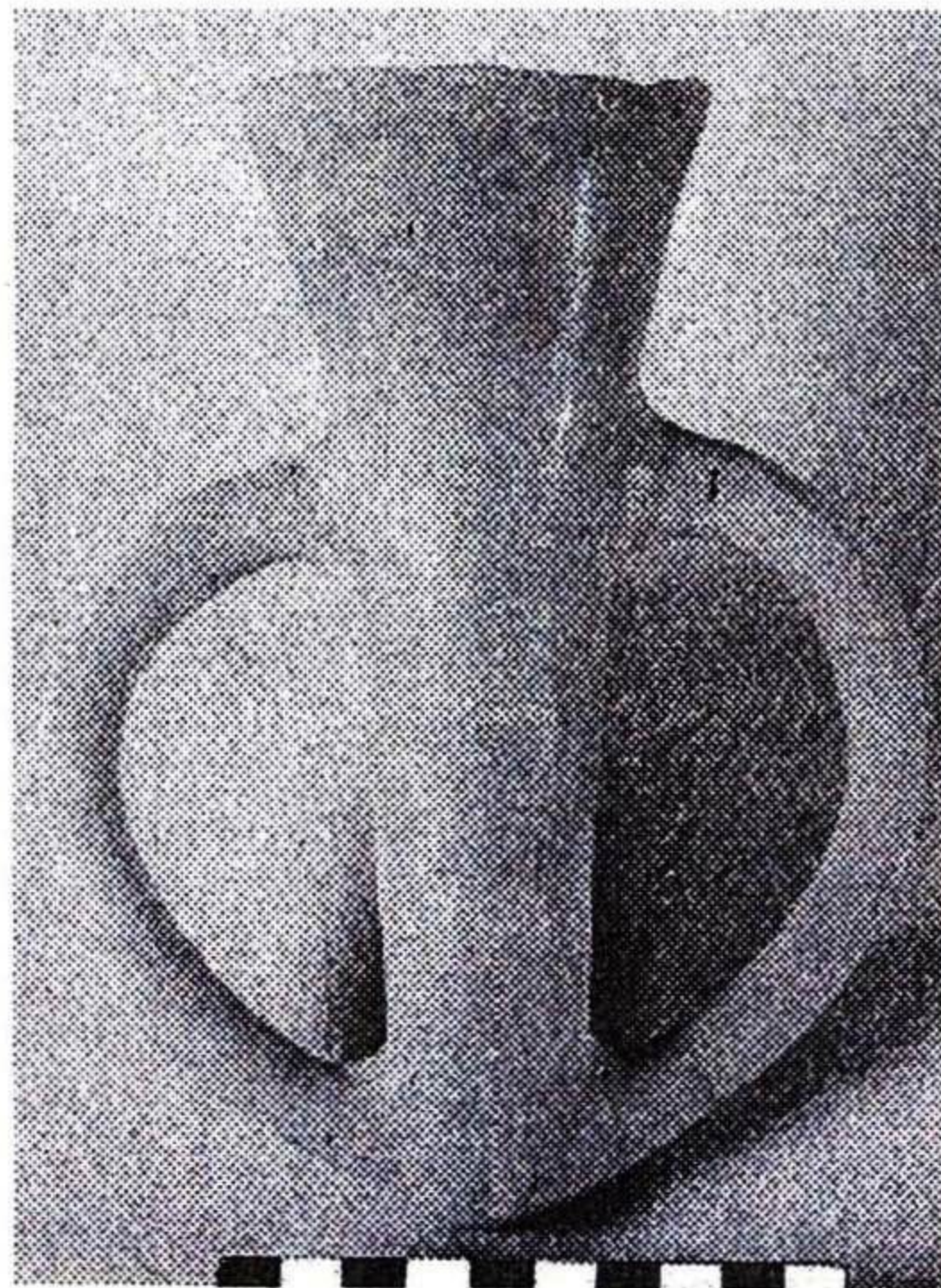
6. Golden crown from Alaca Hüyük

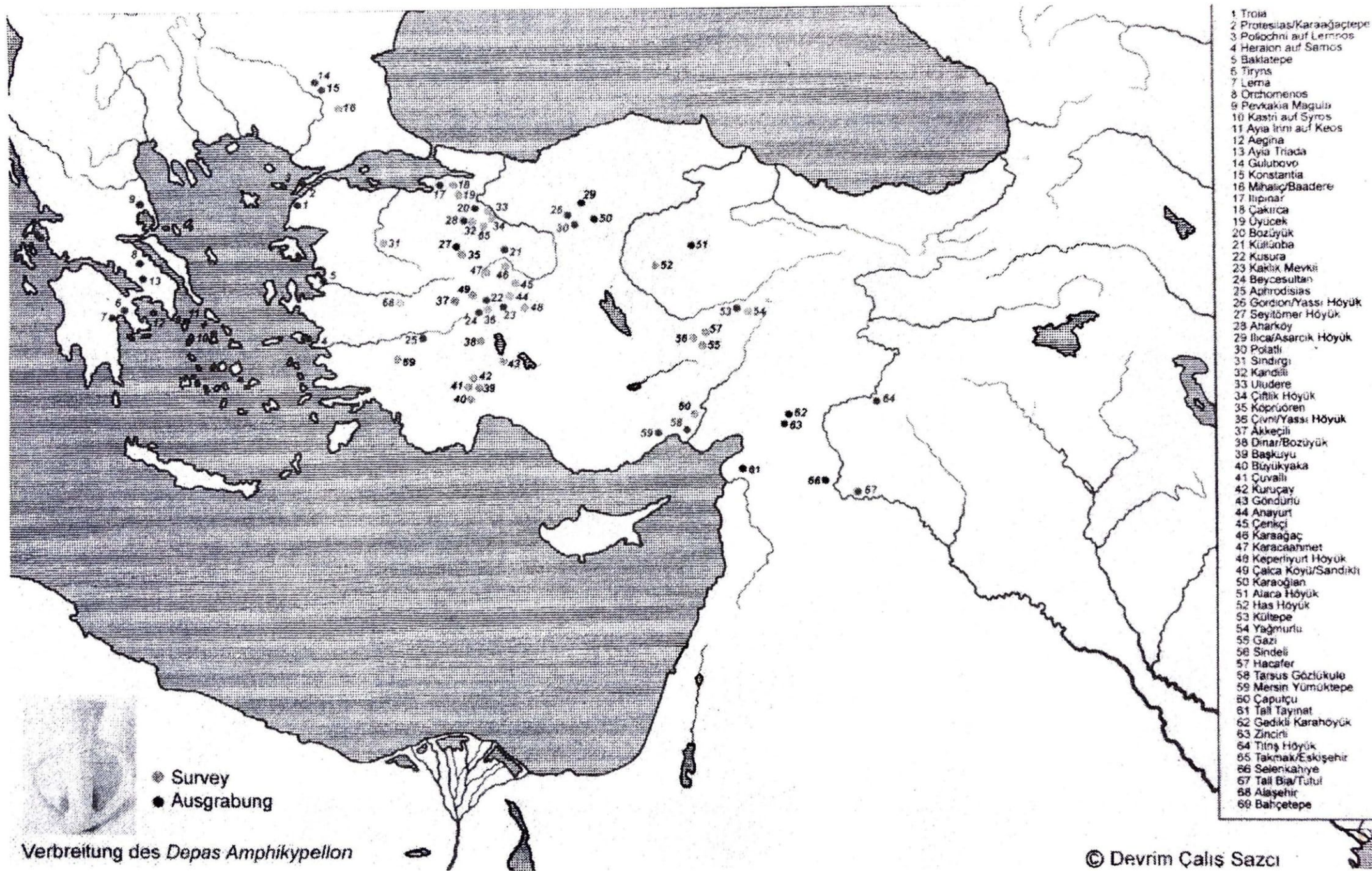
7. Silver vessel from Alaca Hüyük, Grave D

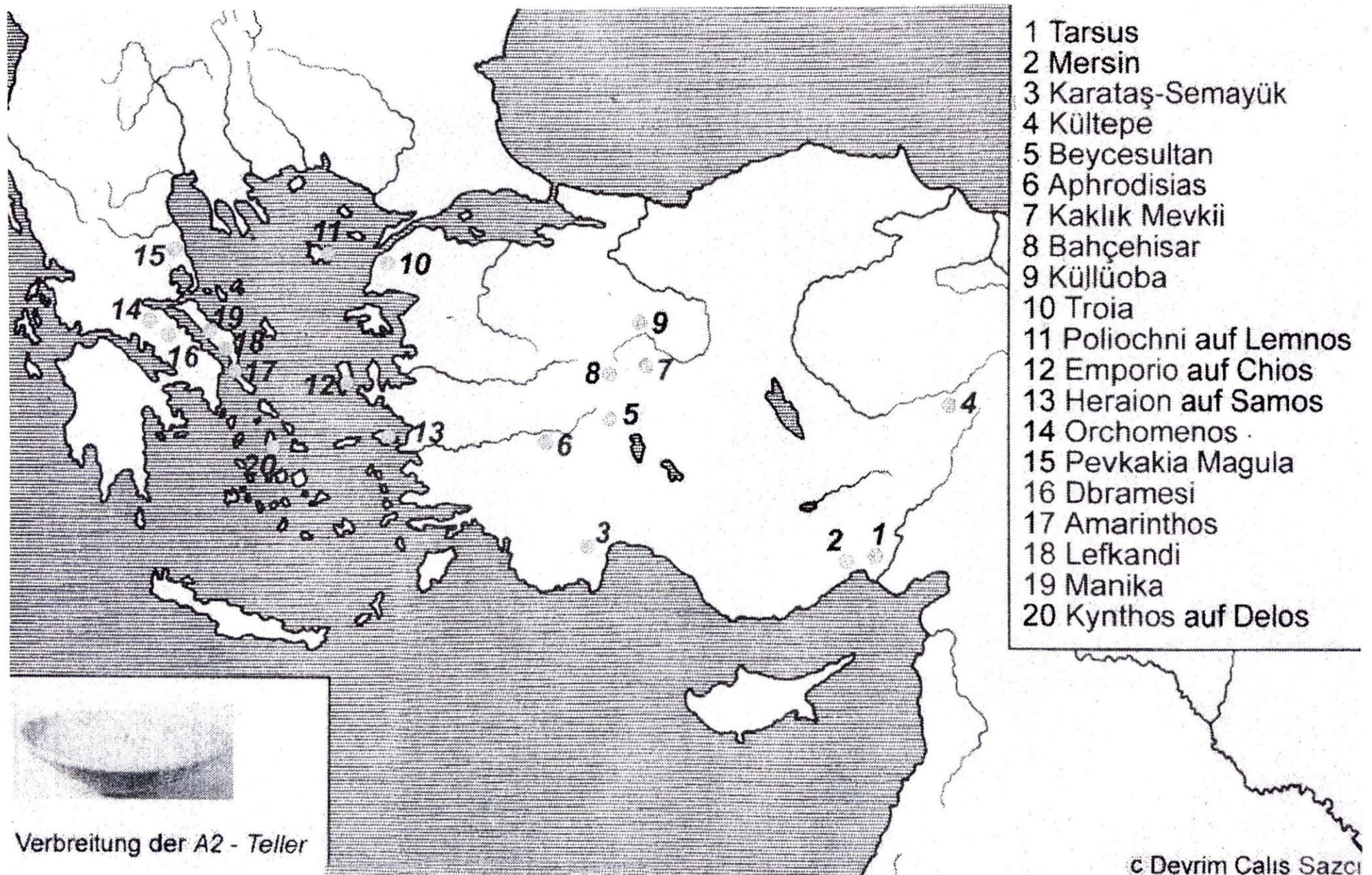
8. Reconstruction of the Demircihüyük settlement

9. Depas from Troia (G6.728.1)

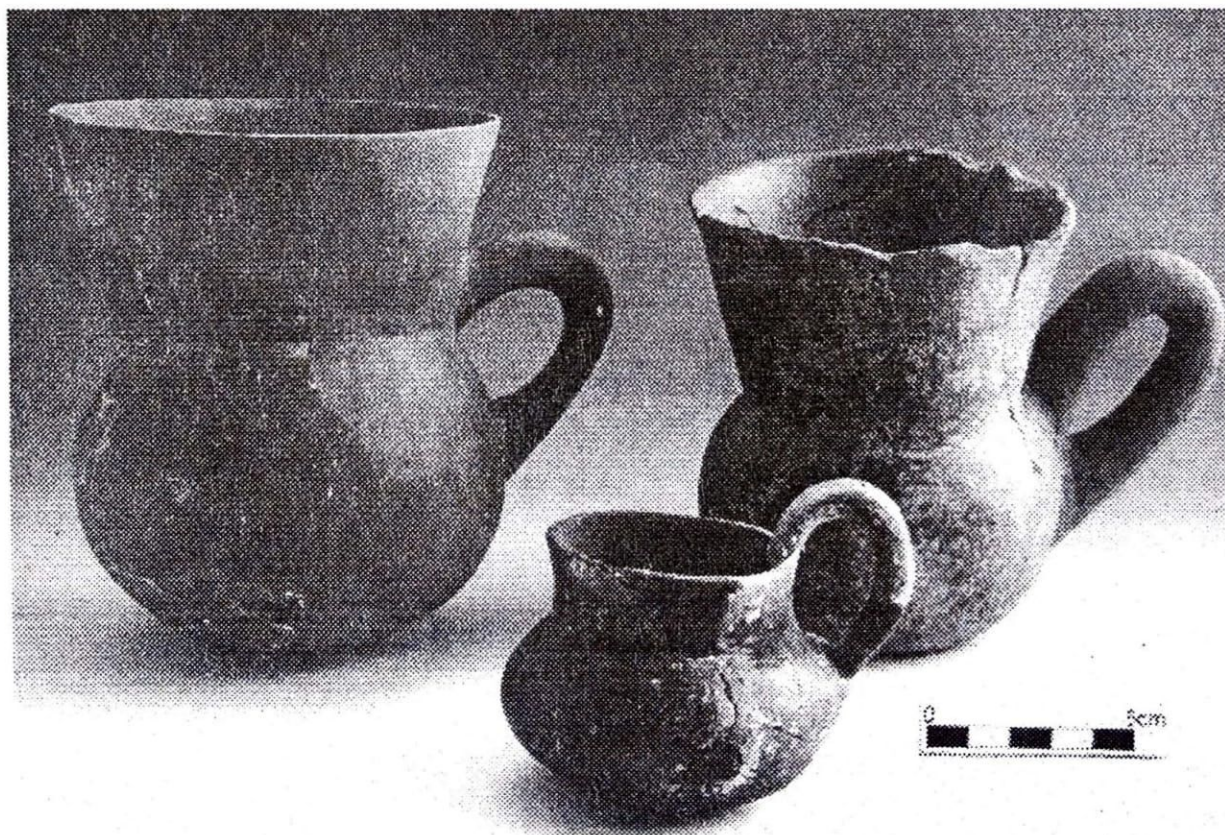
10. Spread of Depas beakers

12. Spread of Blegen A2 plates

11. Blegen A2 plate from Troia (G6.850.9)

13. Vessels from Kanli Geçit

Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης (Θεσσαλονίκη)

**ΣΗΜΑΤΑ ΕΝΔΟΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΕΦΕΡΗ***

I

Προηγούνται κάποιες διασαφήσεις, οι οποίες αφορούν στην ορολογία και στη μέθοδο της προκειμένης συνοπτικής εισήγησης.

1. Ενδοποιητική ονομάζεται το σύνολο των ποιητολογικών σημάτων (μακροσκοπικών ή μικροσκοπικών, αμέσων ή εμμέσων, κυριολεκτικών ή μεταφορικών, ρητών ή λανθανόντων), τα οποία περιέχονται μέσα στο ίδιο το ποιητικό έργο. Από την άποψη αυτή, επομένως, ο προτεινόμενος όρος νοείται λίγο πολύ ως αντίθετος της καθιερωμένης ήδη Ποιητικής, όπως την όρισαν οι Έλληνες και αργότερα οι Ρωμαίοι, για να περάσει στα νεότερα και νεοτερικά μας χρόνια, καταλήγοντας στην, μάλλον πληθωρική πλέον, θεωρία περί ποιήσεως και, γενικότερα, περί λογοτεχνίας.

Ζητούμενο δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση είναι τα ίδια τα έργα της ποίησης, απλούστερα τα ποιήματα, τα οποία στο εσωτερικό τους σηματοδοτούν το ποιητολογικό πρόγραμμα που τους αρμόζει, κυρίως πρόγραμμα εφαρμογής, από το οποίο όμως δεν λείπουν και στοιχεία, εμπειρικής τουλάχιστον, θεωρίας.

Θυμίζω ότι τα ομηρικά και ησιόδεια έπη, καταγωγικά της αρχαιοελληνικής αλλά και της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, περιέχουν χαρακτηριστικά σήματα Ενδοποιητικής. Έτσι λ.χ. στα έπη της αρχαϊκής ποίησης τίθεται το ζήτημα της ποιητικής έμπνευσης, η οποία ανάγεται προφανώς στις Μούσες, η αναγωγή όμως αυτή δεν μηδενίζει το αυτοδίδακτο του ποιητή και την διακρινόμενη αφηγηματική του τέχνη. Στα ίδια εξάλλου αρχαϊκά έπη η ποίηση ορίζεται ως θεμιτή ταλάντευση ανάμεσα στην αλήθεια και στο αληθοφανές ψέμα. Ακόμη: στον όρο τη μνήμης και της Μνημοσύνης ως βασικού ερείσματος της επικής αφήγησης προστίθεται ο παραπληρωμα-

* The paper of the conference.

τικός όρος της λήθης και της λησμοσύνης. Επιπλέον: εξαιρείται ως κύριος στόχος του ποιήματος η τέρψη, ενώ η διδαχή συνήθως τεκμαίρεται έμμεσα. Συγχρόνως προσδιορίζονται οι σύμφορες και οι ασύμφορες συνθήκες της επικής αφήγησης -συνθήκες χώρου, χρόνου και ακροατηρίου. Τέλος, το ίδιο το είδωλο του ποιητή ερμηνεύεται ως εύνοια των θεών, αλλά και ως στέρση, συνήθως της όρασης του αοιδού .

Αυτά και άλλα ενδοποιητικά σήματα επιτρέπουν, αν δεν επιβάλλουν, να δεχτούμε ότι, καθώς προάγεται και εξελίσσεται η αρχαϊκή επική ποίηση, συμπαράγει το δικό της ποιητολογικό πρόγραμμα, μέσα στο οποίο σαφώς διακρίνονται ιδιαιτερότητες ανάμεσα στο ένα και στο άλλο έπος, στον ένα και στον άλλον ποιητή. Δυστυχώς ο χρόνος δεν με παίρνει να συμπληρώσω και να τεκμηριώσω επαρκέστερα την πρώτη αυτή ενδοποιητική εφαρμογή και θεωρία στα ευρωπαϊκά γράμματα, που κληροδοτήθηκε από την ελληνορωμαϊκή παράδοση στα νεότερα και νεότερικά χρόνια.

Παράλληλα, βεβαίως, αναπτύσσεται στον αρχαίο κόσμο και η εξωτερική Ποιητική, εισηγητές της οποίας διαδοχικώς είναι οι φιλόσοφοι, οι ρήτορες και, στα αλεξανδρινά χρόνια, οι Γραμματικοί. Οι σχέσεις πάντως Ποιητικής και Ενδοποιητικής στην αρχαιότητα δεν υπήρξαν ιδιαιτέρως ομαλές, παρά τις ιδιοφυείς συμφιλιωτικές προτάσεις του Αριστοτέλη, με τις οποίες αντιμετωπίστηκαν οι ειρωνικές αντιρρήσεις του Πλάτωνα για την παιδαγωγική και την πολιτική ωφέλεια της ποίησης.

2. Για να περάσω ραγδαία στο συγκεκριμένο ζητούμενο της εισήγησής μου, η οποία αφορά στην Ενδοποιητική του Σεφέρη, μέσα στο γραμματολογικό της πάντοτε πλαίσιο, προτείνω κάποιες διακρίσεις, οι οποίες θέτουν και ποιητολογικά ερωτήματα, κάποτε μάλιστα ως κρίσιμα προβλήματα.

(α) Καταρχήν ενδιαφέρουν οι απαραίτητες ταξινομήσεις των ενδοποιητικών σημάτων διαβαθμισμένες από σημαίνουσες λέξεις σε σημαίνουσες φράσεις και περιόδους, κάποτε και σε ολόκληρα ποιήματα. Δεν πρέπει επίσης να παραγνωριστούν οι ποιητολογικοί τίτλοι ορισμένων ποιημάτων, και βεβαίως οι ενδεχόμενες ποιητολογικές επιγραφές των ποιητικών συλλογών.

(β) Θα πρέπει, επίσης, να εντοπιστεί η ποσοτική διαφορά ενδοποιητικών σημάτων από ποιητή σε ποιητή, από ποιητική περίοδο σε ποιητική περίοδο, από ποιητική σχολή σε ποιητική σχολή.

(γ) Καθοριστική, εξάλλου, σημασία έχει και η αξιολογική τιμή των ενδοποιητικών σημάτων, τα οποία θεωρητικώς και πρακτικώς, μπορούν να μοιραστούν: σε θετικά (όσα δηλαδή καταφάσκουν την αξία της ποίησης, του ποιήματος και του ποιητή -π.χ. *δώρο ασημένιο ποίημα* του Οδυσσέα Ελύτη) σε αρνητικά (εκείνα δηλαδή που αμφισβητούν, λιγότερο ή περισσότερο, την αξία της ποίησης, του ποιήματος και του ποιητή -π.χ. *ο ποιητής ένα κενό του*

Γιώργου Σεφέρη) τέλος σε αμφίβολα (όταν και όπου η αξία της ποίησης, του ποιήματος και του ποιητή προβάλλεται συγχρόνως ως θετική και αρνητική, επομένως αμφιβάλλεται -π.χ. ο διάσημος στίχος του Καρυωτάκη *η ποίησις είναι το καταφύγιο που φθονούμε*).

(δ) Τέλος, ιδιαίτερο βάρος αποκτά η δηλωμένη αυταρέσκεια ή απαρέσκεια του ποιητή, όταν και όπου στα ποιήματα ταυτίζονται η ποίηση με το ποιητικό υποκείμενο και το ποιητικό του προϊόν. Στο κεφάλαιο αυτό νομιμοποιείται η διάκριση δύο τουλάχιστον επιλογών: εκείνη όπου οι όροι "ποίηση" και "ποιητής" συστήνουν ένα είδος ισότητας και η άλλη, όπου ο όρος "ποίηση" νοείται με πολύ μεγαλύτερο εύρος και βάθος, ανθρωπολογικό και εκφραστικό, σε σχέση με τον όρο "ποιητής", που θεωρείται αγωγός της ποίησης προς το μέρος του αναγνώστη, προϋποθέτοντας τη συνεργατική συμμετοχή του.

Τόσα αρκούν, αν δεν περρισεύουν, για να περιγραφεί εφεξής και να εκτιμηθεί, δειγματοληπτικώς κατ' ανάγκην, η Ενδοποιητική του Γιώργου Σεφέρη.

II

Η ποσοτική και ποιοτική σύγκριση της Ενδοποιητικής του Σεφέρη με άλλους ποιητές, δικούς μας και ξένους, αποτελεί ζητούμενο διεξοδικής έρευνας, την οποία βέβαια δεν υπόσχεται η εισήγησή μου. Για να μείνω πάντως στα δικά μας ποιητικά γράμματα, προτείνω προσεχτική μέτρηση και αξιολόγηση της σεφερικής Ενδοποιητικής σε σύγκριση: πρώτα με τον Παλαμά, τον Σικελιανό και τον Καβάφη· ύστερα με τους μεσοπολεμικούς ποιητές, ειδικότερα τον Καρυωτάκη· μετά με τους επιφανέστερους συνοδοιπόρους της γενιάς του 30 (Ελύτη, Εμπειρίκο, Εγγονόπουλο, Ρίτσο·) τέλος, με τους μεταπολεμικούς ποιητές (πρώτης, δεύτερης, τρίτης γενιάς, εκτός αν υπάρχει και τέταρτη). Προφανώς η συγκριτική αυτή προτεινόμενη μελέτη είναι έργο παράλληλων και συμπληρωματικών διατριβών, οι οποίες μακάρι να εκπονηθούν με φρόνηση και φαντασία, για να μην καταλήξουν να γίνουν τηλεφωνικός κατάλογος.

Μια πρόχειρη ωστόσο περιδιάβαση στον αχανή αυτόν χώρο, δίνει ένα πρώτο, υποθετικό έστω, εύρημα: τουλάχιστον σε σύγκριση προς τους συγχρόνους του και τους επιγόνους του, η Ενδοποιητική του Σεφέρη ελέγχεται ποσοτικά άκρως οικονομική και ποιοτικά σύνθετη έως αμφίβολη. Ή για να το πω αλλιώς: όπως δείχνουν και οι συνημμένοι πίνακες, οι οποίοι υποστηρίζουν την προκείμενη εισήγηση, ο Σεφέρης σαφώς δεν ανήκει στην κατηγορία εκείνων των ποιητών, που τους διακρίνει ένα είδος ποιητικής αυταρέσκειας, όπως μάλλον συμβαίνει με κάποιους ποιητές της γενιάς του, αλλά και μεταγενέστερους.

Μίλησα για ενδεικτικούς πίνακες της σφαιρικής Ενδοποιητικής, συνταγμένους τόσο ως στατιστικό σύνολο όσο και ως υποσύνολα για κάθε συλλογή. Τα λήμματα στη συγκεκριμένη περίπτωση περιστρέφονται γύρω από σημαίνουσες λέξεις στο εσωτερικό ή στους τίτλους των σφαιρικών ποιημάτων. Σύμφωνα λοιπόν με τον απολογιστικό πίνακα, η λέξη "ποίηση" δεν απαντά καθόλου το "ποίημα" εμφανίζεται εξιφορές από τα Τετράδια γυμνασμάτων έως τα *Τρία κρυφά ποιήματα* ο "ποιητής" επτά φορές, αρχής γενομένης από το *Μυθιστόρημα* ο "ποιητάρης" μία μόνο φορά το δίδυμο "λόγος-λόγια" δεκαεννέα φορές η "γραφή" δύο, ο "στίχος" δύο, η "λέξη", τέσσερις, η "τέχνη" δύο, τα "αναγλυφα" μία, το "άσπρο χαρτί", μία.

Δυστυχώς ο χρόνος δεν με παίρνει να σχολιάσω, βάσει αυτών των λημμάτων, τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική άποψη, τη σφαιρική Ενδοποιητική. Αντ' αυτού προέκρινα κάποιους μακροσκοπικούς ενδοποιητικούς δείχτες, οι οποίοι, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον πρόκειται για τους τίτλους των σφαιρικών συλλογών. Τους θυμίζω κατά σειρά δημοσίευσης: *Στροφή*, *Στέρνα*, *Μυθιστόρημα*, *Γυμνοπαιδιά*, *Τετράδιο γυμνασμάτων*, *A'*, *Ημερολόγιο καταστρώματος A'*, *Ημερολόγιο καταστρώματος B'*, *Κίχλη*, *Ημερολόγιο καταστρώματος Γ'*, *Τρία κρυφά ποιήματα*, *Τετράδιο γυμνασμάτων B'*.

Θυμίζω ότι οι τίτλοι ποιητικών συλλογών ως δείχτες Ενδοποιητικής, δεν έχουν, όσο βλέπω, μελετηθεί συστηματικά στα γράμματά μας. Επομένως, και εδώ οι προσεχτικές συγκρίσεις είναι εκ των πραγμάτων ακατόρθωτες. Παρά ταύτα, επιφανειακά έστω και ξώπετσα, θα μπορούσαμε να μοιράσουμε τους τίτλους αυτούς σε μεταφορικούς και κυριολεκτικούς, σε συμβολικούς και τεχνοτροπικούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ενδιαφέρουν οι τεχνοτροπικοί τίτλοι, όπως λ.χ. είναι οι *Ύαμβοι και ανάπαιστοι* του Παλαμά, ή τα *Ελεγεία και Σάτιρες* του Καρυωτάκη. Με το μέτρο πάντως αυτό οι περισσότεροι τίτλοι συλλογών του Σεφέρη ελέγχονται τεχνοτροπικοί. Στην πραγματικότητα εξαιρούνται μόνον η *Στέρνα* (συμβολικός τίτλος) και η *Κίχλη* (πραγματολογικός τίτλος). Οι υπόλοιποι, έμμεσα ή άμεσα, παραπέμπουν στην τέχνη της ποίησης και τα εργαλεία της, της λογοτεχνίας γενικότερα, αλλά και σε άλλες ομόλογες τέχνες. Συγκεκριμένα:

Η αμφίσημη ούτως ή άλλως *Στροφή* υπαινίσσεται, ειρωνικά έστω, τη στιχουργική τεχνική της παραδοσιακής ποίησης. Το *Μυθιστόρημα*, αν αγνοηθεί προσώρας το σχετικό αυτοσχόλιο του Σεφέρη, μας μεταφέρει σε άλλο γραμματειακό είδος ή γένος. Η *Γυμνοπαιδιά* αφορμάται από τους γυμνικούς αγώνες και χορούς προεφήβων και εφήβων στην ελληνική αρχαιότητα, αποτυπωμένους εξάισια από τις πατούσες παιδιών στη Σαντορίνη. Τα *Τετράδια γυμνασμάτων* υπονοούν ότι εδώ έχουμε να κάνουμε περισσότερο με ποιητικές ασκήσεις και λιγότερο με συντελεσμένα ποιήματα. Τέλος, τα τρία *Ημερολόγια καταστρώματος* υπόσχονται ημερολογιακού τύπου αισθήσεις, που τις προκαλεί η θέα του κόσμου από το κατάστρωμα ενός πλοίου. Μόνον, όπως είπα, τα *Τρία*

κρυφά ποιήματα, κυριολεκτούν ως προς το κέντρο της ποιητικής τέχνης, υπό τον όρο όμως ότι και εδώ το ποίημα βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, κατά κάποιον τρόπο, αινιγματικό ή και αόρατο, ενώ στα αφτιά μας φτάνει μόνον ο απόηχός του.

Ο πρόχειρος αυτός έλεγχος και σχολιασμός για τους τεχνοτροπικούς τίτλους των σεφερικών συλλογών επιτρέπει κάποιους είδους πρώτα πορίσματα: ο Σεφέρης φαίνεται να προκρίνει τους φυγόκεντρους από τους κεντρομόλους τίτλους. Ορίζει, δηλαδή, την ποιητική του τέχνη με ονόματα και όρους άλλων γραμματειακών ειδών, ή και παράλληλων συγγενικών τεχνών. Τούτο επιβεβαιώνει όσα λέγονται για το ποίημα στη "Μνήμη Β". Αντιγράφω:

*Είναι παντού το ποίημα
σαν τα φτερά του αγέρα μες στον αγέρα
που άγγιζαν τα φτερά του γλάρου μια στιγμή.
Ίδιο και διάφορο από τη ζωή μας, πώς αλλάζει
το πρόσωπο κι ωστόσο μένει το ίδιο
γυναίκας που γυμνώθηκε.*

Επομένως για τον Σεφέρη το ποίημα (συνεκδοχικά και η ποίηση) κυκλοφορεί εκεί που δεν το φαντάζεται ο ποιητής και δεν το περιμένει ο αναγνώστης: στη φύση, στην ανθρώπινη ζωή, συλλογική και προσωπική, συνεχώς μεταμορφούμενο ως ένα είδος ανθρωπολογικού και κοσμολογικού σπέρματος. Ακόμη σαφέστερα: το ποίημα (και η ποίηση) δεν ορίζονται ως ιδιοκτησία και περιουσία του περιστατικού κάθε φορά ποιητή το ποίημα περιέχει τον ποιητή και τον χρησιμοποιεί, ή τον εφευρίσκει, ως διαμεσολαβητικό ασκητή του. Πρόκειται, κατά κάποιον τρόπο, για θεωρία ποιητικής κοινοπραξίας, σύμφωνα με την οποία το ποίημα ανήκει σε μια ευρύτερη ποιητική κοινότητα, για την οποία και προορίζεται. Καθώς το λέει επιγραμματικά και ο διασημότερος στίχος από τα *Τρία κρυφά ποιήματα* ("επί σκηνης ΣΤ"): *είναι παιδιά πολλών ανθρώπων τα λόγια μας*.

Παίρνω αφορμή από την τελευταία λέξη της ταπεινής ποιητολογικής ομολογίας, για να κλείσω απότομα τη σύντομη εισήγησή μου, αφήνοντας τα ρέστα για την αμοιβαία συζήτηση. Στους πίνακες λημμάτων της σεφερικής Ενδοποιητικής υπερέχει σαφώς το δίδυμο "λόγος-λόγια", συνταγμένο συχνά με το ρήμα "μιλώ". Η πρόκριση αυτής της λέξης, σε σύγκριση μάλιστα προς την παντελή απουσία της λέξης "ποίηση" δηλώνει, πιστεύω, ότι: για τον Σεφέρη ο πυρήνας του ποιήματος ανιχνεύεται στον συλλογικό ανθρώπινο λόγο, ασχέτως πολλές φορές με τη μορφή που παίρνει ο λόγος αυτός, όταν μιλιέται ή γράφεται. Με άλλα λόγια: το ποίημα στηρίζεται κατά βάση στη φυσική λαλιά μας, φτάνει να είναι όντως φυσική και κυρίως απλή. Γιατί, για τον Σεφέρη, "ο κόσμος είναι απλός" και η μεγαλύτερη έγνοια του ήταν να μπορέσει κάποτε "να μιλήσει απλά".

Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού (Θεσσαλονίκη)

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Οι Έλληνες του Πόντου και οι Γεωργιανοί, λαοί στο σημείο συναρμογής της Ευρώπης με την Ασία έζησαν επί αιώνες στους κόλπους ή και τις παρυφές πολυεθνικών και πολυπολιτισμικών αυτοκρατοριών (ρωμαϊκής, βυζαντινής, περσικής, οθωμανικής). Οι Έλληνες του Πόντου, ακριτικοί φρουροί της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κονταροχτυπήθηκαν με τους Γεωργιανούς γείτονές τους, οι οποίοι προσπαθούσαν να διευρύνουν ή να ασφαλίσουν τα όρια των δικών τους μικρών βασιλείων. Σύμμαχοι ή αντίπαλοι στη μακρά διάρκεια βρέθηκαν να συμβιώνουν μέχρι πρόσφατα στο πλαίσιο της ρωσικής αυτοκρατορίας και στη συνέχεια της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών. Οι πρώτοι με την αίσθηση της "φιλοξενούμενης" εθνότητας, αφού δεν αξιώθηκαν να αποκτήσουν ουσιαστικά δική τους αυτόνομη περιοχή και οι δεύτεροι με την πίκρα του στερημένου της ανεξαρτησίας του από το 1801 έθνους.

Από τις αρχές σχεδόν του 19^{ου} αιώνα, οπότε άρχισε να επιταχύνεται η ρωσική διείσδυση στον Καύκασο, και ως το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου σημειώθηκαν οι μεγαλύτερης κλίμακας, μαζικές κατά κανόνα, μεταναστεύσεις των Ελλήνων αποκλειστικά σχεδόν από τον γειτονικό τουρκοκρατούμενο Πόντο.¹ Παρά τις μετοικεσίες αυτές δεν υπήρξαν κενά στις σχέσεις των μετοίκων με τη γενέτειρα τη γη τον Πόντο και το

* The paper of the conference.

¹ Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, "Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα", ΔΚΜΣ, 10, 1993, 91-172. Πρβλ. της ίδιας, "Οι πρώτες μετοικεσίες στην Υπερκαυκασία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.)" και "Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου προς τις χώρες του Καυκάσου (1829-τέλη 19ου αιώνα)": Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.) Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία, Θεσσαλονίκη 1997, 75-126.

μητροπολιτικό κέντρο την Ελλάδα. Τα αλληπάλληλα, στη συνέχεια, προσφυγικά ρεύματα (1919-1921, 1928-1930, 1937-1938, και ιδίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα) Ελλήνων Ποντίων από τα ανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας, τον Καύκασο και τις άλλοτε Σοβιετικές Δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας προς την Ελλάδα θα έπρεπε να κρατήσουν ζωντανό το ενδιαφέρον για το κομμάτι αυτό της ελληνικής διασποράς στη Ρωσία και την ΕΣΣΔ. Το βαθμό στον οποίο αυτό συνέβη θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Στην εισήγηση που ακολουθεί θα περιορισθούμε στην εξέταση της ιστοριογραφίας που αφορά τους Έλληνες της Γεωργίας και των περιοχών που προσαρτήθηκαν στη Ρωσία το 1878, δηλαδή του Βατούμ-Καρς-Αρνταχάν. Υποχρεωτικά θα συμπεριλάβουμε τις εργασίες που αφορούν τους Έλληνες του Καυκάσου, στις οποίες γίνεται ειδική, εκτενής αναφορά στους Έλληνες της Γεωργίας. Το ίδιο ισχύει και για τα έργα γενικότερου περιεχομένου. Οι διαπιστώσεις που θα εκτεθούν απορρέουν κυρίως από τη μέχρι σήμερα διαθέσιμη στους Έλληνες τουλάχιστον ερευνητές ξενόγλωσση, ιδιαίτερα ρωσική και σοβιετική βιβλιογραφία, καθώς και την ελληνική. Στην τελευταία κατηγορία συμπεριλαμβάνουμε τους Έλληνες συγγραφείς στην Ελλάδα και την διασπορά με εξαίρεση τους ομογενείς της Ρωσίας/ΕΣΣΔ, των οποίων οι εργασίες εντάσσονται στη ρωσική και σοβιετική βιβλιοπαραγωγή.

Σε ό,τι αφορά την ξένη γενικά βιβλιογραφία επιτρέψτε μου να αναφέρω, προεξαγγελτικά σχεδόν, ότι το ενδιαφέρον των ξένων ερευνητών για την παρουσία των Ελλήνων στον Καύκασο, στη Γεωργία ειδικότερα, κατά τους νεότερους χρόνους, υπήρξε περιορισμένο, ιδιαίτερα αποσπασματικό και εξαρτημένο από τις πολιτικές συγκυρίες. Ισχνές, ανύπαρκτες σχεδόν είναι μέχρι σήμερα οι σχετικές αναφορές στη δυτική βιβλιογραφία. Αρκετά αντιπροσωπευτική είναι λ.χ. η περίπτωση της πρόσφατης έκδοσης στη Γαλλία (1992) Λεξικού των εθνοτήτων και των μειονοτήτων της τ. ΕΣΣΔ: οι Έλληνες αναφέρονται μόνον ως ξεχωριστή γλωσσική ομάδα σε πίνακες² που αντλήθηκαν από επίσημες σοβιετικές στατιστικές, αλλά δεν βρίσκουν τη θέση τους στο κυρίως σώμα του βιβλίου όπου παρατίθενται ενημερωτικά στοιχεία για όλες τις άλλες μικρές και μεγάλες μειονότητες.³

² Roger Caratini, *Dictionnaire des nationalités et des minorités de l'ex - U.R.S.S.*, Παρίσι, Larousse, 1992, 238, 245.

³ Πρβλ. ανάλογα παραδείγματα στην Εισαγωγή του συλλογικού έργου Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη 1997. Στις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα υπάγεται η περίπτωση του διευθυντή των Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας (CNRS) Michel Bruneau, ο οποίος επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διασπορά των Ελλήνων του Πόντου. Βλ. δείγματος χάριν Michel Bruneau (ed.) *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι 1998. Γενικότερου περιεχομένου είναι το συλλογικό έργο

Η έλλειψη αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί ως ένα βαθμό στην ισχύτητα των διαθέσιμων επίσημων σοβιετικών στοιχείων, και στο γεγονός ότι οι Έλληνες όχι μόνον δεν συγκαταλέγονταν στους "αυτόχθονες" λαούς της χώρας, αλλά είχαν και περιορισμένο αριθμητικό μέγεθος και πολιτικό βάρος σε σύγκριση με άλλες "φιλοξενούμενες" εθνότητες, όπως π.χ. οι Γερμανοί και οι Εβραίοι.⁴ Οι λόγοι ωστόσο αυτοί δεν δικαιολογούν απόλυτα τη μεγάλη διαφορά, αν δεν συνυπολογίσουμε το μικρό ενδιαφέρον που έδειξαν για του ομοεθνείς τους οι υπόλοιποι Έλληνες σε καίριες στιγμές της ιστορικής τους διαδρομής και κυρίως τη λυμφατική, μέχρι τις μέρες μας σχεδόν, παρουσία ξενόγλωσσων μελετών των Ελλήνων ερευνητών.⁵

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία τερματίζεται η διόγκωση της τσαρικής αυτοκρατορίας με προσκτήσεις νέων εδαφών στον Καύκασο (Βατούμ, Καρς, Αρνταχάν) έκαναν την εμφάνισή τους στη ρωσική βιβλιογραφία εργασίες που αναφέρονταν τόσο στη δημογραφική δυναμική των εθνοτήτων της περιοχής, όσο και στην παραγωγικότητά τους. Φυσικά γινόταν και ιδιαίτερος λόγος για τους ελληνικής καταγωγής πλυθυσμούς και τους τόπους εγκατάστασής τους στα παραλία της νοτιοανατολικής Μαύρης Θάλασσας και στην Τσάλκα. Οι εγκυκλοπαιδικού πάλι τύπου καταγραφές την ίδια περίοδο για τους λαούς του Καυκάσου παρουσίαζαν και τους Έλληνες σε βίους παράλληλους, μη συναντώμενους ή διαπλεκόμενους με τις άλλες εθνότητες. Το ίδιο επαναλήφθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 περίοδο ενσωμάτωσης και των Δημοκρατιών της Υπερκαυκασίας στην τ. ΕΣΣΔ.

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα τοποθετούνται και οι ελάχιστες μονογραφίες ομογενών από τη Ρωσία που προσεγγίζουν ιστορικά την παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή διαθέτοντας και καλή γνώση της γεωργιανικής βιβλιογραφίας με αντιπροσωπευτικότερη την περίπτωση του Ιωάννη Κάλφογλου, δραστήριου μέλους της ελληνικής κοινότητας στο

που εκδόθηκε με επιμέλεια του Βρετανού ελληνιστή καθηγητή Richard Clogg, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Οξφόρδη 1999, όπου άρθρο του Απόστολου Καρπόζηλου με τίτλο "The Greeks in Russia", 137-157. Η βιβλιογραφική ενημέρωση του άρθρου σταματά σε μελέτες που εκδόθηκαν μέχρι το 1991, γιατί προφανώς καθυστέρησε να εκδοθεί ο συγκεκριμένος τόμος.

⁴ Χασιώτης, ό.π. 32.

⁵ Ως εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα μπορούν να ιδωθούν: α) οι εργασίες Ελλήνων ερευνητών που συμπεριλήφθηκαν σε ειδικό τεύχος του περιοδικού *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, αριθ. 4, 1991, *The Odyssey of the Pontic Greeks*, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν ειδικές αναφορές στους Έλληνες της Ρωσίας και της τ. ΕΣΣΔ. β) Richard Clogg, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, St. Antony's College, Οξφόρδη 1999, όπου και το άρθρο του Apostolos Karpozilos, "The Greeks in Russia", 137-157. Ο τόμος πρέπει να εκδόθηκε με κάποια καθυστέρηση, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την έλλειψη ενημέρωσης σε εργασίες που γράφτηκαν μετά το 1991.

Βατούμ.⁶ Έκτοτε και μέχρι την περίοδο του ανοίγματος του Χρουτσόφ τη σιωπή για τους Έλληνες της Γεωργίας διέκοψε μόνον η ολιγοσέλιδη, αλλά περιεκτική, μελέτη του Simon Kaukhchishvili για τις εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Γεωργία που δημοσιεύτηκε το 1942 στο περιοδικό του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου της Κουταΐδας.⁷ Η δημοσίευση του άρθρου συνέπιπτε, κατά τραγική ειρωνεία, με την περίοδο των σκληρών διώξεων και των εκτοπισμών του ελληνικού στοιχείου από τις καυκασιανές εστίες του.

Δύο δεκαετίες αργότερα, το 1962, η σύντομη αναφορά του Π. Ακρίτα για τους Έλληνες του Καυκάσου και στη συνέχεια, αλλά με αρκετή χρονική απόσταση, η διατριβή της Lamara Pashaeva για την οικογένεια και τον τρόπο ζωής των Ελλήνων της Τσάλκας/1972⁸ σηματοδοτούν και την περίοδο κατά την οποία οι επιστήμονες των εθνογραφικών ινστιτούτων της τ. ΕΣΣΔ ασχολούνται με την επισήμανση και μελέτη των ιδιομορφιών, λαογραφικού κυρίως χαρακτήρα, που παρουσιάζουν οι ποικίλες εθνότητες της επικράτειάς της. Έκτοτε και μέχρι τη δεκαετία του 1990 είδαν το φώς της δημοσιότητας εργασίες με παρόμοιο περιεχόμενο που αφορούσαν τους Έλληνες της Ατζαρίας,⁹ και κυρίως της Τσάλκας. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις (της Leila Tsereteli/1981 και της Irina Garakanidze/1990¹⁰) γινόταν ειδική αναφορά στις μετοικεσίες των Ελλήνων από τον Πόντο στη Γεωργία κατά το 18^ο-19^ο αιώνα με χρησιμοποίηση, εν μέρει τουλάχιστον, και ελληνικής βιβλιογραφίας.

Συμπληρωματικό προς το λυμφατικό έργο των ξένων ερευνητών της σοβιετικής περιόδου υπήρξε γενικά το έργο των ελληνικής καταγωγής ερευνητών, οι οποίοι έφεραν στο φώς ενδιαφέρον ανέκδοτο αρχειακό υλικό για τη συγκρότηση των ελληνικών οικισμών στη Γεωργία γενικά (S. Angelov/1990 και στην Αμπχαζία ειδικά (N. Ioanidi/1990).¹¹ Στην ίδια

⁶ Ιωάννης Μ. Καλφόγλου, *Οι Έλληνες εν Καυκάσω*, Αθήνα 1908 του ίδιου, *Ιστορία της εν Βατούμ Ελληνικής Κοινότητας, Βατούμ, 1918 και Ο άποικος, ήτοι αι εν Ρωσσία και Καυκάσω ελληνικαί αποικίαί και αι άλλοτε διαλάμψασαι ελληνικαί επισκοπαί, αρχιεπισκοπαί και μητροπόλεις*, Βατούμ 1919.

⁷ S.Kaukhchishvili, "Istorija poselenija Grecov v Gruzii" (Ιστορία της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Γεωργία), *Trudy Kutaissskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Instituta*, 4, Κουταΐδα, 1942, 219-225.

⁸ P.G. Akritas, "Greki Kavkaza", *Narody Mira: Etnograficheskie ocherki. Narody Kavkaza*, 2, 1962, 421-432. Lamara B. Pashaeva, *Sem'ia i byt tsalkikh Urumov*, Τιφλίδα 1972.

⁹ Βλ. π.χ. Sergo Tabagua, *Kolkhoz sela Dagva*, Βατούμ 1982 και L.Demurova, "Berdzenta dasakhlebis istoriidan adzarashi. Akhalshenis etnografiuli masalebis mikhedvit", *Samkhret dasavlet Saqartvelos kopa da kultura*, 10, 1983, 96-101.

¹⁰ Βλ. Leila Tsereteli, "Mtsireaziul (pontoul) berdzenta gadmosakhlebisa da repatriatsiis shesakheb", *Matsne*, 2, 1981, 79-85. Πρβλ. και Irina Garakanidze, "Istoriia pereseleniia grekov v Gruzii XVIII-XIX vv", *Greki v Gruzii*, Τιφλίδα 1990, 28-70.

¹¹ S.Angelov, *Iz Istorii Grekov Gruzii*, Τιφλίδα 1990 N. N. Ioanidi, *Greki v Abkhazii*, Σοχούμ 1990.

περίοδο σαφώς υπήρξε η προσπάθεια ορισμένων να αναδείξουν την σύγχρονή τους ελληνική παρουσία στην Τσάλκα και τη Γεωργία με εκδόσεις προσωπογραφικού χαρακτήρα (αδελφοί Tsitlon κά./1992, 1995).¹² Παρόλη πάντως τη σταδιακή απελευθέρωσή της η ιστοριογραφική παραγωγή δεν είχε καταπιαστεί, ακόμη και μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ, με την τραυματική εμπειρία των προγραφών και των εκτοπισμών των Ελλήνων.

Η αντίστοιχη ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, τουλάχιστον ως προς την οπτική και τα ενδιαφέροντα των Ελλήνων συγγραφέων. Πρέπει από την αρχή να επισημάνουμε ότι οι Έλληνες που εξακολουθούσαν να κατοικούν στον Πόντο αντιμετώπιζαν τους μετοίκους στον Καύκασο ως συνέχειά τους, ένα κομμάτι με το οποίο διατηρούσαν ισχυρότατους δεσμούς (οικογενειακούς, φιλικούς, κοινωνικούς, πνευματικούς, οικονομικούς κα.). Η επαφή μαζί τους αποτελούσε καθημερινότητα σχεδόν. Αυτό διαφαίνεται και στην πυκνότητα με την οποία συναντώνται στον ημερήσιο και περιοδικό τους τύπο ειδήσεις για τις δραστηριότητες ή τα προβλήματα των ομογενών τους στη γειτονική τους ρωσική επικράτεια.

Οι υπόλοιποι Έλληνες ανακάλυπταν την ελληνική διασπορά του Καυκάσου στην ανατολή περίπου του 20ού αιώνα,¹³ όταν ακόμη ήταν νωπές οι μνήμες από την ήττα της Ελλάδας κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αισθητή η απειλή από τον ενισχυόμενο και από τη Ρωσία βουλγαρικό μεγαλοϊδεατισμό και επιτακτική η ανάγκη συσπείρωσης των Ελλήνων εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων. Μέσα στο κλίμα αυτό εντάσσονται ελάχιστες (2-3) εργασίες που επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στην οικονομική ευρωστία και την κοινοτική συγκρότηση των Ελλήνων αστών των παραλίων της Μαύρης Θάλασσας από την Οδησό μέχρι το Βατούμ, σχολίαζαν τον βαθμό της αλλοτρίωσής τους ή επισήμαιναν την αντοχή τους στην αφομοιωτική πολιτική της Ρωσίας. Το τελευταίο ίσχυε κυρίως για τον ελληνισμό της νότιας Ρωσίας και της Γεωργίας.

Η πρώτη ωστόσο απόπειρα συνολικής καταγραφής του ελληνισμού της διασποράς, ανάμεσά της και των ελληνικών παροικιών του Καυκάσου,

¹² D. S. Tsitlon – T. D. Tsitlov – E. D. Gurieli, *Tsalkinski deti Gruzii*, Τιφλίδα 1992 και D. Tsitlon – F. Tsitlon – E. Gurieli R. Ignatiadi, *Slabn'e Greki Gruzii*, Τιφλίδα 1995.

¹³ Ενδεικτικά αναφέρομαι στο Διονύσιο Μεταξά-Λασκαράτο, *Ελληνικά παροικία Ρωσίας και Ρωμανίας*, Βράιλα 1900, και στο Νεοκλή Καζάζη ["Περιοδεία στον Ελληνισμό του Καυκάσου", *Ελληνισμός* 9, 1906, 656-659, 721-740, 819-833, 881-901]. Την ίδια περίοδο Έλληνες λόγιοι του Πόντου στέλνουν ανταποκρίσεις τους σε περιοδικά της Ελλάδας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για τους συμπατριώτες τους που είχαν εγκατασταθεί στον Καύκασο. Βλ. πρόχειρα Ε. Μουραταχανίδης, "Οι εν Κάρς Έλληνες", *Ξενοφάνης*, 5, 1907-1908, 360-365 και Βαζελιώτης, Πανάρετος αρχμ. (Τοπαλίδης), "Οι Έλληνες του Καυκάσου", *ΕΑ*, 30, 1910, 249-251, 295-297 Τσάλκα, 360-362, 377-378 περιοχή Κάρς.

αποτολμήθηκε το 1919 από τον Μιχαήλ Δένδια.¹⁴ Ήταν η περίοδος των μεγάλων προσδοκιών από τη μικρασιατική εκστρατεία που βρισκόταν σε εξέλιξη, αλλά και της μεγάλης απελπισίας του ελληνισμού του Κάρς και του Αρνταχάν, περιοχών που η Ρωσία είχε αποφασίσει να επιστρέψει στην Τουρκία (συνθήκη Μπρεστ Λιτόφσκ/ 3 Μαρτίου 1918). Οι πρόσφυγες, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και συνωθούνταν στα λιμάνια του Βατούμ κυρίως και του Πότι αποδεκατιζόμενοι από την πείνα και τις λοιμώδεις αρρώστειες, συγκέντρωσαν για λίγο πάνω τους το φως της επικαιρότητας. Το κλίμα ακριβώς της περιόδου εκείνης καθρεφτίζεται στο έργο του Γρηγόρη Τηλικίδη (*Οι Καυκάσιοι Έλληνες προ και μετά την ρωσική επανάστασι*, Αθήνα 1921).

Στο μεσοπόλεμο (1923-1939), περίοδο κατά την οποία ο ελληνισμός προσπαθούσε να εποθλώσει τις πληγές από τις αλλεπάλληλες πολεμικές αναμετρήσεις, να λύσει το πρόβλημα της περίθαλψης και αποκατάστασης 1.500.000 προσφύγων από τη Μ. Ασία, και την Ανατολική Θράκη, τον Καύκασο και τη Ν. Ρωσία, αλλά και να περιορίσει τις κοινωνικές αναταράξεις και τον κίνδυνο από το "μικρόβιο του μπολσεβικισμού" (βενιζελικός νόμος περί του "ιδιώνυμου"),¹⁵ σποραδικές, ανύπαρκτες σχεδόν υπήρξαν οι εργασίες για τους Έλληνες του Καυκάσου.¹⁶

Η περίοδος της λήθης και σιωπής για τους Έλληνες της ΕΣΣΔ πλέον παρατάθηκε στην Ελλάδα και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον εμφύλιο και την ψυχροπολεμική περίοδο. Το τέλος πάντως της περιόδου της σιωπής σηματοδοτεί η έκδοση στα 1953 της μονογραφίας του Ελευθερίου Παυλίδη για τους Έλληνες της Ρωσίας. Ο Παυλίδης, που υπήρξε ο τελευταίος πρόεδρος της ελληνικής Κοινότητας της Οδησού, είχε πρωτοστατήσει στην ίδρυση (1920) στην Ελλάδα του Συλλόγου των εκ Ρωσίας Ελλήνων. Το βιβλίο, που εκδόθηκε με αφορμή τα 33 χρόνια της λειτουργίας του Συλλόγου περιλάμβανε πλούσιο και ενδιαφέρον αρχειακό υλικό, για τις μάταιες, στην πλειονότητά τους, προσπάθειες που κατέβαλλε το σωματείο για να προκαλέσει το κυβερνητικό ενδιαφέρον για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ομογενείς.

¹⁴ Μιχαήλ Δένδιας, *Αι ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον*, Αθήνα 1919.

¹⁵ Η αναταραχή εναντίον της κοινωνικής τάξης αποτελούσε ένα "ιδιώνυμο αδίκημα" και επέσυρε ποινή εξάμηνης φυλάκισης και στη συνέχεια εκτοπισμού σε νησί του Αιγαίου για ένα ή δύο χρόνια σύμφωνα με το Νόμος 4229 της 25ης Ιουλίου 1929. Ο νόμος ακριβώς αυτός άνοιξε το δρόμο στην Ελλάδα για τις διώξεις και τους εκτοπισμούς πολλών στελεχών ή απλών μελών του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος (Ανδρέας Ζαπάντης, *Ελληνο-Σοβιετικές σχέσεις, 1917-1941*, μετάφραση Άγγελου Βλάχου) Αθήνα 1989, 220-221. Τίτλος πρωτοτύπου: *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, Νέα Υόρκη 1982)

¹⁶ Ανάμεσα σε αυτές τις λίγες εξαιρέσεις μπορούμε να συγκαταριθμήσουμε το άρθρο του Γρηγόριου Τηλικίδη, "Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός", *Ποντιακά Φύλλα*, 2, 1937-1938, 274-275, 306-312, 358-361, 438-442.

Το έργο του Παυλίδη ακολούθησε, με κάποια χρονική απόσταση, η δημοσίευση άρθρων και μονογραφιών για τους Έλληνες του Καυκάσου και ιδιαίτερα του Καρς, γραμμένων από λογίους ποντιακής καταγωγής, που στην ολότητά τους είχαν ζήσει στην περιοχή.¹⁷ Η ενασχόληση πάντως με αυτό το τμήμα του ελληνισμού δεν προκαλούσε "επικίνδυνους" για την εποχή συνειρμούς, καθώς ο κύκλος της παραμονής του στην περιοχή είχε κλείσει πριν από την οριστική εγκαθίδρυση του σοβιετικού καθεστώτος. Παράλληλα οι ερευνητές είχαν στη διάθεσή τους ικανό αριθμό πηγών που είχαν φέρει μαζί τους οι πρόσφυγες του 1919-1921, αλλά και τις προσωπικές τους μαρτυρίες για μια εγκατάσταση που δεν εκτεινόταν σε μεγάλο βάθος χρόνου (1879 κε.). Οι δραματικές μάλιστα διηγήσεις των Ελλήνων του Καρς για την τελευταία φάση της ζωής τους στην ρωσοτουρκική μεθόριο μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1914) και την Οκτωβριανή επανάσταση (1917), καθώς και για την Οδύσσεια της μετεγκατάστασής τους στην Ελλάδα, απολέεσαν τον κεντρικό πυρήνα για την σύνθεση των ιστορικών αφηγημάτων του Χρ. Σαμουηλίδη στη δεκαετία του 1980.¹⁸

Κατά την ίδια δεκαετία είχε αρχίσει να αναθερμαίνεται το ενδιαφέρον του εθνικού κέντρου για το αγνοημένο αυτό τμήμα του απόδημου ελληνισμού με αφορμή βέβαια τα προβλήματα που αντιμετώπιζε, καθώς ήταν πλέον ορατές οι ριζικές ανακατατάξεις που ακολουθούσαν την κατάρρευση του παλαιού κοινωνικού και κρατικού συστήματος μέσα στο οποίο είχε ζήσει για δεκαετίες.

Στο κλίμα αυτό θα πρέπει να εντάξουμε και για την αναζωπύρωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος των Ελλήνων ερευνητών για τους ομογενείς της ΕΣΣΔ. Οι νέες, ευνοϊκές για την έρευνα συνθήκες χάρη στη χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων που ίσχυαν μέχρι τότε στις χώρες της ΕΣΣΔ, αλλά και η τραγική, σε ορισμένες περιπτώσεις, επικαιρότητα που είχαν αποκτήσει και πάλι οι Έλληνες ομογενείς, αποτέλεσαν ισχυρή πρόκληση για την αναζήτηση νέων στοιχείων για την επαναπροσέγγιση της ιστορίας των

¹⁷ Εδεικτικά αναφέρομαι στα πιο ενδιαφέροντα από αυτά: Θεοφύλακτος Θεοφυλάκτου, *Γύρω στην άβεστη φλόγα*, Θεσσαλονίκη 1958. Ι. Μυρωνίδης, "Στοιχεία από την αρχική αποκατάσταση Ελληνοποντίων στον Αντικαύκασο το 1879", *Ποντιακή Εστία*, αριθ. 109-110, Ιαν.-Φεβρ. 1959, 505-506. Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου (Κάρσκαγια Όμπλαστ)* και το εν αυτώ ελληνικόν στοιχείον κατά την περίοδον 1878-1920, Θεσσαλονίκη 1963. Ισαάκ Λαυρεντίδης, "Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα", *Αρχείον Πόντου*, 31, 1971-1972, 450-514. Ο Νίκος Καζαντζάκης από το 1965 ήδη είχε καταγράψει την εμπειρία του από την αποστολή του στον Καύκασο (1919) με την ιδιότητα του γενικού διευθυντή του Υπουργείου Κοινωνικής Περιθάλψεως για να φροντίσει για την ανακούφιση των Ελλήνων προσφύγων από το Κουμπάν και τον Αντικαύκασο, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα 1965, 510-523.

¹⁸ Χρ. Σαμουηλίδης, *Στους πέντε ανέμους του Καυκάσου*, Αθήνα 1987 του ίδιου, *Το χρονικό του Καρς*, Αθήνα χ.χ., 1987 ή 1988.

Ελλήνων του Καυκάσου και κυρίως την αποκάλυψη των πτυχών της εκείνων που είχαν αποσιωπηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Μέσα σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, καθώς πολλαπλασιάζονταν οι τίτλοι έργων που αναφέρονταν στην ελληνική διασπορά στη Ρωσία και την ΕΣΣΔ,¹⁹ φάνηκε να καλύπτονται σταδιακά τα ιστοριογραφικά κενά των προγενέστερων περιόδων χάρη στη χρήση α) αρχειακών πηγών (δυτικών, ελληνικών, ρωσικών/σοβιετικών), β) του ημερήσιου και περιοδικού τύπου των Ελλήνων της περιοχής, γ) των καταλοίπων της ποικίλης συγγραφικής και εκδοτικής τους δραστηριότητας (μεταφραστικής, λογοτεχνικής, εκπαιδευτικής) και τέλος δ) των προφορικών τους μαρτυριών.

Σήμερα μπορούμε να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι έχουμε μία πληρέστερη εικόνα για τους τόπους, τους όρους και τους λόγους μετακίνησης των Ελλήνων από τον Πόντο στον Καύκασο κατά το 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα,²⁰ της χαρτογράφησης των ελληνικών οικισμών στην Γεωργία, της κοινοτικής, πνευματικής και εκπαιδευτικής τους συγκρότησης, της πολιτισμικής τους έκφρασης.²¹ Έχει προχωρήσει ως ένα σημείο ο προβληματισμός για το αριθμητικό τους μέγεθος-οριστική απάντηση για το θέμα δεν νομίζω ότι είναι δυνατό να δοθεί- ενώ ρίχνεται όλο και περισσότερο

¹⁹ Βλ. την πρωτοποριακή (γαι την εποχή κατά την οποία γράφτηκε και το θέμα με το οποίο καταπιείστηκε) διατριβή του Έλληνα δημοσιογράφου Ανδρέα Ζαπάντη, Βιρμανία 1930 – Πεκίνο 1987, *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Marburg της Δυτικής Γερμανίας/ 1978. Εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη το 1982. Η εργασία έγινε ευρύτερα γνωστή στο ελληνικό κοινό, αλλά και τους ερευνητές μόνο μετά την μετάφραση και έκδοσή της στα ελληνικά το 1989, *Έλληνο-Σοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, μετάφραση Άγγελου Σ. Βλάχου, Αθήνα 1989. Πρβλ. και το ογκώδες συνθετικό έργο των Ι.Κ. Χασιώτη – Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού – Βλ. Αγτζίδη, *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία που εκδόθηκε με επιμέλεια του Ι.Κ. Χασιώτη*, Θεσσαλονίκη 1997. Το έργο του δημοσιογράφου Κ. Τσαλαχούρη, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης, 1750-1939*, Αθήνα χ.χ. (1992) παρά τη σφραγίδα της προχειρότητας και την εμφανή πρόθεση να προλάβει την επικαιρότητα, είναι χρήσιμο κυρίως γιατί εκδίδει ενδιαφέροντα έγγραφα του Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας που φωτίζουν πτυχές της ιστορίας των Ελλήνων της Ρωσίας/ΕΣΣΔ κατά τις κρίσιμες περιόδους της ιστορίας τους λ.χ. 1917-1919, 1937-1939.

²⁰ Α. Ξανθοπούλου – Κυριακού, "Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19^ο αιώνα", *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10, 1993 91-172 της ίδιας, "The Emigration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia, 1912-1914", *Balkan Studies*, 37/2, 1996, 371-388.

²¹ Αποστ. Καρπόζηλος, "Ρωσο-ποντιακά", *Αρχείον Πόντου*, 38, 1983, 153-176 του ίδιου, "Pontic Culture in the USSR between the Wars", *Journal of Refugee Studies*, 4/4, 1991, 364-371. Σημαντικό υλικό για το ελληνικό θέατρο (εργογραφία, θίασοι, παραστάσεις, κοινό κλπ.) στη Ρωσία βλ. στου Ερμή Α. Μουρατίδη, *Το ποντιακό θέατρο, Νότια Ρωσία-Γεωργία-Ουκρανία, 1810-1917*, Θεσσαλονίκη 1995 και στου ίδιου, *Το ποντιακό θέατρο. Νότια Ρωσία-Γεωργία-Ουκρανία-Αζερμπαϊτζάν-Τσετσενία, 1917-1985*, Θεσσαλονίκη 2000.

φος στην περίοδο των σταλινικών προγραφών, διώξεων και εκτοπισμών που σημάδεψαν τη ζωή των Ελλήνων της τ. ΕΣΣΔ.²²

Παράλληλα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ενώ πύκνωνε το ρεύμα φυγής προς την Ελλάδα των Ελλήνων της Γεωργίας κυρίως και της Κεντρικής Ασίας, η ιστοριογραφική μας παραγωγή άρχισε να εμπλουτίζεται με σειρά συλλογικών έργων (αποτέλεσμα συνήθως ερευνητικών προγραμμάτων) που αναφέρονται στη κοινωνική και οικονομική τους ένταξη και ενσωμάτωση στην Ελλάδα.²³ Η κατηγορία ωστόσο αυτή των εργασιών δεν αφορά την παρούσα προσέγγιση, την οποία κλείνω σκόπιμα με την αναφορά στο, αυτοβιογραφικού κυρίως περιεχομένου, έργο της Βάλιας Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδύσσεια/1992*, της οποίας οι γονείς και συγγενείς ανήκαν στους ιδρυτές του χωριού Αχαλσένι (περιοχή Βατούμ). Η συγγρ. θέτει και λύνει, ό,τι τουλάχιστον την αφορά, τη σχέση της πατρίδας/πατρίδων με την εθνική ταυτότητα.²⁴

Από τη σύντομη, υπαινικτική σχεδόν περιδιάβασή μας στην ιστοριογραφική παραγωγή για τους Έλληνες της Γεωργίας παρατηρούμε ότι η ελληνική σχετική εργογραφία παρουσιάζει μια αξιοπρόσεκτη συνέχεια κατά την τελευταία πεντηκονταετία, παρά τις αυξομειώσεις στον αριθμό των έργων που επισημάνθηκαν. Από το τέλος μάλιστα της δεκαετίας του 1980 η ιστορία των Ελλήνων της Γεωργίας πήρε κάποια θέση στην πανεπιστημιακή διδασκαλία και έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο έρευνας πανεπιστημιακών δασκάλων και ερευνητών/διδασκτόρων. Εξακολουθεί ωστόσο και μέχρι

²² Οι Βλάσης Αγτζίδης και Κώστας Φωτιάδης αποδεικνύονται οι συνεπέστεροι προς τη συγκεκριμένη θεματολογία συγγραφείς. Από το πλήθος των δημοσιευμάτων τους (ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και άρθρα στον ημερήσιο τύπο, αλλά και σε περιοδικά επιστημονικού ή μη χαρακτήρα) αναφέρω ενδεικτικά μόνον τις μονογραφίες τους που έχουν στενότερη σχέση με τον ελληνισμό του Καυκάσου: Βλ. Αγτζίδης, *Ποντιακός Ελληνισμός: Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόικα*, Θεσσαλονίκη 1990. του ίδιου, *Ο Ελληνικός τύπος στη Σοβιετική Ένωση. Η περίπτωση της εφημερίδας 'Κόκινος Καπνός', 1932-1937*, Διδακτ. διατριβή ανέκδοτη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1996. Κώστας Φωτιάδης, "Η γενοκτονία των Ελλήνων της ΕΣΣΔ κατά τη σταλινική περίοδο", *Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Ιστορία-παιδεία)*, επιμ. Κ. Φωτιάδης, Θεσσαλονίκη 1995, 41-64.

²³ Την πρώτη, όσο μπορώ να γνωρίζω, έκδοση αυτής της κατηγορίας αποτελεί ο συλλογικός τόμος Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα 1992.

²⁴ Βάλια Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 1992, 13. "Στην περιοχή του Καυκάσου, οι πρόγονοί μου έφεραν μαζί με τη νοσταλγία για την πατρίδα τους (τον Πόντο) και τα ήθη και έθιμά της, την προκοπή, τη δημιουργικότητα, το βαθύ θρησκευτικό τους συναίσθημα... έχτισαν χωριά με εκκλησίες και σχολεία, μεγάλωσαν το απλό ψαροχώρι Βατούμ και το έκαναν πόλη και την ίδια δραστηριότητα έδειξαν και σε άλλες περιοχές του Καυκάσου... Τη χώρα εκείνη την αγάπησαν ως δεύτερη πατρίδα τους...", για να καταλήξει στην τελευταία παράγραφο του βιβλίου της "συνεπήρε η μαγική δύναμη που με δένει με τις ρίζες μου, με οδήγησε το αίσθημα καθήκοντος να περιγράψω την μακρόχρονη και πικρή πορεία της μεγάλης ποντιακής οικογένειας, προτού αυτή να ενσωματωθεί στην πατρίδας μας, την Ελλάδα", 252.

σήμερα (με ελάχιστες εξαιρέσεις) α) να αποτελεί ενασχόληση ερευνητών ποντιακής καταγωγής, όχι πάντοτε απαλλαγμένων από (δικαιολογημένες ως ένα σημείο) συναισθηματικές φορτίσεις και β) να περιορίζεται στην διερεύνηση της ιστορίας των Ελλήνων χωρίς ανάλογες αναφορές σε λαούς με τους οποίους συμβίωσαν στον ίδιο χώρο, αντιμετώπισαν τα ίδια ή και διαφορετικής τάξεως προβλήματα, αντέδρασαν με τον ίδιο ή διαφορετικό τρόπο σε γεγονότα που τους αφορούσαν. Η ελληνική λοιπόν ιστοριογραφική παραγωγή (έχω την αίσθηση ότι αυτό αφορά και τους Γεωργιανούς) έχει ακόμη να αντιμετωπίσει δύο σημαντικότητες, κατά την άποψή μου προκλήσεις, τις οποίες ελπίζω να ξεπεράσει στον αιώνα που μας έρχεται: α) να κερδίσει το ενδιαφέρον όσο το δυνατόν περισσότερων Ελλήνων επιστημόνων, πέρα από τοπικισμούς και β) με τη μελέτη του άλλου (λ.χ. του Γεωργιανού, του Αρμένιου, του Αζερμπαϊτζανού) να δώσει, μέσα από τη σύγκριση, τη διάσταση που πραγματικά αρμόζει στη μακραίωνη παρουσία των Ελλήνων στις παρυφές της Ευρώπης.

Volker Riedel (Jena)

DIE ANTIKESTÜCKE VON STEFAN SCHÜTZ*

Die Aufnahme antiker Stoffe und Motive gehörte zu den wesentlichen Merkmalen der DDR-Dramatik. Am Anfang stand (noch *vor* Gründung des Staates) Bertolt Brechts Bearbeitung der Sophokleischen "Antigone"; Höhepunkt waren die Stücke von Peter Hacks und Heiner Müller – insbesondere aus den sechziger und frühen siebziger Jahren –; Anteil daran hatten aber auch zahlreiche andere Autoren – und dies sogar noch *nach* dem Zusammenbruch der DDR in den Jahren 1989/90 sowie bei Schriftstellern, die bereits zuvor diesen Staat verlassen hatten. Einen von ihnen möchte ich näher vorstellen: Stefan Schütz.

Der Autor ist am 19. April 1944 in Memel – dem heutigen Klaipeda in Litauen – geboren worden. Seine Kindheit und Jugend verlebte er in Berlin. Hier studierte er von 1963 bis 1965 an der Staatlichen Schauspielschule; danach war er als Schauspieler, Regieassistent und künstlerischer Mitarbeiter an verschiedenen Theatern – darunter dem Berliner Ensemble und dem Deutschen Theater – sowie beim Fernsehen tätig. Seit 1970 hat er als freischaffender Schriftsteller Stücke verfaßt. Im Jahre 1980 ist Schütz in die Bundesrepublik Deutschland übersiedelt. Zunächst arbeitete er als Autor und Dramaturg in Wuppertal; ab 1984 war er freischaffender Schriftsteller in Hannover. Seit 1996 lebt er in Oldenburg/Holstein.

In den achtziger und neunziger Jahren hat sich der Schwerpunkt von Schützens literarischem Schaffen auf die erzählerische Prosa verlagert – sein bedeutendstes Werk ist der Roman "Medusa" von 1986. Schütz ist 1979 mit dem Gerhart-Hauptmann-Preis und 1985 mit dem Alfred-Döblin-Preis ausgezeichnet worden. Seine Arbeiten sind von Literaturwissenschaft und -kritik beachtet, aber höchst kontrovers eingeschätzt worden. Beim breiteren

* Vortrag der Konferenz.

Publikum ist er weniger bekannt – die meisten seiner Dramen sind nicht über die Uraufführung hinausgelangt.

Stefan Schütz hat bisher sieben "Stücke nach der Antike" publiziert, die 1992 in dem Sammelband "Wer von euch" zusammengefaßt sind. Zwei weitere Texte – "Seneca" und "Iokaste Felsen Meer" – sind noch unveröffentlicht.

Charakteristisch für Stefan Schütz' Antikerezeption ist – ebenso wie für sein Vorbild Heiner Müller – die kritisch-problematisierende Grundhaltung. Der Autor verwendet griechische Mythen ausschließlich als Exempel für moderne Machtpolitik, für ideologische Manipulation und für die Deformation der Frau. Im Mittelpunkt stehen das Troja-, das Odysseus- und das Orest-Sujet sowie Stoffe, in denen sich Konflikte zwischen den Geschlechtern niederschlagen. Schütz scheut nicht vor pointierten Zynismen und Sarkasmen zurück und übt radikale Kritik an der deutschen Gesellschaft seiner Zeit – vorwiegend, aber keineswegs ausschließlich an der östlichen.

Am Anfang stand das Heiner Müller gewidmete Stück "Odysseus' Heimkehr" aus dem Jahre 1972. Für die Spezifik von Schützens Umgang mit einem antiken Stoff ist dieses Werk, das sich in die Tradition der kritischen Troja- und Odysseus-Rezeption in der Literatur des 20. Jahrhunderts einordnet und darin sogar eine Extremposition bezeichnet, geradezu paradigmatisch.

Ithaka ist hier nicht nur provinziell und anachronistisch, sondern pervertiert – und Odysseus ist ein Mensch, der trotz gelegentlicher humaner Bemühungen endgültig versagt, der weder die Kraft zu einem Bündnis mit einfachen tätigen Menschen und zu einer Umwälzung der Verhältnisse noch die Kraft zu einem Wiederaufbruch hat: "Flucht kennt kein Held in Griechenland." Nur in den Worten des Totengräbers deutet sich einmal an, daß ein Leben "fern von dieser Insel" ein Ausweg sein könnte: "Eine Odyssee des Alltags."

Das Ideal einer 'normalen' und unproblematischen Heimkehr wird gleichermaßen durch die äußeren Bedingungen wie durch Odysseus' eigenes Handeln schneidend widerlegt. Auf Ithaka herrschen barbarische Zustände: Die Menschen werden infolge ihres egoistischen Fehlverhaltens in zunehmendem Maße von Schorf überzogen, an den sie sich teils gewöhnen und den sie teils so intensiv abschaben, daß sie daran sterben; Penelope ist mit zahlreichen Freiern (die sich allerdings als impotent erwiesen haben) sowie mit mehreren Fremdlingen (die zu diesem Zweck als 'Odysseus' ausgegeben wurden) ins Bett gegangen; Telemach ist von zynischer Machtgier besessen, versucht den Schorf zu seinen Gunsten zu instrumentalisieren und schreckt, um Herrscher von Ithaka zu werden, nicht vor dem Inzest mit Penelope und vor einem Bündnis mit den Freiern zurück.

Odysseus jedoch preist zunächst in maßloser Form seine Heimkehr als Ende des Leidens und Anfang eines neuen Lebens ("All ihr Helden von Griechenland, bewundert mich! Seht, Odysseus betritt sein Land!") und schwankt dann ständig zwischen Aufbegehren und Anpassung: Einerseits will er gegen den Schorf und gegen das "Zufriedensein" mit ihm ankämpfen und verkündet überschwenglich-optimistisch, daß er die Stadt und die Menschen "retten" werde – andererseits ekelt es ihn, für Ithaka "das Schwert zu ziehen", und er möchte sich von seinen Mitbürgern nicht mehr unterscheiden, also selbst von Schorf befallen werden. Schließlich will er die Verhältnisse auf dem Weg einer Palastrevolution – durch Manipulation und Erpressung 'hinter den Kulissen' – ändern, ist bestrebt, selbst die Macht zu ergreifen, und entwickelt einen Plan, wie man der Plage begegnen soll: nämlich durch die Einführung von Kratzmaschinen, damit das Volk sieht, daß sich der Staat um seine Belange kümmert, durch die Erklärung, "daß es noch lange dauern kann, bis die Gesellschaft gesundet, auch hängt das von den äußeren Feinden ab, die uns bedrohen", sowie dadurch, daß "dem Volk ökonomisch auf die Beine geholfen" wird und es dadurch sein Unwohlsein vergißt. Es ist ein Reformprogramm, das die Übel nicht beseitigt, sondern lindert und umdeutet – ein Programm, das (wenn wir die metaphorische Abstraktionsebene des Stückes verlassen und auf die historische Realität sehen) Elemente sowohl eine 'realsozialistischen' Propaganda wie einer 'westlichen Wohlstandsgesellschaft' enthält.

Odysseus verfängt sich schließlich in seinen eigenen Intrigen und wird getötet – Telemach aber, der bisher dem Schorf hilflos gegenübergestanden hatte, greift dessen Konzeption auf ("Seine Gedanken waren gut, wir werden sie gebrauchen") und nutzt sie zur Legitimation seiner eigenen Herrschaft. Er läßt Kratzmaschinen aufstellen, durch die jene Untertanen, die sich ihm widersetzen, getötet werden, diejenigen aber, die sich ihm gleichgeschaltet haben, einige Linderung erfahren – und während der Kratzprozedur erzählt Telemach ihnen eine idyllisch-verlogene Odysseus-Legende: Sein Vater sei zurückgekommen und habe seine (Telemachs!) Ideen von den Kratzmaschinen als "dem Glück des Volkes" gebilligt: "Wir wandelten noch ein wenig auf unserer Insel, sahen Baum und Strauch, darunter traurige Menschen, und faßten wieder Mut; Menschheit, wir retten dich. Dann kam der Ruf des Hades, und er verschwand. Meine Tränen begleiteten ihn und die seinen überzogen unsere Insel. Welch ein Abschied! Welche Geburt eines freien Landes!"

Das Schlußmotiv – die Verherrlichung und Verklärung eines vom Volke geschätzten Helden, der zuvor auf dubiose Weise den Tod gefunden hat, die rechtfertigungs-ideologische Instrumentalisierung eines Menschenopfers also – ist von besonderer Brisanz. Es zielt auf den Märtyrerkult, dessen sich in

stärkerem oder geringerem Maße nicht wenige 'Weltanschauungen' bedienen und der im Extremfall sogar 'selbstgeschaffene' Märtyrer umfaßt.

Während Stefan Schütz in "Odysseus' Heimkehr" einen antiken Mythos zur totalen Abrechnung mit barbarischen Methoden der Machtausübung nutzte und die Homerischen Vorgaben radikal ins Negative wendete, ist er in seinem zweiten Antikestück – "Die Amazonen" – differenzierter vorgegangen. In diesem 1974 entstandenen, zunächst mit dem Untertitel "Antiope und Theseus" veröffentlichten Stück deutet der Autor – im Anschluß an die *Interpretation*, aber in Abkehr von der *Bewertung* der Sage durch Bachofen – den Konflikt zwischen den Athenern und den Amazonen als Auseinandersetzung zwischen Vater- und Mutterrecht. Dabei erscheint die patriarchalische Gesellschaft, repräsentiert durch Herakles und Theseus, als eine inhumane und brutale Ausbeuterordnung, zugleich aber als historisch progressiver, während die Amazonen zwar mit Sympathie gezeichnet werden, allerdings auch von übersteigerter Männerfeindschaft und Kriegslüsterheit geprägt und letztlich der geschichtlichen Entwicklung nicht gewachsen sind. Sie müssen sich im Krieg gegen Athen mit den Skythen verbünden, von denen sie hintergangen werden, und werden praktisch zwischen den rivalisierenden Männergesellschaften zerrieben. Der Versuch von Theseus und Antiope jedoch, durch Liebe reale Gegensätze zu überwinden und eine höhere Ordnung zu stiften, erweist sich als utopisch-illusionär. Am Ende gibt Theseus aus realpolitischen Erwägungen heraus dem Drängen der Athener nach und heiratet Phaidra, die Tochter des kretischen Königs Deukalion; Antiope fordert ihn zum Zweikampf und fällt. Die Sage ist in verschiedenen Versionen überliefert – Schütz folgt wie selbstverständlich der härteren.

In den "Amazonen" hat sich der Autor erstmals in einem Antikestück der Geschlechterproblematik zugewandt – und zwar unter moralischer Höherbewertung der weiblich geprägten Gesellschaft. Es wird von nun an – wenn auch teilweise anders akzentuiert – ein zentrales Thema seines Schaffens bleiben.

1979 entstand – noch in der DDR – "Laokoon", 1984 – bereits in der Bundesrepublik Deutschland – "Spectacle Cressida": zwei Stücke mit Stoffen aus den nichtiliadischen Phasen des Trojanischen Krieges, die seit jeher in der literarischen Rezeption gegenüber den Vorgängen aus dem Homerischen Epos bevorzugt wurden und die sich zumeist für die Gestaltung *krasser* Konflikte eigneten. In "Laokoon" stellt der Autor Verblendung und Leichtgläubigkeit der Trojaner – allen voran des Priamos – vor Augen; der Priester, der um das kommende Unheil weiß, opfert seine Söhne und sich selbst, um einen "letzten Beweis" für seine Erkenntnis zu erbringen, erntet aber Spott und Unverständnis. Haben die Trojaner bei Vergil nur das unheilvolle göttliche Vorzeichen mißverstanden, so sind sie bei Schütz blind

gegenüber dem radikalen Engagement eines Menschen. Die Vorliebe des Schriftstellers für sarkastische Pointen, die sich schon in den früheren Antikestücken zeigte, gipfelt in den Schlußworten des Chores, die das 'Siegesfest' der Trojaner einleiten: "Der Krieg ist beendet."

Nach seiner Übersiedelung in die BRD im Jahre 1980 gab Schütz die relativ konventionelle, in sich geschlossene Handlungen vorführende Dramaturgie seiner bisherigen Antikestücke auf und wandte sich im Zuge einer 'postmodernen' Literaturlauffassung 'offenen', 'fragmentarischen', 'clownesken' Formen zu, die es erlaubten, ein Thema vielfach zu variieren und zu kommentieren. "Spectacle Cressida" ist aus dem gescheiterten Versuch einer Bearbeitung von Shakespeares Tragikomödie "Troilus and Cressida" hervorgegangen und verbindet die gegen Kriegs- und Machtpolitik gerichtete mit der antipatriarchalischen Komponente des Schützischen Schaffens. Hatte schon Shakespeare den moralischen Anspruch der griechischen Helden beträchtlich reduziert und gewalttätige, unbeständige, von Illusionen geleitete oder belanglose Figuren auftreten lassen, so schafft Schütz vollends eine Persiflage auf den Trojanischen Krieg: vorgestellt von drei oder mehreren Frauen, von denen "jede [...] eine Frau [spielt], die einen Mann spielt, der ein Clown ist und den Helden gibt". Das Stück endet in einem Aufruf, in dem sich feministische, antiplutokratische, antifaschistische und urkommunistisch-anarchistische Forderungen miteinander verbinden: "Schlagt eure Führer tot. Köpft den Besitz. Enteignet die Männer. Laßt keine hydrischen Häse mehr wachsen. Schließt eure Vagina vor Männermacht. Enthront die Herrschaft, macht der Vielfalt Platz. Entwurzelt den patriarchalischen Familientisch. Schafft die Staaten ab. Schlagt den Besitz tot. Köpft die Führer, entwurzelt Männermacht. Schließt die Vagina. Herrschaft vom Thron. Familientisch. Staaten. Häse der Hydra. Schlagt eure Führer tot. Enteignet den Besitz. Vielfalt. Gegen Männermacht. Laßt keine hydrischen Häse mehr wachsen. Weg mit den Staaten. Tötet die Herrscher, wo ihr sie trifft."

Wie der Autor in einer Schlußbemerkung ausführt, habe Shakespeare "das Archaische des Stoffes" (der tatsächlich allerdings erst aus dem Mittelalter stammt) "unterschätzt"; er selbst aber habe es nicht vermocht, "den Krieg, die Helden und die Liebe auf dem Rücken derer darstellen zu wollen, die ungenannt verscharrt werden und Täter wie Opfer gleichermaßen sind": "So konnte ich nur noch den Abgang der Geschichte formulieren, wie es einen Anfang gegeben hat. Dem Urknall des Patriarchats den Endknall entgegensetzen."

Die matriarchalische Thematik beherrscht auch die späteren Stücke von Stefan Schütz. Bei "Die Bakchen nach Euripides" (entstanden 1987) handelt es sich zwar um eine Nachdichtung ohne größere Eingriffe – aber einmal ist

der Gegensatz zwischen männlich-politischer *ratio*, verkörpert durch Pentheus, und weiblich-orgiastischer Natürlichkeit, verkörpert durch den von Dionysos geführten Chor der Bacchantinnen, bereits bei dem attischen Tragiker markant herausgestellt, und zum anderen hat Schütz einige Akzente denn doch *so* gesetzt, daß aus der Ambivalenz der Vorgänge bei Euripides eine eindeutige Sympathie für die Vertreter des Irrationalen geworden ist und als Thema des Stückes nicht so sehr die Einsetzung des Dionysos-Kultes als vielmehr eine generelle Geschlechterproblematik erscheint. In dem neugeschriebenen "Vorspiel" sagt das platt-optimistische Leben, das sich als "gelebte Utopie" und "wahre Freiheit" begreift, dem Pan ab, während der Tod seinen Kontrahenten als "Verdränger der wahren Konflikte" beschimpft und die Wiederkunft "des "große[n] Pan" voraussagt – und am Schluß des Stückes wird der Triumph des Dionysos breiter ausgemalt als in der Vorlage.

Betont Schütz in den "Amazonen", in "Spectacle Cressida" und in den "Bakchen" die – wenn auch nicht uneingeschränkte – moralische Überlegenheit einer von weiblichen Strukturen bestimmten Gesellschaft, so zielt "Orestobsession" auf einen anderen Aspekt im Verhältnis der Geschlechter und Generationen. Dieses 1989 verfaßte Stück in der Nachfolge von Heiner Müllers "Hamletmaschine" ist gleichermaßen eine Invektive auf den Kapitalismus wie auf den Sozialismus, auf die Männermacht wie auf die von der Mutter dominierte bürgerliche Familie: "Jeder Vater ein Massenmörder. Jede Mutter eine killende Maschine, die ihr Kind mit dem Messer eigener unerreichter Wünsche zerstückelt." Orest empfindet zwar – in der ersten Szene des Stückes – die Mordtat Klytimestras als "Befreiung vom Vater"; doch als Feind blieb ihm die "Mutterwunschmaschine", so daß er es ablehnt, den Tod Agamemmons zu rächen. Er hat Vater wie Mutter in sich ausgelöscht und fordert in *einem* Atemzug "Tod den Müttern und Tod den Vätern": "Tod der Familie. Tod den Religionen. Tod dem Besitz." Elektra, von Klytimestra manipuliert, hat sich selbst dem Klischee der bürgerlichen Ehefrau und Mutter angepaßt. Vollzieht sich *deren* Deformation in der zweiten Szene vorrangig in einem 'realsozialistischen' Ambiente, so gilt die kompositionell zentrale und konzeptionell grundsätzliche dritte Szene hauptsächlich einem Konglomerat von nationalsozialistischen und christlich-'abendländischen' Familienvorstellungen und einem aus diesen beiden Quellen gespeisten, gegen die 'Dritte Welt' gerichteten Geschichtsbild. "Orests Traum" – die vierte Szene – wendet sich sowohl gegen den weißen als auch gegen den roten Terror: so wie sich schon der Eingangsmonolog des Orest ebenso sehr aus 'östlichen' wie aus 'westlichen' Erfahrungen gespeist hatte. Die Konsequenz jedoch ist *nicht* eine aus überlegener Distanz gewonnene Haltung *jenseits* der Parteien, sondern die Selbstentzweiung Orests. In der fünften Szene teilt er sich in "Orest als Dealer" und "Orest als

Käufer" und endet in einem makabren "Totentanz", in dem der "Dealer" den "Käufer" zerfleischt.

Schütz' letztes als "Antikestück" bezeichnetes Werk – "Wer von euch" (1992) – trägt den Untertitel "Ein Satyrspiel". Dieses in der Tradition des 'absurden Theaters' stehende Stück ist freilich nicht nur ein ironisches Nachspiel zu den früheren Themen (vor allem der "Orestobsession"), sondern zugleich der (bisherige?) Ausklang von Schützens Beschäftigung mit Sujets aus dem Altertum. Die Absage an Patriarchat und bürgerliche Familie, an Utopie und Terror wird nur noch durch gelegentliche Anspielungen auf Mythos und Geschichte der Antike sowie durch die Gleichsetzung von griechischen und germanischen Mythen und deren Beziehung zu Vorgängen aus dem 18. und dem 20. Jahrhundert unterstützt.

In der Akzentuierung der Geschlechterproblematik berührt sich Stefan Schütz mit Fragestellungen Heiner Müllers seit den siebziger Jahren. Wo aber Müller – in den Gestalten der Elektra und der Medea – vor allem die Deformation weiblicher Helden innerhalb eines *Emanzipations*prozesses vor Augen führt, dort bekennt sich Schütz einmal zu den Potenzen matriarchalischer Strukturen und konzentriert sich zum anderen auf Deformationen innerhalb des patriarchalisch-familiären *Alltags*. In der Dramatik vollzieht sich dabei eine Entwicklung von dem ersten zu dem zweiten Aspekt – in der Prosa ist weiterhin der erste dominierend. So mündet in dem Roman "Medusa" die radikale Kritik an der patriarchalischen Welt von der Antike bis zum Faschismus und insbesondere auch am 'realen Sozialismus' und seiner nur partiellen "Befreiung oder Gleichberechtigung der Frau" in einem "Free Play of Love", der Utopie von einem gewaltfreien Spiel der Geschlechter.

Ebensowenig wie bei anderen Autoren ist diese Konzeption einer von weiblichem Denken und Fühlen bestimmten Welt bei Stefan Schütz unumstritten. In der Tat wird sie dann problematisch, wenn der Eindruck einer gleichsam *wissenschaftlichen Interpretation* der Geschichte erweckt werden soll – dies geschieht allerdings weniger in den epischen und dramatischen Texten selbst als in den sie begleitenden Essays und Interviews. Als *künstlerisches Bild* für Konflikte grundsätzlicher Art, für das Namhaftmachen deformierender Tendenzen im Leben der Gegenwart und für die Veranschaulichung von Möglichkeiten des menschlichen Zusammenlebens aber ist sie durchaus legitim.

Heftiger noch ist die Kraßheit in der Aufnahme griechischer Sujets, wie sie sich insbesondere in dem Stück "Odysseus' Heimkehr" niederschlug, nicht nur auf ideologische Bedenken gestoßen und unter dem Aspekt einer "bewußtseinsbildenden Funktion der Altertumswissenschaften" abgelehnt worden, sondern hat auch auf Rezipienten schockierend gewirkt, die sich der

Tradition der klassischen deutschen Antikerezeption von Winckelmann bis Humboldt verpflichtet fühlten. In *einem* Punkt hat Schütz gewiß überzogen: in der unbedenklichen Verwendung des Inzest-Motivs. Grundsätzlich aber handelt es sich bei der Nutzung antiker Paradigmata für widersprüchliche Vorgänge um eine adäquate Form des künstlerischen Umganges mit dem 'Erbe'. Die Autoren des 18. und des 20. Jahrhunderts standen vor unterschiedlichen historischen Gegebenheiten: Ging es damals um die Idealbildung des aufsteigenden Bürgertums, das in seiner Kritik an der absolutistischen Ordnung und an der modernen arbeitsteiligen Gesellschaft im antiken Griechenland ein ganzheitliches, natürliches, ursprüngliches und wahrhaftes Leben verwirklicht sah, so nunmehr um die Reflexion geschichtlicher Extremsituationen. Wir wissen heute – und bis zu einem gewissen Grade war diese Erkenntnis auch den Autoren des 18. Jahrhunderts nicht fremd –, daß dem Griechenglauben jener Zeit viel Verklärend-Irreales anhaftete; ja, es zeigt sich sogar, daß die Akzentuierung leidvoller, düsterer, tragischer Züge durchaus in den antiken Mythen und Dichtungen selbst begründet ist. Achill ist keineswegs nur als vorbildlich angesehen worden (selbst bei Homer, der im wesentlichen auf Identifikation und Bewunderung zielte, gibt es Momente der Distanzierung) – und der moralisch und intellektuell vorbildliche Held der "Odyssee" hebt sich von einem dunkleren Untergrund ab, den wir aus dem (im Kern *vorhomerischen*) "Epikos Kyklos" erschließen können und den wir bei *nachhomerischen* Autoren wiederfinden. Offenbar hat Schütz in provokanter Form sogar auf die "Telegonie" zurückgegriffen, in der Telegonos, der Sohn des Odysseus und der Kirke, seinen Vater erschlägt und Penelope heiratet, während Telemachos sich mit Kirke vermählt. Auf jeden Fall aber erweist sich sein Werk im Kontext der Gegenwartsliteratur – und darüber hinaus sogar bestimmter weltliterarischer Traditionslinien – als ein aufschlußreiches Dokument poetischer Auseinandersetzung mit einer Zeit voller Konflikte und Ambivalenzen.

Frank X. Ryan (Göttingen)

DAS NERONIS QUINQUENNIIUM TRAJANS

Die Äußerung des Trajan zu Neros *quinquennium* ist in zwei Quellen des vierten nachchristlichen Jahrhunderts anzutreffen (Aur. Vict. *Caes.* 5.2: *uti merito Traianus saepius testaretur procul differre cunctos principes Neronis quinquennio*; Aur. Vict. *Epit.* 5.2: *unde quidam prodidere Traianum solitum dicere procul distare cunctos principes Neronis quinquennio*). Da weiterer Aufschluß über die großen Taten, die der Kaiser Nero in einem Zeitraum von fünf Jahren vollbracht, geschweige denn über das Zitat, in den übrigen Quellen nicht zu erhalten ist, hat die Forschung bislang die Worte Trajans nicht verstanden oder verständlich machen können.¹

Es besteht demgegenüber in den Quellen ein belegtes, sogar ein als lobenswert belegtes *quinquennium*, das die ersten fünf Jahren der Herrschaft eines gewissen Kaisers darstellt. Der Kaiser Tiberius ist laut Suetonius (*Tib.* 62.1) am frühesten im Jahre 23 an einem Wendepunkt angelangt, bei Tacitus (*Ann.* 6.51.5-6) hingegen sind drei Wendepunkte angeführt worden, deren erster die Zeit vom Jahre 19 bis zum Jahre 23 erfordert hat. Bei Dio (57.19.1, 8) kommt Tiberius gerade im Jahre 19 an einem Wendepunkt an, nachdem sein Neffe und Adoptivsohn Germanicus gestorben war. Ein vollständiges, fast vollkommenes *quinquennium* - 5 Jahre und noch 23 Tage - liegt zwischen dem Regierungsantritt des Tiberius am 17. September 14 n. Chr. und dem

Der Alexander von Humboldt-Stiftung bin ich für ein Forschungsstipendium dankbar.

¹ Übersicht über die Literatur bei M. K. Thornton, Nero's *Quinquennium*: the Ostian Connection, *Historia* 38, 1989, 118 n. 5. J. G. F. Hind, Is Nero's *Quinquennium* an Enigma?, *Historia* 24, 1975, 629-30, hat auf die Veranstaltung der ersten Ludi Quinquennales i. J. 60 – also, auf die Jahren 60-65 n. Chr. - hingewiesen, bekanntlich war aber der genau in diese Zeitspanne fallende Tod des Burrus i. J. 62 ein Wendepunkt in der Herrschaft Neros. Anders gesagt: Es ist einerseits ein guter Zeitabschnitt und andererseits ein fünfjähriger Zeitabschnitt zu finden, aber keiner, der fünf Jahre dauerte und zudem als gut angesehen werden mag.

Tode des Germanicus am 10. Oktober 19 n. Chr. Die fünf guten Jahre sind da; es fehlt uns nur an einem "Nero."

Freilich war der offizielle Name des Kaisers "Tiberius Iulius Caesar Augustus," demnach nennt seiner Zeitgenösse Velleius Paterculus ihn meistens *Ti. Caesar* oder *Caesar*, wenn es um die Zeit nach seiner Adoption durch Augustus im Jahre 4 n. Chr. geht,² doch nennt Velleius ihn in der Zeit vor der Adoption einmal *Ti. Claudius Nero*,³ sonst *Ti. Nero*⁴ oder *Nero*.⁵ Wie der Kaiser Trajan auf seinen Vorgänger, den wir heute "Tiberius" nennen,⁶ Bezug genommen hätte, ist nicht zu beweisen, dennoch ist - wie jedermann weiß - ein neuer Adoptivname nicht durchgängig gebraucht worden.

Die Glaubwürdigkeit des Ausspruches wird durch die hier vertretene Ansicht verstärkt. Das Lob ist auch insofern für ein Problem gehalten worden, als es negative Kritik an Augustus übt, doch kann die Schwierigkeit jetzt überwunden werden, wenn man annimmt, daß der Tod des Augustus der Ausgangspunkt der betreffenden Unterhaltungen war und daß Tiberius nur mit seinen Nachfolgern verglichen worden ist.

² Ausnahmsweise heißt er *Ti. Caesar* vor seiner Adoption bei Vell. 2.39.3, 75.1.

³ Vell. 2.94.1; sein Vater war so genannt in 2.75.1.

⁴ Vell. 2.99.1, 101.1, 103.1.

⁵ Vell. 2.95.1, 96.1 (ter), 96.2, 96.3, 97.2, 97.4, 100.1, 100.5, 103.3 (bis), 104.1: *in Neronis adoptione*.

⁶ Velleius hat den bloßen Vornamen nur viermal benutzt: 2.111.2, 112.7, 115.2, 121.1.

Frank X. Ryan (Göttingen)

ZUM EINWAND DES TITUS GEGEN DIE HARNSTEUER DES VESPASIAN

Vespasians Harnsteuer und die von ihm darüber gemachte Bemerkung sind so bekannt, daß sie keinerlei Erläuterung zu bedürfen scheinen. Niemand hat bisher versucht, die Anekdote verständlich zu machen, weil ein jeder der Überzeugung ist, daß er sie schon verstehe. Mit anderen Worten: Gerade die allgemeine Vertrautheit mit der Anekdote hat die Forschung an einer Untersuchung dazu gehindert. Schenken wir jedoch diesem Gegenstand ein wenig unsere Aufmerksamkeit, so können wir unser Wissen sowohl über die Überlieferung der besagten Geschichte als auch über die Zustände, die damals in Rom geherrscht haben, vertiefen. Die im letzteren Zusammenhang entstehenden Unklarheiten - teils finanzielle, teils ganz praktische - sollen hier ins Licht gerückt werden, zusammen mit Vermutungen, die sich vielleicht für spätere Forschungen als nicht ganz unnütz erweisen.

Es stellt sich zunächst die Frage, ob Vespasian einen Scherz gemacht und, falls ja, was er eigentlich gesagt hat. Auf die Frage nach der Historizität der Geschichte kann eine klarere Antwort gegeben werden, nachdem der Inhalt des Zitats festgestellt worden ist. Die Äußerungen des Kaisers werden - selbst von anerkannten Historikern - nicht immer genau berichtet und richtig verstanden. So behauptet Vespasian etwa bei Kolb "Geld stinkt nicht," und bei Linderski glaubt der Kaiser "that money...had no smell at all".¹ Die Textstelle des Sueton, auf die beide Gelehrte verweisen, kann deren Ansichten jedoch nicht bestätigen. Sueton hat folgendes aufgezeichnet: *reprehendenti filio Tito, quod etiam urinae vectigal commentus esset, pecuniam ex prima pensione admovit ad nares, sciscitans num odore offenderetur; et illo negante: "atquin," inquit, "e lotio est"*.² Das Zitat Kolbs trifft durchaus die Anschauungen des Kaisers, aber es gibt nicht seine Worte

Dank schulde ich der Alexander von Humboldt-Stiftung wegen eines Forschungsstipendiums und Herrn Priv.-Doz. Dr. H. Leppin und Herrn cand. phil. M. A. Nickbakt für Durchsicht.

¹ F. Kolb, Rom: Die Geschichte der Stadt in der Antike, München 1995, 439, 707 A. 14; J. Linderski, *Aes Olet*: Petronius 50.7 and Martial 9.59.11, HSCP 94, 1992, 352 A. 6.

² Suet. Vesp. 23.3.

wieder; es ist verkürzt, ja vielleicht verbessert, aber es ist kein buchstäbliches Zitat und hätte daher nicht in Anführungszeichen gesetzt werden dürfen.³ Die Auslegung Linderskis⁴ findet dagegen eine Stütze bei Cassius Dio: καὶ πρὸς τὸν Τίτον ἀγανακτοῦντα τῷ τοῦ οὐροῦ τέλει, ὃ καὶ αὐτὸ μετὰ τῶν ἄλλων κατεδείχθη, εἶπε, λαβὼν ἐξ αὐτοῦ χρυσοῦς πεπορισμένους καὶ δείξας αὐτῷ, "ἰδοῦ, τέκνον, εἴ τι ὄζουσιν".⁵ An dieser Stelle fragen wir uns aber nicht, ob Sueton oder Dio den Kaiser wörtlich zitiert habe - in diesem Falle müßten wir ohne weiteres dem lateinischen Zitat den Vorzug geben, denn Vespasian wird dieses Gespräch auf lateinisch geführt haben -, sondern bei welchem Autor der Sinn der Bemerkungen richtig erfasst sei. Bekanntlich schrieb Dio etwa ein Jahrhundert später als Sueton, ferner wissen wir aus eigener Erfahrung, daß ein Stück Geld nicht geruchlos ist: Münzen bestehen aus Metall und besitzen einen metallischen Geruch. Auch damals roch Geld nach Metall;⁶ auch damals roch Geld wie Geld. Die Fassung bei Sueton, in der Münzen wahrnehmbar sind, ist folglich vorzuziehen.⁷

Aber auch wenn die Fassung bei Sueton besser ist als die bei Dio, bleibt dennoch zu fragen, ob jene Fassung gut genug sei, um akzeptiert zu werden, oder zu schön. Bengtson hat die Unterredung zwischen Vespasian und Titus weder verteidigt noch verurteilt: "Hier muß der Historiker allerdings hinzufügen: Wenn es nicht wahr ist, so ist es gut erfunden".⁸ Selbst wenn der Kaiser mit seinem Sohn das Gespräch niemals so geführt hat, versteht es sich

³ Leider ist "non olet" unter den von V. Schnell zusammengestellten "Geflügelte Worte(n)" im Lexikon der Alten Welt, 1965, Sp. 3431 zu finden.

⁴ Bei Sueton fragte Vespasian nicht, ob die Münze überhaupt roch, sondern ob sie schlecht roch, und weil dies deutlich ist, muß man annehmen, daß der Herr Kollege Linderski - sonst ein äußerst besonnener Gelehrter - dieses eine Mal aufgrund seiner Vertrautheit mit der Geschichte weniger bedacht geurteilt hat.

⁵ Dio 66.14.5. Auf diese Stelle hat weder Kolb noch Linderski hingewiesen.

⁶ Da ein Mann teilweise durch den Geruchsinn Münzen auf ihre Echtheit geprüft hat (Arrian Epict. Dissert. 1.20.8), haben verschiedene Münzen angeblich einen besonderen Geruch gehabt, wenn auch nicht einen unverwechselbaren.

⁷ A. W. Braithwaite, C. Suetoni Tranquilli Divus Vespasianus, Oxford 1927, 66, bevorzugt Dio aus folgendem Grund: "Suetonius rather labours the story; Dio gives it more crisply." Weder Geo. W. Mooney (C. Suetoni Tranquilli de vita Caesarum, Dublin 1930, 459) noch H. R. Graf (Kaiser Vespasian: Untersuchungen zu Suetons Vita Divi Vespasiani, Stuttgart 1937, 104) hat vermerkt, daß ein Unterschied zwischen den beiden Verfassern besteht.

⁸ H. Bengtson, Die Flavier: Vespasian, Titus, Domitian, München 1979, 86. Bis zu einem gewissen Grad war auch Kolb (a. O. 439, 546) argwöhnisch; zuerst schrieb er, der Spruch "soll von jenem Kaiser geprägt worden sein," aber später regte sich bei ihm kein Zweifel mehr: "Von Vespasian stammt, wie bereits erwähnt, das berühmte Wort, daß Geld nicht stincke." Dagegen hat Linderski (a. O.) der bekannten Geschichte Glauben geschenkt. Im allgemeinen wird zugestanden, daß Vespasian ein Mann "feiner, gebildeter Geistesart" war (Graf, 104) und eine "passion des plaisanteries" zeigte (E. Cizek, Structures et Idéologie dans "Les Vies des douze Césars" de Suétone, Paris 1977, 237).

von selbst, daß er in ein derartiges Gespräch mit ihm hätte verwickelt werden können, weil er Urin wirklich mit einer neuen Steuer belegt hatte. Anders ausgedrückt: Die Tatsache, daß diese Anekdote - sei sie nun wahr oder erfunden - entstanden ist, ist ein Beleg dafür, daß der Kaiser eine solche Steuer eingeführt hat, und daran hat auch nie jemand gezweifelt.⁹ Demnach kann die Anekdote zumindest Wahrscheinlichkeit, wenn schon nicht Historizität, für sich beanspruchen, und kann daher als Basis für eine Untersuchung zu den damaligen Verhältnissen dienen. Wie unbedeutend auch immer das Problem sein mag - es ist schließlich nicht eine historische Frage, sondern lediglich eine biographische -, wir möchten gern wissen, ob es sich hierbei um einen der Späße des Kaisers handele. Daß der Kaiser Humor hatte, ist unumstritten, und es wird auch nicht bestritten, daß die zu steuernde Sache kaum mit den anderen zu steuernden Gütern zu vergleichen war, sondern eine kuriose Ausnahme bildete. Es besteht daher kein zwingender Grund, dem Witz des Kaisers mit Ungläubigkeit zu begegnen. Hätten im vorliegenden Falle die Quellen von keinem Scherz berichtet, so könnten wir annehmen, daß der bloß zufällig nicht festgehalten worden ist - oder daß dem Kaiser dessen Scherz diesmal nicht gelungen war -, dementsprechend können wir den Witz, wie er uns in den Quellen vorliegt, ohne Bedenken für historisch halten.

Obwohl die Geschichte eine der berühmtesten der Antike ist, gibt es nichtsdestotrotz einen Aspekt, unter dem die Sache noch nicht betrachtet worden ist. Die Pointe des Witzes ist nicht schwer zu begreifen, doch ist diese Begreiflichkeit genau das, was die folgende Einsicht verschloß: Wie überliefert, macht der Witz nur schwerlich Sinn. Sowohl bei Sueton als auch bei Dio, die das Gespräch als einen Beleg für die Habgier des Kaisers anführen, beschwert sich Titus über die neue Steuer. Die entgegengebrachte Frage nach dem Geruch des Kleingeldes (*num odore offenderetur*) so wie der Hinweis auf die Herkunft dieses Einkommens ("*e lotio est*") verdeutlichen, daß die von Titus vorgebrachte Beschwerde eher mit dem Geruch vom Urin als mit der erhobenen Steuer zu tun hatte. Diese Sinnverschiebung ist bislang völlig übersehen worden. Man muß die Fassung des Dio von der des Sueton unterscheiden, und in gleicher Weise muß man zwischen letzterer Fassung und der allerersten unterscheiden - vorausgesetzt, daß es je eine schriftliche Quelle gab, in der sich Titus historisch getreu auf den Geruch von Urin

⁹ Die Erhebung einer solcher Steuer war etwas außergewöhnliches und gerade deswegen erwähnenswert; sogar ohne eine treffende oder lustige Bemerkung würde möglicherweise die Steuer in den Quellen auftauchen, weil die Steuer selbst als Beweis für die Habgier des Kaisers genügt. J. Gascou, *Suétone Historien*, Roma 1984, 319-20, hat vermutet, daß Sueton beim Verfassen der Vespasianbiographie eine Sammlung der Aussprüche hinzugezogen hat, was richtig sein mag.

bezog, so daß allein die Steuer und nicht über diese hinaus die dem Vater vom Sohn erteilte Rüge die heftige Gier von jenem belegt hat. Selbst wenn die Anekdote im Kern historisch ist, wurde die bei Sueton bewahrte Fassung hinsichtlich der Beschwerde des Titus - ursprünglich ging es um den Geruch, jetzt steht die Habgier des Kaisers im Vordergrund - von ihm oder bereits früher verändert.

Daß dieser Unterschied, so gering er auch scheinen mag, in der Tat nicht unerheblich ist, wird deutlich, wenn man darüber nachzudenken beginnt, wie die neue Steuer zu einer Verschlechterung der stadtrömischen Luft geführt haben soll.¹⁰ Der Kaiser hat gewiß nicht daran gezweifelt, daß die schlechte Luft von der neuen Steuer herrührte, die Stadtluft war aber seiner Ansicht nach Nebensache. Anders ausgedrückt: Der Kaiser hätte die Stadtluft im Handumdrehen verbessern können, indem er die neue Steuer abschaffte, aber er hat schlichtweg nicht auf die neuen Einnahmen verzichten wollen. Für den unangenehmen Geruch des Urins war Vespasian natürlich nicht verantwortlich, an der unangenehmen Stadtluft hingegen war er durchaus schuld. Ein gerade besteuertes Produkt¹¹ ist eines, dessen Preis gerade erhöht

¹⁰ Hier wird dem Geruch besondere Aufmerksamkeit gewidmet, allerdings liegen viele die Steuer betreffende Fragen im Dunkel. Laut Kolb (a. O. 546) glaubte Vespasian, "daß Geld nicht stinke - auch nicht das aus der Verpachtung des Urin-Verkaufs gewonnene." Hier ist Einkommen aus der Steuer mit dem aus der Verpachtung verwechselt worden. Bei Kolb lesen wir auf einer Seite (546): "In der Kaiserzeit war, jedenfalls seit Vespasian, der kaiserliche Fiskus finanziell an den Latrinen interessiert, besonders am Urin; denn er verpachtete dessen Verkauf aus den öffentlichen Bedürfnisanstalten an Walker." Strenggenommen gibt es keine Quelle, in der Vespasians Interesse an den Latrinen bezeugt wird. Bei Kolb lesen wir auf einer anderen Seite (439): "Einfaches ließ sich auch in den von Walkern bereitgestellten Bottichen erledigen; die Walker, welche diese Flüssigkeit zur Reinigung der Wolle verwendeten, mußten dafür seit Vespasian eine Urinsteuer zahlen." Wahrscheinlich waren die Tuchwalker und die Gerber verpflichtet, die Steuer zu zahlen, doch ist nicht auszuschließen, daß die Pächter dieser unterlagen, wie eine schwer faßbare Quelle (Paulus, D. 22.1.17.5) andeutet: *fiscus ex suis contractibus usuras non dat, sed ipse accipit: ut solet a foricariis, qui tardius pecuniam inferunt, item ex vectigalibus*. Dank des Plurals *vectigalibus* - sonst sind wir nur über das eine *urinae vectigal* unterrichtet - ist dieser Text nicht unbedingt einschlägig und wir können der Schlußfolgerung entkommen, daß die Pächter der Schatzkammer die Abgabe überreichten. Wenn Vespasian der Überzeugung gewesen wäre, daß die Einkünfte aus den Pachtverträgen ungenügend waren, hätte er einen höheren Preis festsetzen können; sinnlos wäre es gewesen, wenn dieselben Männer zweimal hätten bezahlen müssen. Ohne es beweisen zu können, möchten wir lieber glauben, daß die Verpachtung des Verkaufs von Urin aus öffentlichen Bedürfnisanstalten in der Zeit vor Vespasian entstand und er zum ersten Mal den in den Kübeln befindlichen Urin besteuerte, so daß der Staat durch die alte Verpachtung bzw. die neue Steuer von dem ganzen städtischen Urin profitierte. Der Kaiser hat lediglich in diesem Falle den draußen ausgeschiedenen Urin dem drinnen ausgeschiedenen gleichgestellt.

¹¹ F. Drexel (Das Latrinenwesen in Rom und den Provinzen, in: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine, von L. Friedlaender, 9. Aufl. hg. v. G. Wissowa, Leipzig 1921, 4.310-11) glaubte, daß gegen die

worden ist. Demnach kann eine Steuer selbst auf diesem Gebiet menschliches Verhalten - auf eine Weise, die der jeweilige Urheber einer neuen Steuer nicht hätte vorhersagen können - verändern. Es liegt der Gedanke nahe, daß der stets unangenehme Geruch des Urins nun häufiger in den Straßen Roms wahrgenommen werden konnte, weil die Kübel nicht mehr rechtzeitig ausgeleert worden sind. Die Geschäftsmänner werden sich um die Behälter täglich gekümmert haben, auch wenn sie nicht voll waren, sei es weil die Ausscheidungen benötigt waren, sei es damit weitere Benutzer angezogen wurden. So organisiert wird die Regierung wahrscheinlich nicht gewesen sein; die Entfernung bzw. Entleerung der Kübel wird beobachtet worden sein, was die Regierung vielleicht nur alle paar Tage hat schaffen können oder aber wollen. Die bürokratische Verzögerung wird dadurch verstärkt worden sein, daß die Besitzer der Kübel nicht mehr so erpicht auf deren Entleerung gewesen sein werden: Vermutlich haben sie nicht die genaue Menge der Flüssigkeit, sondern die Zahl der Entleerungen, versteuert.¹² Mit anderen Worten: Nach der Einführung der neuen Steuer füllte sich zusehends nicht nur die Staatskasse, sondern auch die überall aufgestellten Kübel, so daß ein auf die unbeabsichtigte Folge der Steuer abzielender Einwand hat vorgebracht werden können. Damit ist ein hier entdecktes, der Steuer entspringendes Rätsel - der alles andere als gute Geruch der römischen Stadtluft - gelöst worden. Eine geschichtliche Überlieferung der Anekdote scheint von vornherein zum Scheitern verurteilt gewesen zu sein, da die erhaltenen Versionen gleichzeitig den sprichwörtlichen Geiz des Vaters und die sprichwörtliche Großzügigkeit des Sohnes zu belegen vermögen. Diesmal ist Titus jedoch in erster Linie nicht freigebiger, sondern empfindlicher als sein Vater gewesen. Daß schließlich die unterschiedliche Reizbarkeit auf unterschiedlichen Einstellungen zu Geld beruht, so daß die Entstellung der Anekdote in biographischer Hinsicht nicht sehr bedeutendvoll ist, mag wohl sein, doch führte die Entstellung zu dem schwerwiegenden Ergebnis, daß der durch die Anekdote gegebene Aufschluß über die Auswirkungen der neuen Steuer verlorengegangen ist. Damit haben wir begonnen - selbst wenn die Forschung einige der hier vertretenen Ansichten ablehnt -, diesem Thema - der berühmtesten und am wenigsten besprochenen Steuer des Altertums - die gebührende Beachtung zu schenken.

Bezahlung dem Walker und dem Gerber möglicherweise das Recht zustand, eigene Latrinen anzulegen. Was man im voraus entrichtet, das ist keine Steuer, sondern eine Gebühr, es sei denn, daß eher das damit verbundene Eigentum als das Produkt selbst mit einer Steuer belegt wurde, wird das Gegenteil jedoch durch den Wortlaut des Sueton vorgeschlagen. Auch zeigt die Beschwerde unmißverständlich, daß die Steuer nicht vom Produkt zu trennen ist.

¹² Ein standardisierter Kübel muß früher entstanden sein, sonst wäre der Verkauf aus den öffentlichen Bedürfnisanstalten an Walker und Gerber eine komplizierte Sache gewesen.

Jürgen Werner (Leipzig-Berlin)

"DIE ÜBERSETZUNGEN DES ARISTOPHANES GEBEN KEINE VORSTELLUNG VON DEM WERTE DES ORIGINALS"*

Dem Werke des Aristophanes – von dem ein so seriöser Philosoph wie Hegel in seiner "Ästhetik" gesagt hat: "Ohne ihn gelesen zu haben, läßt sich kaum wissen, wie dem Menschen sauwohl sein kann" – ist über fast zweieinhalb Jahrtausende hinweg eine umfangreiche und vielgestaltige Rezeption beschieden gewesen.¹ Seine Komödien sind aufgeführt worden, gewöhnlich mehr oder weniger adaptiert, mit einem größerem oder kleinerem Feigenblatt; sie haben als formale Vorbilder gedient, es sind Stoffe, Motive, Gags übernommen worden. Ein Beispiel: die Adaption des Aristophanischen "Friedens" durch Peter Hacks. 1962 im Deutschen Theater Berlin von Benno Besson inszeniert, erlebte sie dort über 200 Vorstellungen und fand bei Gastspielen und Neuinszenierungen auf weiteren 25 Bühnen in Deutschland und im Ausland ein lebhaftes Echo.²

* Vortrag, gehalten 1996 in Tbilisi (Zereteli-Konferenz der Universität Tbilisi), 1998 in Tübingen (Kongreß der International Society for the Classical Tradition), 1999 in Potsdam (Aquilonia-Konferenz der ostdeutschen Altertumswissenschaftler).

¹ Vgl. J. W., Studien zur Geschichte der Aristophanes-Verdeutschung [bis 1812], masch. Habil.-Schrift, Leipzig 1965; ders., Aristophanes-Übersetzung und Aristophanes-Bearbeitung in Deutschland, zuletzt in: Aristophanes und die Alte Komödie, hg. v. Hans-Joachim Newiger, Darmstadt 1975 (WdF 265), 459-485; ders., Rez. von: Antike Komödien. Aristophanes, hg. v. Hans-Joachim Newiger, in: DLZ 91, 1970, 210-213. – Auch zur Rezeption äußerte ich mich in Einleitung und Anmerkungen zu: Aristophanes, Komödien in zwei Bänden, Weimar 1963 (Bibliothek der Antike, Griechische Reihe); im Nachwort zu: Antike Komödien, Berlin, Weimar³ 1987 (Bibliothek der Weltliteratur), im Nachwort zu: Aristophanes, Die Wolken, Leipzig 1978 (Insel-Bücherei 623). – Nach Ms.-Abschluß erhalte ich dank der Freundlichkeit von Martin Holtermann Einblick in seine Heidelberger Dissertation 1999 "Die Rezeption des Aristophanes als eines politischen Dichters im Deutschland des 19. Jahrhunderts", die im Jahr 2000 gedruckt wird; sie enthält wichtige Aspekte und Materialien.

² Unverständlicherweise fehlt diese Inszenierung, die Theatergeschichte gemacht hat, in "Metzlers Lexikon antiker Autoren", Stuttgart, Weimar 1997 (dazu meine Rez. AAHG 52,

worden ist. Demnach kann eine Steuer selbst auf diesem Gebiet menschliches Verhalten - auf eine Weise, die der jeweilige Urheber einer neuen Steuer nicht hätte vorhersagen können - verändern. Es liegt der Gedanke nahe, daß der stets unangenehme Geruch des Urins nun häufiger in den Straßen Roms wahrgenommen werden konnte, weil die Kübel nicht mehr rechtzeitig ausgeleert worden sind. Die Geschäftsmänner werden sich um die Behälter täglich gekümmert haben, auch wenn sie nicht voll waren, sei es weil die Ausscheidungen benötigt waren, sei es damit weitere Benutzer angezogen wurden. So organisiert wird die Regierung wahrscheinlich nicht gewesen sein; die Entfernung bzw. Entleerung der Kübel wird beobachtet worden sein, was die Regierung vielleicht nur alle paar Tage hat schaffen können oder aber wollen. Die bürokratische Verzögerung wird dadurch verstärkt worden sein, daß die Besitzer der Kübel nicht mehr so erpicht auf deren Entleerung gewesen sein werden: Vermutlich haben sie nicht die genaue Menge der Flüssigkeit, sondern die Zahl der Entleerungen, versteuert.¹² Mit anderen Worten: Nach der Einführung der neuen Steuer füllte sich zusehends nicht nur die Staatskasse, sondern auch die überall aufgestellten Kübel, so daß ein auf die unbeabsichtigte Folge der Steuer abzielender Einwand hat vorgebracht werden können. Damit ist ein hier entdecktes, der Steuer entspringendes Rätsel - der alles andere als gute Geruch der römischen Stadtluft - gelöst worden. Eine geschichtliche Überlieferung der Anekdote scheint von vornherein zum Scheitern verurteilt gewesen zu sein, da die erhaltenen Versionen gleichzeitig den sprichwörtlichen Geiz des Vaters und die sprichwörtliche Großzügigkeit des Sohnes zu belegen vermögen. Diesmal ist Titus jedoch in erster Linie nicht freigebiger, sondern empfindlicher als sein Vater gewesen. Daß schließlich die unterschiedliche Reizbarkeit auf unterschiedlichen Einstellungen zu Geld beruht, so daß die Entstellung der Anekdote in biographischer Hinsicht nicht sehr bedeutendvoll ist, mag wohl sein, doch führte die Entstellung zu dem schwerwiegenden Ergebnis, daß der durch die Anekdote gegebene Aufschluß über die Auswirkungen der neuen Steuer verlorengegangen ist. Damit haben wir begonnen - selbst wenn die Forschung einige der hier vertretenen Ansichten ablehnt -, diesem Thema - der berühmtesten und am wenigsten besprochenen Steuer des Altertums - die gebührende Beachtung zu schenken.

Bezahlung dem Walker und dem Gerber möglicherweise das Rechtzustand, eigene Latrinen anzulegen. Was man im voraus entrichtet, das ist keine Steuer, sondern eine Gebühr, es sei denn, daß eher das damit verbundene Eigentum als das Produkt selbst mit einer Steuer belegt wurde, wird das Gegenteil jedoch durch den Wortlaut des Sueton vorgeschlagen. Auch zeigt die Beschwerde unmißverständlich, daß die Steuer nicht vom Produkt zu trennen ist.

¹² Ein standardisierter Kübel muß früher entstanden sein, sonst wäre der Verkauf aus den öffentlichen Bedürfnisanstalten an Walker und Gerber eine komplizierte Sache gewesen.

Vermittelt ist die Kenntnis des Aristophanischen Werkes meist durch Übersetzungen. Das gilt nicht nur für unsere Zeit mit weltweit schwindenden Griechischkenntnissen (dies sogar in Bayern; um mit Lukas 23, 31 zu reden: "Wenn das am grünen Holz geschieht, was soll am dünnen werden?") So schrieb Wilhelm von Humboldt 1812 an Friedrich August Wolf, seine – Wolfs³ – Übersetzung der "Acharner" bereite Goethe große Freude: er könne "nun erst den Aristophanes lesen und genießen". Humboldt selbst überträgt eine Passage aus der "Lysistrate" zu seiner eigenen "und einiger ungriechischer Freunde Erlustigung"; einer dieser "ungriechischen Freunde" ist Schiller gewesen. August Wilhelm Schlegel legte boshafterweise Schiller folgende Verse in den Mund: "Ohn alles Griechisch hab ich ja/Verdeutsch die 'Iphigenia'". In der Tat hat Schiller 1789 eine "Übersetzung" von Euripides' "Iphigenie in Aulis" nach lateinischen und französischen Übersetzungen, nicht anhand des griechischen Originals verfaßt.⁴ Seine Griechischkenntnisse waren weniger gut als die von – ich nenne nur Nicht-Berufsphilologen – Goethe und Hölderlin und erst recht als die von Lessing, Wieland,⁵ Wilhelm von Humboldt, August Wilhelm und Friedrich Schlegel. Daß Schiller über eine beachtliche dichterische Kraft auch auf dem Gebiet der Antikerezeption verfügte, steht auf einem anderen Blatt. – Wer griechische Autoren nicht im Original lesen konnte oder wollte, griff zu deutschen, notfalls zu lateinischen, französischen, italienischen, englischen Übersetzungen. Ein Rezensent der Wielandschen "Ritter"-Übertragung stellte mit Verwunderung fest, daß auch die Philologen Übersetzungen zur Hand nähmen: "Aristophanes, von Wieland übersetzt, scheint wider alle Erwartung

1999, 148-152). Vgl. Peter Fix, Der "Frieden" von Aristophanes in der Bearbeitung von Peter Hacks. Dreizehn Inszenierungen und ihr Echo bei Publikum und Presse, maschin. Diplom(=Magister)arbeit Leipzig 1970. Ein Ausschnitt in: Die gesellschaftliche Bedeutung des antiken Dramas für seine und für unsere Zeit [...] hg. v. Walter Hofmann und Heinrich Kuch, Berlin 1973 (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 6), 17-25. – Ergänzend dazu J. W., Aristophanes-Übersetzung (o. Anm. 1) 480, Anm. 56.

³ Dazu J. W., Studien (wie o. Anm. 1) 150-168. Mir noch nicht zugänglich: M. L. Chirico, F. A. Wolf, studioso di Aristofane, in: Friedrich August Wolf e la scienza dell' antichità, hg. v. Salvatore Cerasuolo, Neapel 1997, 119 ff. Von Frau Chirico ist auch ein Aufsatz "Aristofane nelle traduzioni di Friedrich August Wolf" zu erwarten.

⁴ Jetzt in: Schillers Werke. Nationalausgabe XV 1: Übersetzungen aus dem Griechischen und Lateinischen, hg. v. Heinz Gerd Ingenkamp, Weimar 1993, 7-80 ("Übersetzt aus dem Euripides").

⁵ Zu den Griechischkenntnissen der im Text Genannten s. J. W., Studien (o. Anm. 1) passim und Aristophanes-Übersetzung (o. Anm. 1) 460 f., speziell zu Wieland: J. W., "Wenn du dir aus dem Meßkatalog einiges aussuchst, so vergiß Wielands Lukian nicht", in: Philologus 129, 1985, 121-132 (130 f.); ders., "Können Sie mir auf die Spur verhelfen, wer zuerst den Diogenes den rasenden Sokrates genannt habe?", in: Das Lächeln des Sokrates. Sokrates-Studien 4, 1999, 217-245. Zu Hölderlins ausführlicher die u. Anm. 17 und 20 angeführten Arbeiten.

meist [!] nur diejenigen zu beschäftigen, welche den Beruf gehabt hätten, ihn griechisch zu lesen": Göttingische Gelehrte Anzeigen 1798, 1118).

So ist die Beschäftigung mit der neuzeitlichen Wirkungsgeschichte eines griechischen Autors kaum denkbar ohne die von den Klassischen Philologen oft vernachlässigte Kenntnis der Geschichte seiner Übersetzung – Übersetzungsgeschichte als wichtiger Teil der Antikerezeption und zugleich als wichtige Voraussetzung jeglicher sonstigen Antikerezeption auch insofern, als die Übersetzungen nicht nur die Kenntnis der antiken Werke vermittelten, sondern darüber hinaus durch Übersetzungsvorreden usw. das neuzeitliche Bild der Autoren dieser Texte prägten. (Unverständlich übrigens, daß der klassischphilologische "Jäger 90" [Gerhard Jäger, Einführung in die Klassische Philologie³ München 1990] die Antikerezeption völlig ausspartete. Im "Neuen Pauly"⁶ werden Bände 13-15 ausschließlich der Antikerezeption gewidmet sein, ganz abgesehen von den einschlägigen Abschnitten in Band 1-12.) Die Beschäftigung mit der Aristophanes-Übertragung ist also für die Geschichte der Aristophanes-Rezeption insgesamt wichtig, aber auch für die Geschichte des Übersetzens vor allem von antiker Literatur. Unter den unterschiedlichen Funktionen, die Verdeutschungen hatten, sei hier nur eine noch erwähnt: Christian Gottfried Schütz z. B. behandelte die Voßschen Homer-Verdeutschungen als "wissenschaftlichen Beitrag zum Homerverständnis". Mehrfach gibt er zu bedenken, daß Voß' Übertragung "den zu fordernden Sinn bestimmter Homer-Stellen klarer ausdrücke als der überlieferte Text [!]. Per coniecturam gleicht er (Schütz) dann gewissermaßen Homer an Voß an. Über die Zulässigkeit eines solchen Verfahrens mag man streiten."⁷

Bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts wird Aristophanes in Deutschland wie fast überall nur ins Lateinische übersetzt. (Die Übersetzung ins Lateinische geht wohl bei allen griechischen Autoren der Übersetzung in die Nationalsprachen voraus.) Von 1613 an entstehen acht Übertragungen aller elf überlieferten Komödien und etwa 70 Übertragungen einzelner Stücke, darunter einige Teilübertragungen. ("Übertragung" ist Synonym zu "Übersetzung". Sofern es sich um eine Übersetzung ins Deutsche handelt, kann man auch von "Verdeutschung" sprechen. "Eindeutschung" dagegen sagt man nur für eine Übersetzung, die statt antiker "Realien" – Maße, Münzen, politische Institutionen usw. – moderne deutsche Entsprechungen gibt.) – Wen diese Fülle von Aristophanes-Verdeutschungen erstaunt, der möge bedenken, daß eine Übersetzung, und sei sie künstlerisch noch so

⁶ S. meine Rez. in AAHG 50, 1997, 122-126; 51, 1998, 137 f.; Kleos 4, 1997, 255 f.

⁷ E. G. Schmidt, Jenaer Gräzistik um 1800, in: Evolution des Geistes, hg. v. Friedrich Strack, Stuttgart 1994, 245-269 (257).

hochwertig, nach längerer Zeit meist weniger zur Vermittlung des Originals geeignet ist als eine neue, unter Umständen künstlerisch nicht so hochwertige. Jedes Werk bedarf zu optimaler Wirkung von Zeit zu Zeit mit Rücksicht auf die Fortschritte seiner Erforschung, die objektiven Veränderungen der Zielsprache und den sich wandelnden Geschmack des Publikums einer neuen Übersetzung; gelegentlich ist einfach eine Übersetzung mit neuem Sprachgestus nötig. Auffallend ist allerdings die Zahl der Aristophanes-Gesamtübertragungen: sieben im 19. Jahrhundert (und, ebenso auffallend, nur *eine* im 20.). Meines Wissens gibt es keinen griechischen oder römischen Dichter vergleichbaren Umfangs und vergleichbaren Schwierigkeitsgrades, von dem in knapp einem halben Jahrhundert, und gerade in den vier Jahrzehnten zwischen 1821 (Voß) und 1861/62 (Donner), annähernd so viele deutsche Gesamtübersetzungen gemacht worden sind; zu den Gründen dafür s. meine "Aristophanes-Übersetzung" (o. Anm. 1) 474 ff.

Hier spreche ich nicht von den Voraussetzungen und Motiven der Aristophanes-Übersetzungen sowie von ihren Folgen – ihrem Echo beim Publikum und in den Medien, ihren Wirkungen auf die Literatur – sondern nur von ihrer Form,⁸ und ich spreche nur von der Übersetzung Aristophanischer Komödien ins *Deutsche*; die Probleme bei der Übersetzung in andere Sprachen sind zum Teil ganz andere. Alan H. Sommerstein, *On Translating Aristophanes: Ends and Means*⁹ differenziert z.B. nach Adressaten, etwa einerseits zwischen Sprechern des britischen und des amerikanischen Englisch, andererseits zwischen Studierenden der Klassischen Philologie, Spezialisten anderer Disziplinen und general readers. Das ist aner kennenswert, aber praktisch undurchführbar. Ich trenne hier nur zwischen Übersetzung/Übertragung/Verdeutschung einerseits, Eindeutschung andererseits, wie sie namentlich für Aufführungen in Betracht kommt.

Bei der Übersetzung eines Dichters stellt sich zuerst die Frage der Metrik. Erste Möglichkeit: Es wird das Versmaß des Originals nachgebildet, wobei im Deutschen und in anderen Sprachen das quantifizierende Versprinzip durch das akzentuierende substituiert, also z.B. der jambische Trimeter mit dem geregelten Wechsel prosodischer Längen und Kürzen durch jambische Trimeter mit Iktus ersetzt wird. 2. Man verwendet ein in der Zielsprache gängigeres Metrum, so bei Dramen den fünfhebigen Jambus, den Blankvers; er steht deutscher Prosa ähnlich nahe wie der jambische Trimeter antiker

⁸ Zu beidem ausführlicher J. W., *Studien* (o. Anm. 1). Vgl. u. Anm. 14.

⁹ *Greece and Rome* 20, 1973, 140-154. – Samuel Philip Hines, *English Translations of Aristophanes' Comedies 1655-1742*, kenne ich nur aus *Diss. Abstr. A* 28, 9, 1968, S. 3638 f. – Nicht zugänglich waren mir Grigoris M. Sifakis, *Προβλήματα μετάφρασης του 'Αριστοφάνη*, Athen 1979; *Η μετάφραση του αρχαίου ελληνικού δράματος σε όλες τις πλώσσεις*, Athen 1998.

griechischer Prosa, wie Aristoteles festgestellt hat. 3. Man gibt Prosa, eine Lösung, bei der weder wichtige Wörter weggelassen werden müssen, weil der Vers sonst zu lang wird, noch Wörter hinzugefügt werden müssen, weil der Vers sonst zu kurz wird; auch können Wortstellung und Satzbau des Originals, die im Griechischen dank der viel größeren Zahl von Flexionsendungen freier sein können als im Deutschen (und erst recht als im Englischen und Französischen), weit besser wiedergegeben werden – Gründe, aus denen übrigens immer neue Prosa-Übertragungen besonders Homers entstehen (nach dem 2. Weltkrieg: Schadewaldt und Scheibner¹⁰), auch Vergils (Ebersbach), auch Pindars (z.B. Dornseiff¹¹). Irgendein Opfer ist bei jeder Übersetzung unumgänglich, z. B. muß entweder auf das Metrum oder auf die Vollständigkeit und die Abfolge der Vorstellungen verzichtet werden. Manchmal verfährt man bei Dialog- und Chorpartien unterschiedlich. Im Fall des Aristophanes haben wir *alle* Lösungen. Auch in Prosa-Übersetzungen sind oft die Chorpartien in Versen wiedergegeben, so bei Heubner ("Frösche", 1951) und Schöner (Gesamtübertragung, 1989), im nichtmetrischen Dialog (parodistische) Euripides-Zitate in jambischen Trimetern. Fröreisen in seiner Eindeutschung der "Wolken" (1613) – es ist die erste, sehr freie Aristophanesfassung in deutscher Sprache – gibt die Dialoge und die Sprechverse des Chores in den zu seiner Zeit außerordentlich beliebten Knittelversen wieder (paarweise gereimten Kurzversen), die gesungenen Chorpartien in Versmaßen, die sich an Metren des deutschen Volks- und Kirchenliedes anlehnen. Darauf folgt eine lange Periode, in der die Stücke ganz oder überwiegend in deutsche Prosa umgeformt werden. Erst 1794 wird wieder der "Versuch einer [durchgehenden] metrischen Übersetzung" unternommen, wie es im Titel von Wielands¹² "Acharner"-Verdeutschung heißt; Wieland inauguriert damit eine neue Epoche in der deutschen Aristophanes-Übersetzung. (1797 schafft G. E. Groddeck eine – nie gedruckte – Prosa-Übertragung der "Ekklesiazusen".¹³ In der Folgezeit sind nichtmetrische Verdeutschungen selten; die von Schöner und Heubner nannte ich bereits.) "Metrisch" bedeutet allerdings noch nicht: im Versmaß des Originals; vielmehr ersetzt Wieland jambische Trimeter durch Blankverse, Anapäste vielfach durch Daktylen usw. Ganze Aristophanische Komödien überträgt im Versmaß des Originals erstmalig Conz (1807 "Plutos", 1808

¹⁰ J. W., Laudatio auf Gerhard Scheibner, in: *Philologus* 128, 1984, 293-302.

¹¹ J. W., "Die Welt hat nicht mit den Griechen angefangen". Franz Dornseiff (1888-1960) als Klassischer Philologe und als Germanist, Leipzig, Stuttgart 1999 (Abh. der Sächsischen Akad. der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Kl., Bd. 76, H. 1), 10.

¹² Hierfür unergiebig die Aufsätze von H. Steinhorst, zitiert bei J.W. in: *Sokrates-Studien* 4, 1999, (o. Anm. 5), Anm 11.

¹³ Dazu J.W., *Studien* (o. Anm. 1) 116-121.

"Frösche"). Freilich muß der Leser noch manche Unebenheit in Kauf nehmen; zuweilen ist die Korrespondenz metrisch gleichartiger Chorpartien nicht erkannt oder jedenfalls nicht berücksichtigt, und was dergleichen Schönheitsfehler mehr sind, aber das Prinzip ist erst einmal da und nunmehr auch verbindlich, z. B. für Friedrich Gottlieb Welcker (1810 "Wolken", 1812 "Acharner")¹⁴ und Friedrich August Wolf (1811 "Wolken", 1812 "Acharner")¹⁵. – Der Grundsatz vergleichter Übersetzung setzt sich ebenfalls erst spät durch. Aristophanes' "Wolken" haben ca. 1500 Verse, ihre Verdeutschung durch Fröreisen (1613) hat 2800, obwohl sich ihr Verfasser etwas darauf zugutehält, "aufs kürzest verteutscht" zu haben! Das ist unter anderem durch den Reimzwang des Knittelverses bedingt, aber noch Wielands Übertragung des gleichen Stückes (1798) umfaßt 1900 Verse! Vergleich sind unter den kompletten Übersetzungen streckenweise die von Conz (1807, 1808), vollständig erst die von Welcker und Wolf (1810-1812). Welcker verliert in seinen einleitenden Bemerkungen kein Wort darüber, er scheint den Grundsatz der Vergleichheit also für selbstverständlich zu halten, aber er ist es damals durchaus noch nicht. Eine der zwei bekanntesten, lesbarsten, immer wieder gedruckten Aristophanes-Gesamtübertragungen, die von Johann Gustav Droysen, dem bekannten Althistoriker (die Aristophanes-Übersetzung erscheint 1835-38), hat als Dialogvers den jambischen Trimeter, die noch bessere, noch häufiger nachgedruckte von Ludwig Seeger (1845-48) den Blankvers, die neueste, als immense Arbeitsleistung anzuerkennende, aber von ihrer Qualität her nicht sonderlich zu empfehlende von Wolfgang Schöner (Wien 1989) Prosa. Der namhafteste Aristophanes-Übersetzer des 20. Jahrhunderts, Wolfgang Schadewaldt – er übertrug vier Stücke¹⁶ –, verwendet in einundderselben Dialogpartie 5- und 6- sowie auch mal 7-füßige Jamben. So lobenswert vielfach metrische Bemühungen und auch Ergebnisse waren bzw. sind, im Zweifelsfall hält man es mit Goethe gegen den Homer-

¹⁴ J. W., Welcker als Aristophanes-Übersetzer, in: Orchestra. Drama Mythos Bühne, hsg. v. Anton Bierl u. a., (FS f. Hellmut Flashar), Stuttgart, Leipzig 1994, 363-370.

¹⁵ Wolfs Übertragungen haben übrigens zu einer der erbittertsten Fehden in der deutschen Altertumswissenschaft geführt. Heinrich Voß, der Sohn des berühmten Homer-Übersetzers aus der, so August Wilhelm Schlegel, "Übersetzungs-Schmiede-Sippschaft", in der es, so Wolf, zur "Hausordnung" geworden sei, "alljährlich einen Griechen oder Römer einzuschlachten", druckt einen Verriß, der den Dichter Achim von Arnim den Eindruck gewinnen läßt: "Das Vöblein ist ja bei den 'Acharnern' noch mehr *acharné* [blutigierig]" als bei den "Wolken" ... Aber das wäre Thema eines eigenen Vortrags. Mehr dazu vorläufig bei J. W., Studien (o. Anm. 1) 153-157.

¹⁶ Lysistrate, Vögel: beide in: W. Sch., Griechisches Theater, Frankfurt a. M. 1964 (Bühnenfassung der "Vögel": ebd. 1970); Bühnenmanuskript der "Acharner" ebd. 1967, der "Frösche" ebd. 1969. Zum "Griechischen Theater" H.-D. Blume, GGA 218, 1966, 236-246 (zu Aristophanes: 242 ff.), und J. W., Aristophanes-Übersetzung (o. Anm. 1) 479 sowie die Rez. von Schadewaldt, Hellas und Hesperien, in: DLZ 93, 1972, 223-226, bes. 224. Vgl. u. Anm. 32.

Übersetzer Johann Heinrich Voß: Poesie geht über Prosodie (Goethe, Brief an Zelter vom 22.6.1808); eine Übersetzung muß gerade bei Komödien vor allem *wirkungsgetreu* sein.

Was die sprachliche Wiedergabe anlangt, so sind Fröreises deutsche "Wolken" von 1613 extrem frei, eindeutschend: Anstelle "attischer Minen" treten "Kronen" und "Gulden", der "Demarchos", der für Pfändungen zuständig ist, wird zum "Schuldvogt". Für "Zeus" steht "Gott", wobei Übersetzer und Publikum an den *einen biblischen* Gott denken, für "Hades": "Hölle"; diese Verchristlichung gibt es noch lange bei Übertragungen antiker Texte. (Ein besonders auffälliges Zeugnis ist Hölderlins Übersetzung bzw. Bearbeitung von Sophokles' "Antigone"¹⁷). Erklärungsbedürftige Namen läßt Fröreisen einfach weg, auch ganze Passagen mit Anspielungen auf Ereignisse des 5. Jahrhunderts v. Chr. (so das von Perikles zur Strecke gebrachte Euböa). Nach unseren heutigen Maßstäben handelt es sich also nicht um eine Übersetzung, sondern um eine Bearbeitung. Doch ist Derartiges damals und noch lange danach nicht streng getrennt. Die Bearbeitung dominiert in Deutschland (und anderswo) in Praxis (und Theorie!) bis ins 18. Jahrhundert, nicht nur bei Aristophanes, nicht nur bei griechischen Dichtern. Das transponierende Übersetzen (ein Terminus Schadewaldts, *des* Übersetzungstheoretikers und -praktikers unter den deutschen Gräzisten der zweiten Hälfte unseres Jahrhunderts), das primär auf Eingängigkeit (Verständlichkeit), bei Gedrucktem: auf Lesbarkeit aus ist, über-*setzt* bzw. über-*trägt* (das Bild ist ja vom Hinüberbringen, -fahren, -tragen über einen Fluß genommen: lat. *translatio* > engl. *translation*; [*traductio*, noch nicht vom Übersetzen, >] franz. *traduction*, ital. *traduzione*, russ. *perevod*), bringt seine Vorlagen unbefangen in die Sphäre des Übersetzers, seines Publikums hinüber. (Das geht so weit, daß sich Homers Fürsten in französischen Übertragungen bis um 1800 statt mit "du" mit der Höflichkeitsform "Sie" anreden.) Neben Weglassungen begegnen oft kommentierende Zusätze mitten im Text. Beides tritt natürlich besonders dann auf, wenn Übersetzungen zur Aufführung bestimmt sind – Fröreisen schreibt seine "Wolken" als Textbuch für eine Aufführung -; Anmerkungen, im Druck durchaus wünschenswert, sind ja auf der Bühne nicht möglich. Im Zweifelsfall zieht man die Treue gegenüber der Zielsprache der Treue zum Original, zur Ausgangssprache vor. So entstehen "les belles infidèles", die "schönen, aber untreuen" Übersetzungen; dieser Ausdruck wurde zuerst auf die Übertragungen antiker Texte durch d'Ablancourt (17. Jh.) angewandt. Später erweitert Benedetto Croce diese Charakterisierung durch die Pointe "brutte fedeli o belle infedeli"

¹⁷ J. W. in: Friedrich Hölderlin, Sämtliche Werke und Briefe hg. v. Günther Mieth, Berlin und Weimar 1970 = ²Berlin 1995, 554.

("häßliche treue oder schöne untreue Übertragungen"); der Romanist Karl Voßler wandte dagegen ein, daß Häßlichkeit leider nicht immer eine Garantie für Treue ist.¹⁸

In Deutschland wird mit dem Zurücktreten des französischen Kultureinflusses und dem Erwachen historischen Verständnisses für das Einmalige, Unverwechselbare einer Epoche, eines Autors (Sturm und Drang; Herder) die Übersetzung mehr dem Original angenähert. Das führt außer zur Nachbildung antiker Metren und zu verglichen Dramenübersetzungen – davon sprach ich schon – auch zu strengeren, ja hart wörtlichen Übersetzungen, in Tragödie und Lyrik z. B. bei Wilhelm von Humboldt (Aischylos, Agamemnon: 1816)¹⁹ oder Hölderlin ("große" Pindarübersetzung von 1800²⁰). Auch bei der Aristophanes-Übersetzung werden die Bräuche strenger, so bei Welcker (1810 "Wolken", 1812 "Frösche"). Er hält sich zumindest in den "Fröschen" so eng an das Original, wie es dies bei Komödien-Übertragungen überhaupt noch nicht gegeben hat, bis hin zur Wiedergabe des Duals ("meine zwei Augen"), der Prolepse ("Sie wissen das Gesetz nicht recht, was es versteht" [=bedeutet]), des Hyperbatons ("Damit ich gleich den ersten Teil der *Tragödie* / zuerst examiniere des *Vortrefflichen*"; ja, er schafft zu-sätzliche Hyperbata: "*Ruhmvollster*, Atreus' Sohn, vernimm, der *Achäer*, gebietender weit"). Es ist eine erste Epoche "dokumentarischen" Übersetzens, wie Schadewaldt es im Gegensatz zum "transponierenden" nennt. (Dabei gibt es Zwischenstufen: Der Theologe, Platon-Übersetzer und Übersetzungstheoretiker Friedrich Schleiermacher [auf dessen Namen anspielend, nicht gegen ihn sich wendend, August Wilhelm Schlegel dichtet: "Der nackten Wahrheit Schleier machen/ ist kluger Theologen Amt,/ und Schleiermacher sind bei so bewandten Sachen/ die Meister der Dogmatik allesamt"] bringt dies auf die Formel "das Fremde

¹⁸ Nachweise bei J. W., *Laudatio* (o. Anm. 10) 300 f.

¹⁹ Humboldts Einleitung zum "Agamemnon" mit der Darlegung seiner Übersetzungsprinzipien abgedruckt u. a. in: *Das Problem des Übersetzens*, hsg. v. Hans Joachim Störig, Darmstadt 1963 (WdF 8) 71-96. Vgl. ferner W. v. H., *Über das Studium des Altertums und insbesondere des griechischen* 42: *Übersetzungen*, zitiert nach W. v. H., *Werke in fünf Bänden*, 2, hg. v. Andreas Flinter und Klaus Giel, Stuttgart, Darmstadt 1961, 23f. Dieses Werk von 1793 war Friedrich August Wolf und zweifellos auch Friedrich Gottlieb Welcker bekannt. Welcker, der die Buchausgabe seiner "Wolken" (1810) Humboldt widmet, ist zuvor einige Jahre bei ihm Hauslehrer gewesen. Leider gibt es keinen Hinweis darauf, wie Humboldt Welckers Übertragung aufgenommen hat, die ihm im Herbst 1910 zugegangen sein muß (Näheres bei J.W., Welcker [o. Anm. 14] 364); zu der im wesentlichen positiven Reaktion Humboldts auf Wolfs Aristophanes-Verdeutschungen s. o. und J. W., (o. Anm. 1) 165f.

²⁰ Dazu J.W., "Die Welt ... (o. Anm. 11) 10; ders., *Zur Geschichte der deutschen Pindarübersetzung*, in: *Antikerezeption Antikeverhältnis Antikebegegnung in Vergangenheit und Gegenwart* [Fs. Johannes Irscher], hg. v. Max Kunze und Jürgen Dummer, Stendal 1983 [recte: 1988], 2, 577- 604.

spürbar machen, ohne zu befremden"²¹). Anders Wolf, der zweite namhafte Aristophanes-Übersetzer aus Humboldts Umkreis, vgl. o. Anm. 16. Er hat "bald ein Mehr, bald ein Weniger" gegenüber dem Original ("Wolken"-Vorrede XXII; meist ein Mehr, doch so, daß Versgleichheit gewahrt wird); oft aus metrischen Gründen (Versfüllsel), aber nicht nur: Vielmehr verlange "jede leichtere Gattung [...], vor allen die Komödie [...] eine gewisse Untreue, wodurch eben die echte Treue erst zu erreichen ist" (ebd. XXV). Er versucht sie außer durch Auslassungen und Zusätze durch Ersetzungen zu erreichen, s. o. zu Fröreisen. Hacks sagt 1962 von seiner Bearbeitung – nicht: Übertragung – des Aristophanischen "Friedens": "Je pedantischer wir uns an ihn halten, desto gründlicher verlassen wir ihn; Treue ist Verrat".²² Humboldt 1816: "Man kann sogar behaupten, daß eine Übersetzung [gegenüber dem Urtext] um so abweichender wird, je mühsamer sie nach Treue strebt." (Einleitung zum "Agamemnon" [o. Anm. 16] 81). Die Textsorte spielt für ihn bei der Wahl der Übertragungsart offenbar überhaupt keine Rolle, oder nur, was Prosa/Dichtung angeht, nicht was die in unserem Zusammenhang wichtigere Unterscheidung Tragödie/Komödie betrifft: "vorzüglich viel (kommt) auf die Nachahmung der Diktion bei Prosaikern und des Rhythmus und des Versbaues bei Dichtern an" (Über das Studium [o. Anm. 16] 23 f.), zu wichtig ist ihm "die Reinheit und Richtigkeit des Versmaßes, da diese die Grundlage jeder andern Schönheit ist" (Einleitung [o. Anm. 16] 85). Aber Komödien – zumal für die Aufführung bestimmte, die auch lern- und sprechbar sein müssen! – empfehlen sich eher zu transponierender Übersetzung als Tragödien. Schadewaldt, der mehrere Aristophanes-Stücke für die Bühne übertragen hat, fand als Terminus dafür das Oxymoron "dokumentarisches Transponieren" – eine bemerkenswerte Entwicklung seiner zunächst an dem Epos und der Tragödie orientierten Theorie des "dokumentarischen", nicht "transponierenden" Übersetzens. Allzu sehr "dokumentarisch" für Aristophanes ist der jetzt wieder bei Schöner zu beobachtende Brauch, Interjektionen wie *ἀπαπαί* und *βαβαιάξ* unübersetzt zu lassen. So verfuhr schon der gestrenge Komödien-Übersetzer Welcker, aber Schöner hat es wohl eher aus Schadewaldts Tragödienübertragungen übernommen. (Sie galten vor allem Aischylos und Sophokles.²³) Gewiß ist es oft schwer bis unmöglich, die genaue Bedeutung dieser Wörter festzustellen, aber was nützen die griechischen Lexeme einem Publikum, das kaum mit

²¹ Zum Neudruck von Schleiermachers Platon-Übertragung s. J. W., Universitätszeitung Leipzig 27/1986, 5. Schleiermachers "Methoden des Übersetzens" abgedruckt u. a. in "Das Problem ..." (o. Anm. 19) 38-70.

²² So z. B. in "Kortners 'Sendung der Lysistrata'", in: P. H., Das Poetische, Frankfurt a. M. 1972 (es 544), 67.

²³ Vgl. meine Schadewaldt-Rez. (o. Anm. 16).

griechischer Sprache, griechischer Kultur vertraut ist? (Wenn heute in einem deutschen Text unübersetztes amerikanisches "Wow" begegnet, ist das etwas anderes.)

Ein Sonderfall ist die Behandlung der Sexualia und Fäkalia. Anfangs werden sie meist weggelassen (notfalls werden ganze Passagen gestrichen), später teil mit Gedankenstrichen wenigstens angedeutet, teils euphemistisch wiedergegeben. Wieland – der vier Aristophanes-Komödien und auch sonst viel Griechisches und Römisches übersetzt hat, unter anderem Lukian, bei dem es ja ebenfalls manche 'unanständige' Partie gibt -, Wieland wendet gelegentlich folgendes amüsante Verfahren an: Er übersetzt eine Stelle so, daß sich der Leser nichts Arges denkt; dazu macht er eine Anmerkung, daß sich der antike Autor hier leider in einer Weise ausgedrückt hat, die er, Wieland, für sein gesittetes Publikum unmöglich nachbilden könne; der französische Übersetzer X gebe die Stelle übrigens in weitgehender Anlehnung an das Original soundso wieder, der englische Übersetzer Y soundso, und so steht die 'Schweinerei' unter Umständen gleich mehrfach da, vielleicht auch noch lateinisch, nur eben nicht deutsch. (In seinen eigenen Werken ist Wieland weniger pingelig.) Auf jeden Fall verhindert der dezente Übersetzer Wieland, daß harmlose Gemüter über seine euphemistisch glättende Übersetzung hinweglesen: Sie sollen sich ruhig etwas Schlimmes denken, nur soll in seiner Verdeutschung nichts Schlimmes stehen, höchstens in den Fußnoten, und dort nicht in deutscher Sprache. Heute ist man in dieser Beziehung ziemlich liberal, aber auch in neuesten Aristophanes-Übertragungen finden sich immer wieder gschamige Umschreibungen für Sexuelles und Fäkalisches usw., so bei Schöner: "Wasser lassen auf die Tragödie", es muß heißen: "die Tragödie anpissen/anpinkeln" (προσσοῦρεῖν); Herakles sagt bei Schöner "Bring mir das Tafeln bei" (δειπνεῖν), zu Herakles paßt nur "Bring mir das Fressen bei": Schöner überträgt ἐμεῖν mit "sich erbrechen", richtig ist "kotzen" – es ist, wie bei so manchem bereits Erörterten, die Frage der richtigen Stilebene, und im 'normalen' Dialog der Alten Komödie ist diese Ebene meist nicht hoch. Etwas anderes sind die so häufige Tragikerparodie bzw. Paratragodie und lyrische Chorpartien; hier muß in der Übersetzung eine hohe Stilebene gewählt werden.

Andere Probleme nicht nur der Aristophanes-Übertragung, aber eben auch dieser: 1. die Schwerübersetzbarkeit vieler Wörter z. B. bei Hapax legomena oder aufgrund von Polysemie, Ambivalenz (das berühmteste griechische Beispiel überhaupt ist πολλὰ τὰ δεινά in Sophokles' "Antigone"²⁴);

²⁴ Dazu J. W., "Die Bibliothek der Antike", in: Klio 64, 1982, 195-204 (201).

schließlich kann man nicht wie Peter Stein in seiner "Orestie"-Inzenierung²⁵ in schwierigen Fällen mehrere Übersetzungsvarianten hintereinander anbieten (wie er es bei der russischen Aufführung in Moskau gehandhabt hat, weiß ich nicht). 2. die Schwierigkeit oder auch Unmöglichkeit, Wortspiele in die Zielsprache hinüberzuretten; gut in der neuen Schönerschen Übertragung ἐπεβάτευον Κλεισθέναι (Ich bestieg als Marine-Soldat das Schiff des Trieren-Kommandeurs Kleisthenes [der wohl im Rahmen einer 'Liturgie' dieses Schiff 'gesponsert' hatte]: Frösche 48), wo eine Person oder ein Schiff gleichen Namens gemeint sein können: "Ein Schiff habe ich bestiegen samt Kleisthenes", aber jeder Übersetzer scheitert "Frösche" 83f. an ἀγαθός/Agathon. Manche Übersetzer helfen sich – der Gesamtwirkung wegen –, indem sie zum Ausgleich irgendwo deutsche Wortspiele montieren, wo das Griechische gar keine hat. 3. Aristophanes ist ein "master of words" (Stanford), nicht zuletzt ein "master of word order", wie ich anhand des "Frösche"-Eingangs demonstriert habe,²⁶ und speziell auch ein "master of word formation". Lange griechische Komposita nachzubilden, wie sie Aristophanes in ganz besonderer Weise hat, ist im Deutschen kein Problem. (Nachbildungen der 79 silbigen Speisekarte am Ende der "Ekklesiazusen" allerdings wirken gekünstelt). Schwierigkeiten bieten aber zum Teil die Diminutiva; im Deutschen sind sie nicht so zahlreich, und in einer gewissen Häufung wirken sie eher unfreiwillig komisch. (Das Problem gibt es auch z. B. gegenüber dem Neugriechischen. Jannis Ritsos schrieb 1955 anlässlich der Geburt seiner Tochter "Der Morgenstern. Kleine Enzyklopädie der Diminutive für meine Tochter Eri". Übersetzen läßt sich die "Enzyklopädie" nicht: Die meist stark emotional getönten Verkleinerungs- oder "Schmeichelwörter" [hypokoristiká] sind im Deutschen viel seltener; "Töchterchen", "Gärtchen" sind da möglich, aber nicht Diminutive von "Lilie" oder "Schlaf".) 4. Ein Problem ist schließlich die Wiedergabe der von Aristophanes mitten in attischen Texten verwendeten nichtattischen, ja nichtgriechischen Idiome oder entsprechender Mischformen (griechische Lexeme mit 'ausländischen' Lauten, Formen, Konstruktionen: "Pidgin-Griechisch"²⁷).

Alles in allem ist Aristophanes einer der sprachlich schwierigsten und deshalb einer der am schwersten zu übersetzenden altgriechischen Dichter –

²⁵ Der Text: Die Orestie des Aischylos, übers. v. Peter Stein, hg. v. Bernd Seidensticker, München 1997.

²⁶ J. W., Aristophanische Sprachkunst in den "Fröschen" (V. 1-30), in: Philologus 113, 1969, 10-23.

²⁷ Kurt Sier, Die Rolle des Skythen in den *Thesmophoriazusen* des Aristophanes, in: Carl Werner Müller, Kurt Sier, Jürgen Werner (Hg.), Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike, Stuttgart 1992 (Palingenesia 36), 63-83.

das gilt vermutlich nicht nur für das Deutsche. So gibt es bei den Aristophanes-Übersetzern zahlreiche Vorbehalte inbezug auf die prinzipielle Möglichkeit der Aristophanes-Übertragung. Wieland, der von 1794 bis 1806 vier Aristophanes-Komödien überträgt, erklärt 1793 in einem (Offenen) Brief an Johann Heinrich Voß, der später (1821) als erster eine deutsche Aristophanes-Gesamtübersetzung schafft – der Brief dient der Ankündigung von Wielands Verdeutschungen – Aristophanes zum unübersetzlichsten aller griechischen Autoren: es sei schwer, seine Komödien "so in unsere Sprache zu übertragen, daß man es zugleich dem Publikum, den Kennern und sich selbst zu Danke gemacht hätte." "Der Gedanke, den Aristophanes zu übersetzen, (sei) ein Einfall, der einem Menschen, dem seine Ruhe lieb ist, nur von einem sehr über ihn erzürnten Dämon müßte eingehaucht sein." (Neuer Teutscher Merkur 3, 421 ff.). Böttiger gegenüber äußert er am 19. 12. 1797, kurz nach dem Druck der "Acharner"-Übertragung, kurz vor dem Druck der "Ritter"- und der "Wolken"-Übersetzungen: "Der Teufel muß einem Alemannier in den Leib gefahren sein, der sich im Jahre 2225 nach der aristophanischen 'Wolken' Geburt einfallen läßt, ein so leichtes und schon halb verschwebtes Luftgebilde noch fest genug halten zu wollen, um den Liebhabern der alten Kunst unter seinem Volke einen Holzschnitt davon am besten zu geben".²⁸ August Wilhelm Schlegel – er teilt in seinen Wiener Vorlesungen "Über dramatische Kunst und Literatur" (1808) zahlreiche Passagen aus den behandelten Autoren in eigener Übersetzung mit, Proben, die z. T. später mitgedruckt werden, im Falle Aristophanes zwei Szenen aus den "Acharnern" und den "Fröschen" – sagt, es sei "weit schwerer als bei der Tragödie, das Original durch Nachbildungen einigermaßen zu ersetzen. Antiquarische Genauigkeit ist ertötend für den Scherz; und wenn man der Vertraulichkeit zulieb zur heutigen Sitte ausbeugt, so fühlt sich der Leser dem attischen Boden entfremdet. Vieles scheint mir [...] aus verschiedenen Ursachen durchaus unübersetzbar zu sein".²⁹ Droysen, der 1835-38 die zweite der sieben Aristophanes-Gesamtübertragungen des 19. Jahrhunderts geschaffen hat, sagt gleich zu Beginn der Vorrede von Band 1: "Unter allen Schriftstellern des griechischen Altertums dürfte keiner zum Übersetzen minder geeignet sein als Aristophanes; mit geringer Mühe ließe sich ein Katalog von Hindernissen entwerfen, die auch den rüstigsten Dolmetsch abzuschrecken im Stande wären."³⁰ Und er nennt solche Hindernisse. Unter

²⁸ Karl August Böttiger, *Literarische Zustände und Zeitgenossen [...]*, Leipzig 1838, 2, 171.

²⁹ Nachzulesen z. B. in: A. W. v. Schlegels Vorlesung über dramatische Kunst und Literatur, hg. v. Giovanni Amoretti, Bonn, Leipzig 1923, 2, 320.

³⁰ Droysens andere Verdeutschung eines griechischen Dramatikers ist ausführlich gewürdigt worden: Peter Trzeciok, *Die Aischylosübersetzung Johann Gustav Droysens*, Diss. Freie

den Nicht-Aristophanes-Übersetzern stellt Franz Grillparzer im Hinblick auf die erste Gesamtübertragung von Johann Heinrich Voß (1821) – die anderen lernt er offenbar nicht mehr kennen – 1838 in einer kurzen Tagebuch-Notiz fest: "Wenn ich je mich der aufs Griechische verwendeten Mühe gefreut habe, so ist es jetzt. Die Übersetzungen des Aristophanes geben keine Vorstellung von dem Werte des Originals."³¹ Und Friedrich Nietzsche, vormals Klassischer Philologe in Basel, dem man in stilistischen Fragen gewiß ein Urteil zubilligen kann, kommt in "Jenseits von Gut und Böse" (1886) § 28 darauf zu sprechen, daß am schwersten das Sprachtempo zu übersetzen sei: "Der Deutsche ist beinahe des *presto* in seiner Sprache unfähig: also, wie am billig schließen darf, auch vieler der ergötzlichsten und verwegensten *nuances* des freien, freigeisterischen Gedankens. So gut ihm der Buffo und der Satyr fremd ist, in Leib und Gewissen, so gut ist ihm Aristophanes [...] unübersetzbar".³² Die Unübersetzbarkeit des Aristophanes ist nachgerade ein Topos. Erfreulich, daß sich die Aristophanes-Übersetzer – im allgemeinen wohl *vor* der Niederschrift solcher reservationes, die gewiß vor allem als *captationes benevolentiae* Rezensenten und Leser nachsichtig stimmen sollten – dieser schwierigen Aufgabe dann doch unterzogen haben, auch wenn das Ergebnis nicht völlig befriedigt, befriedigen kann. Lassen Sie mich mit der Aufforderung schließen: Machen Sie sich ein paar schöne Stunden, lesen Sie Aristophanes; wenn nicht im Original, so in einer brauchbaren bis guten Übersetzung.

Universität Berlin 1959. Zu seiner Aristophanes-Übertragung gibt es bei Trzeciok und anderen nur einzelne Bemerkungen.

³¹ Tagebuch 3333, gedruckt z.B. in: Grillparzer, Sämtliche Werke, hg. v. Peter Frank und Karl Pörnbacher, 3, München 1964, 355.

³² Zitiert nach: Das Problem (o. Anm. 19) 136-138 (137). In dem Band sind an hier Genannten mit einschlägigen Ausführungen auch Schleiermacher, Humboldt, August Wilhelm Schlegel, Schadewaldt vertreten.